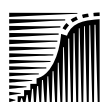

Ontgonnen verleden

Regiobeschrijvingen provincie Zuid-Holland

Adriaan Haartsen

landbouw, natuur en
voedselkwaliteit

Directie Kennis, juni 2009

© 2009 Directie Kennis, Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit

Rapport DK nr. 2009/dk116-I
Ede, 2009

Teksten mogen alleen worden overgenomen met bronvermelding.

Deze uitgave kan schriftelijk of per e-mail worden besteld bij de directie Kennis onder vermelding van code 2009/dk116-I en het aantal exemplaren.

Oplage	50 exemplaren
Auteur	Bureau Lantschap
Samenstelling	Eduard van Beusekom, Bart Looise, Annette Gravendeel, Janny Beumer
Ontwerp omslag	Cor Krufft
Druk	Ministerie van LNV, directie IFZ/Bedrijfsuitgeverij
Productie	Directie Kennis Bedrijfsvoering/Publicatiezaken Bezoekadres : Horapark, Bennekomseweg 41 Postadres : Postbus 482, 6710 BL Ede Telefoon : 0318 822500 Fax : 0318 822550 E-mail : DKinfobalie@minlnv.nl

Voorwoord

In de deelrapporten van de studie Ontgonnen Verleden dwaalt u door de historisch-geografische catacomben van de twaalf provincies in Nederland. Dat klinkt duister en kil en riekt naar spinnenwebben en vochtig beschimmelde hoekjes. Maar dat pakt anders uit.

Deze uitgave, samengesteld uit twaalf delen, biedt de meer dan gemiddeld geïnteresseerde, verhelderende kaartjes, duidelijke teksten en foto's van de historisch-geografische regio's van Nederland. Zo geeft het een compleet beeld van Nederland anno toen, nu en de tijd die daar tussen zit.

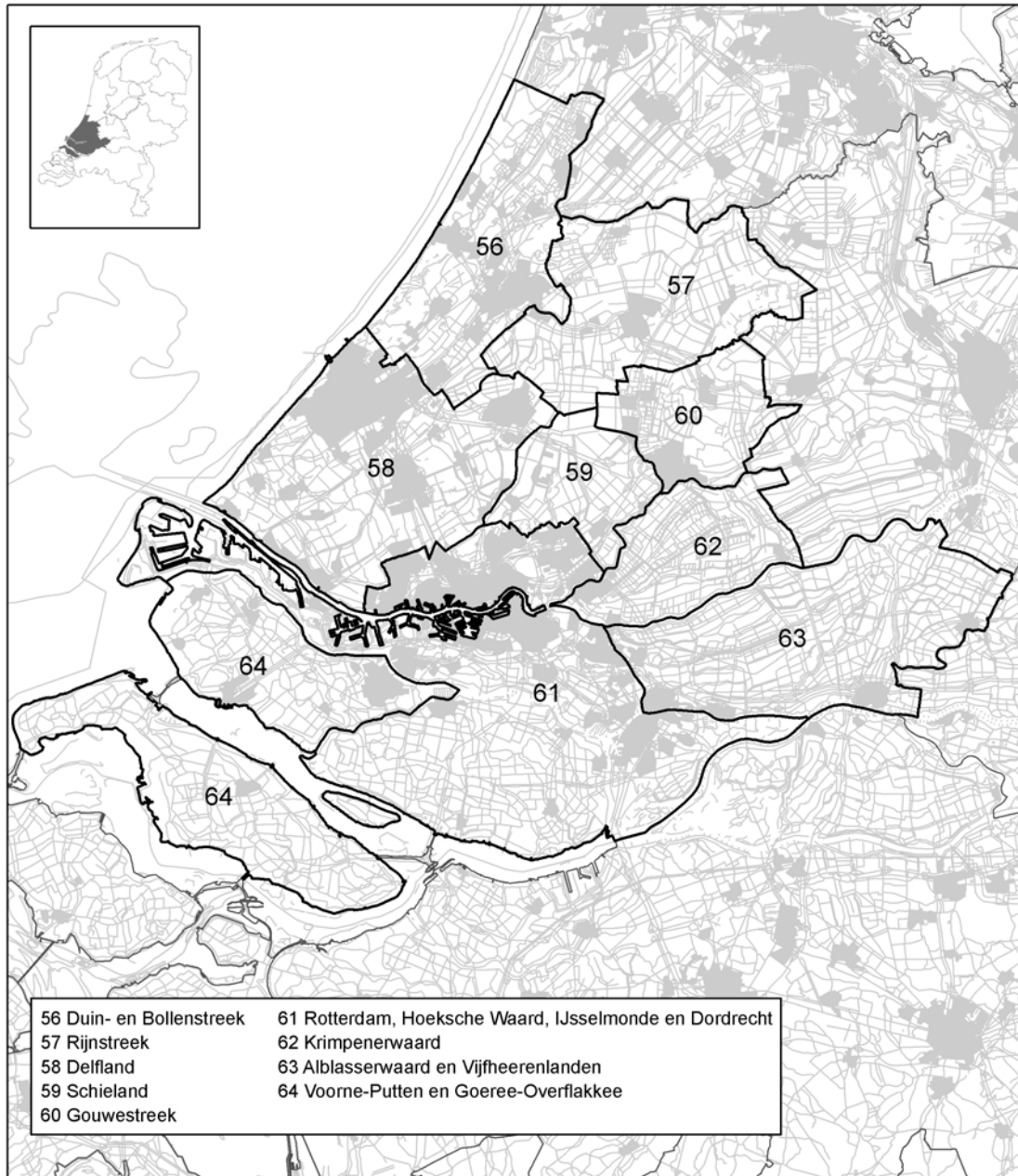
De hoofdstukken over de deelgebieden/regio's schetsen in het kort een karakteristiek per gebied. De cultuurhistorische blikvangers worden gepresenteerd. Voor de fijnproevers volgt hierna een nadere uiteenzetting. De ontwikkeling van het landschap, de bodem en het reliëf, en de bewoningsgeschiedenis worden in beeld gebracht. Het gaat over de ligging van dorpen en steden, de verkavelingsvormen in het agrarisch land, de loop van wegen, kanalen en spoorlijnen, dijkenpatronen, waterlopen, defensielinies met fortificaties. Opvallend is het grote aantal landgoederen, buitenplaatsen en kastelen in Nederland. Een veelheid komt aan bod. Er wordt stil gestaan bij: waarom dààr, waarom is het juist op die plaats ontstaan?

Het verleden wordt ontgonnen; u reist mee over heuvels, langs rivierenbeddingen, door polders, over boerenland en stadjes. Na bestudering bent u duizenden, ontdekkingen, avonturen, afgravingen en ontginningen rijker. Deze kennis van ons cultureel erfgoed maakt deel uit van het digitaal kennissysteem Cultgis onderdeel van de kennisinfrastructuur Cultuurhistorie afgekort KICH. Hierin is naast de historische geografie, de historische bouwkunst en de archeologie ontsloten. Zie hiervoor de website www.kich.nl.

Namens alle werkers aan deze regiorapporten over de historische geografie in Nederland en breder met het geografisch-informatiesysteem Cultgis/KICH wens ik het gebruik hiervan in uw werk van harte toe.

DE DIRECTEUR DIRECTIE KENNIS
Dr. J.A. Hoekstra

Historisch Geografische Regio's in Zuid-Holland

Inhoudsopgave

Inleiding	9
1 Regio 56: Duin- en Bollenstreek	11
1.1 Ligging	11
1.2 Karakteristiek	11
1.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap	12
1.4 Bewonings- en ontginningsgeschiedenis	13
1.5 Specifieke thema's	18
1.6 Historisch-geografische elementen en structuren	25
1.7 Literatuur	28
2 Regio 57: Rijnstreek	31
2.1 Ligging	31
2.2 Karakteristiek	31
2.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap	32
2.4 Bewonings- en ontginningsgeschiedenis	33
2.5 Specifieke thema's	38
2.6 Historisch-geografische elementen en structuren	41
2.7 Literatuur	43
3 Regio 58: Delfland	45
3.1 Ligging	45
3.2 Karakteristiek	45
3.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap	46
3.4 Bewonings- en ontginningsgeschiedenis	48
3.5 Specifieke thema's	51
3.6 Historisch-geografische elementen en structuren	57

3.7	Literatuur	61
4	Regio 59: Schieland	63
4.1	Ligging	63
4.2	Karakteristiek	63
4.3	Ontstaan van het natuurlijke landschap	64
4.4	Bewonings- en ontginningsgeschiedenis	65
4.5	Specifieke thema's	70
4.6	Historisch-geografische elementen en structuren	73
4.7	Literatuur	75
5	Regio 60: Gouwestreek	77
5.1	Ligging	77
5.2	Karakteristiek	77
5.3	Ontstaan van het natuurlijke landschap	78
5.4	Bewonings- en ontginningsgeschiedenis	79
5.5	Specifieke thema's	83
5.6	Historisch-geografische elementen en structuren	86
5.7	Literatuur	88
6	Regio 61: Rotterdam, Hoeksche Waard, IJsselmonde en Dordrecht	91
6.1	Ligging	91
6.2	Karakteristiek	91
6.3	Ontstaan van het natuurlijke landschap	92
6.4	Bewonings- en ontginningsgeschiedenis	94
6.5	Specifieke thema's	100
6.6	Historisch-geografische elementen en structuren	101
6.7	Literatuur	106
7	Regio 62: Krimpenerwaard	107
7.1	Ligging	107
7.2	Karakteristiek	107
7.3	Ontstaan van het natuurlijke landschap	108

7.4	Bewonings- en ontginningsgeschiedenis	109
7.5	Specifieke thema's	113
7.6	Historisch-geografische elementen en structuren	116
7.7	Literatuur	119
8	Regio 63: Alblasserwaard & Vijfheren-landen	121
8.1	Ligging	121
8.2	Karakteristiek	121
8.3	Ontstaan van het natuurlijke landschap	122
8.4	Bewonings- en ontginningsgeschiedenis	123
8.5	Specifieke thema's	129
8.6	Historisch-geografische elementen en structuren	132
8.7	Literatuur	135
9	Regio 64: Voorne-Putten en Goeree-Over-flakkee	137
9.1	Ligging	137
9.2	Karakteristiek	137
9.3	Ontstaan van het natuurlijke landschap	139
9.4	Bewonings- en ontginningsgeschiedenis	140
9.5	Specifieke thema's	142
9.6	Historisch-geografische elementen en structuren	145
9.7	Literatuur	147

Inleiding

Is een schurveling een met uitsterven bedreigde vlindersoort, een houtwal die een haaiemeet omgeeft, of is het wellicht een pingoruïne? Waar werd zout gewonnen en wat heeft dit met turf te maken? Is moeraning gevaarlijk? Hoe zit het met het verhaal van de bedijkingen in de kuststreken en het rivierengebied en wat betekent dit voor het aanzien van de regio's?

Als we om ons heen kijken ontdekken we overal sporen van de wordingsgeschiedenis van Nederland. Vaak weten we er in de praktijk niet goed raad mee. Ontgonnen Verleden beantwoordt uw vragen over de bewoningsgeschiedenis. Het is een digitaal informatiesysteem met de werknaam 'Cultgis'. Het vertelt hoe mensen leefden en hoe zij hun omgeving vormgaven. Het maakt het landschap leesbaar als een spannend boek. Ontgonnen verleden levert de bouwstenen voor de biografie van het rijke Nederlandse cultuurlandschap. Deze twaalf rapporten vormen hiervan een onderdeel.

Het geografische informatiesysteem Cultgis van het ministerie van LNV ontsluit cultuurhistorische kennis en maakt het verleden beleefbaar. Cultgis bevat belangrijke informatie voor nieuwe ruimtelijke ontwerpen en schetst de samenhang tussen patronen en structuren. Het biedt informatie op verschillende niveaus. De regiokaart is hiervan één zo'n informatieniveau. Cultgis beschrijft per regio de bewoningsgeschiedenis en de specifieke kenmerken van het cultuurlandschap. De structuur van het Cultgissysteem kent een getrapte opbouw in een geografische informatie systeem (GIS). De opbouw begint met een globale karakteristiek over de historische geografie op nationaal niveau. De beschrijvingen van landschapstypen en deellandschappen gaan over in meer concrete beschrijvingen zoals deze provinciale rapporten. Een selectie van de zogenaamde historisch geografische aandachtgebieden, die van nationale betekenis worden geacht, bevinden zich op het niveau daaronder. Op het laagste niveau treffen we concrete elementen en patronen.

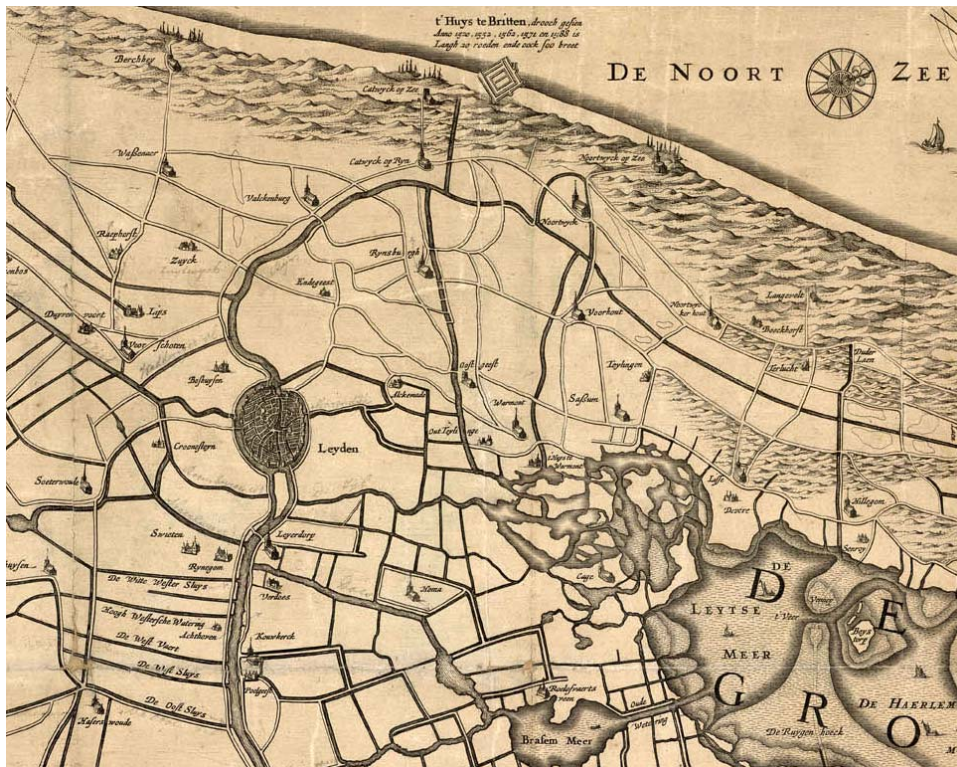
Het Cultgissysteem is ontwikkeld in het monitoringprogramma Meetnet Landschap (traject 1992 – 2006). Het is ook een onderdeel van de kennisinfrastructuur Cultuurhistorie. Het cultgis databestand is IMKICH conform (GML-standaard) en daardoor geschikt voor uitwisseling in een NEN3610 omgeving zoals inmiddels standaard in de Ruimtelijke Ordening (DURP).

De kennisinfrastructuur Cultuurhistorie (KICH) met de website www.kich.nl biedt verschillende partijen – zoals het ministerie van LNV en de rijksdienst cultureel erfgoed (voorheen RACM) van het ministerie van OCW - een platform voor het uitwisselen van de diverse databestanden. Het drieluik historische geografie, historische bouwkunst en archeologie staat hierin centraal. Er ligt een uitnodiging aan andere partijen zoals provincies, gemeenten en maatschappelijke organisaties om zich aan te sluiten en zo samen te werken aan een robuuste en levende datastructuur voor de cultuurhistorie.

Samen met aardkundige waarden vormen cultuurhistorische elementen en patronen, structuren en ensembles hiervan in het Nederlandse cultuurlandschap het fysieke erfgoed van ons land. Deze aspecten spelen een belangrijke rol voor de ruimtelijke kwaliteit en de belevingswaarde van Nederland.

1 Regio 56: Duin- en Bollenstreek

Kaarte van Suyt-Hollants grootste deel met de oude en latere toestand van het Haarlemmermeer 1644, Claes Jansz. Visscher (WNW = boven). Deze kaart is een kopie van een kaart van Pieter Bruynsz. uit 1591. Deze laatste kopieerde op zijn beurt een kaart uit 1531. Bron: Hoogheemraadschap Rijnland, document A0005.

1.1 Ligging

De regio Duin- en Bollenstreek ligt in het noordwesten van de provincie Zuid-Holland. Aan de westkant wordt het gebied begrensd door de Noordzee.

1.2 Karakteristiek

Kenmerkend voor de regio is dat op een betrekkelijk klein oppervlakte een grote variatie aan landschappen voorkomt: Oude en Jonge duinen, strandvlaktes, zanderijen, bloembollenvelden, buitenplaatslandschappen, oeverwallen, veenweidegebieden en droogmakerijen. De historische steden Leiden en Den Haag nemen een belangrijke plaats in binnen deze landschappen. Tussen deze steden ontstond vanaf de 17^e eeuw een landschap van buitenplaatsen met parken en tuinen.

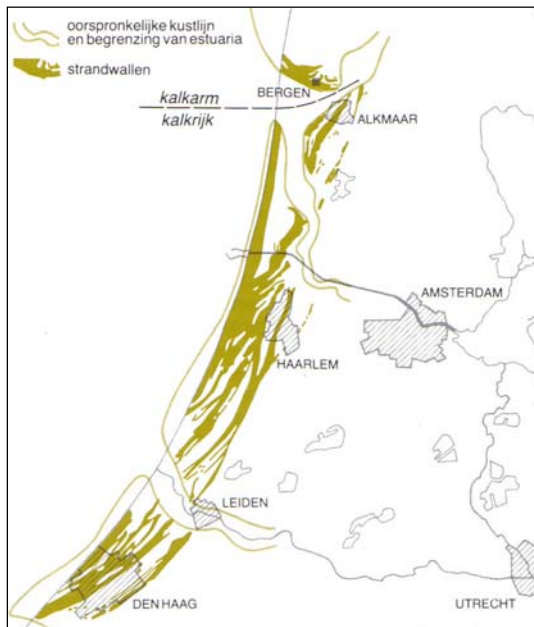
Cultuurhistorische blikvangers

- Oude en Jonge Duinen, strandvlaktes en zanderijen
- Limes en Romeinse castella
- Historische steden Den Haag en Leiden
- Kastelen en buitenplaatsen
- Leidse en Haarlemmertrekvaart (1657)
- Bollenteelt met bollenschuren, houtwallen en bollenvelden
- de Keukenhof

1.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap

Holoceen

De aanwezigheid van jonge duinen en de oude strandwallen en duinen ten oosten hiervan zijn kenmerkend voor het gebied. De ontstaanswijze is sterk gerelateerd aan de zeespiegelstijging in het Holoceen. Vanaf 5000 geleden zijn enkele parallelle strandwallen ontstaan, waarbij jongere strandwallen gevormd werden ten westen van de oudere. De kustlijn verplaatste zich hierdoor in westelijke richting. Op de strandwallen ontstonden door verstuiving duinen (de zgn. oude duinen), die echter lang niet zo hoog waren als de huidige jonge duinen. In de omgeving van de buitenplaatsen de Keukenhof en Wassergeest bij Lisse en bij Warmond zijn restanten van deze duinen te vinden; ze hebben een hoogte van maximaal 10 meter boven NAP. Deze ontwikkeling van oude strandwallen en duinen duurde tot in de Romeinse Tijd. Bij Katwijk was de strandwallengordel onderbroken door de monding van de Oude Rijn. Tot in de Vroege Middeleeuwen mondde de hoofdtak van het Rijnsysteem (de huidige Oude Rijn) hier in zee uit. Omdat de Rijn geleidelijk minder water ging voeren (de Waal en de Lek namen de afvoerfunctie over) verzandde de monding. Vanaf 1122 stagneerde de aanvoer van Rijnwater geheel doordat de Kromme Rijn in Wijk bij Duurstede werd afgedamd.

De ligging van de strandwallen tussen Den Haag en Alkmaar. Bron: Zagwijn, 1991, p. 18.

Op tal van plaatsen zijn de oude strandwallen en duinen afgegraven (voor de ophoging van steden of ten bate van de bollenteelt), bijvoorbeeld bij Lisse en Sassenheim. Van nature waren de kalkarme duinen begroeid met eiken-berkenbos, soms ook beukenbos, doch in de loop van de Late Middeleeuwen zijn deze bossen gekapt. Tegenwoordig worden vrijwel alle strandwallen en afgegraven duinterreinen in de regio gebruikt voor de tuinbouw (met name bloembollenteelt; zie beneden).

In de strandvlakten, de lagere terreinen tussen de strandwallen, was het zo nat dat er een veenlaag gevormd is, hetgeen kenmerkend is voor het landschap van de binnenduintrand.

Nadat de eerste reeks strandwallen was gevormd ontstond aan de oostkant een zeer uitgestrekt moerasgebied waarin op grote schaal veenvorming plaatsvond. Dit uitgebreide Utrechts-Hollandse veenlandschap bestond uit een aantal veenkoepels of –kussens, onderbroken door meertjes, veenrivieren en door de (Oude) Rijn. In de buurt van de Oude Rijn werd klei afgezet. Voor het overige bestaat de bodem uit een soms metersdikke laag veen. Veen is een grondsoort die ontstaat doordat plantenresten afsterven, maar als gevolg van de hoge grondwaterstand niet geheel vergaan. Het plantaardig materiaal hoopt zich dan op. Wanneer er genoeg neerslag valt om de vegetatie van moerasplanten en verschillende veenmossoorten in stand te houden ontstaat er in de loop van duizenden jaren een dik veenpakket.

Tussen 1200 en 1600 na Christus werden de strandwallen met oude duinen voor een belangrijk deel bedekt met de Jonge Duinen, die plaatselijk tot een hoogte van 30-50 meter reiken. Aanvankelijk lag de kustlijn ook een stuk westelijker dan nu. Door kustafslag tijdens de middeleeuwen is deze meer landinwaarts verplaatst. Met name ten zuiden van Den Haag in de richting van Hoek van Holland is weinig overgebleven van de oude strandwallen en duinen. Gedurende deze periode verzandde de monding van de Rijn, waardoor ook ter hoogte van Katwijk Jonge Duinen konden ontstaan. Historisch geograaf Henk Schoorl heeft drie fasen van duinvorming onderscheiden. De eerste fase van zandopstuiving duurde tot de 14^e eeuw. In de tweede fase vond de vorming van paraboolduinen plaats. Gedurende de 17^e en eerste helft van de 18^e eeuw was het betrekkelijk rustig in het gebied, waarna een derde fase van verstuiving begon die tot in de 19^e eeuw duurde. Toen werden de duinen door de mens beplant om verdere verstuiving zoveel mogelijk tegen te gaan. In de regio Duinen en Bollenstreek vormen de duinen thans een gesloten kust en vertonen een sterk wisselend reliëf met grote paraboolvormen. De Jonge Duinen hebben een belangrijke functie als zeewering.

Het Haarlemmermeer is ontstaan doordat drie kleine, natuurlijke meren (Spieringmeer, Leidsche Meer en Haarlemmermeer) zich door oeverafslag uitbreidden en aan elkaar vastgroeiden. Dit grote meer breidde zich steeds verder uit. Veel land werd weggeslagen en zelfs hele dorpen werden verzwolgen door de 'waterwolf'. Het water ging een steeds grotere bedreiging vormen, en in het midden van de 19^e eeuw dreigde er een verbinding te komen tussen het Haarlemmermeer en het IJ. Er waren in het verleden al veel plannen gemaakt om het meer droog te leggen, maar stevast gingen de steden Haarlem en Leiden dwars liggen en konden de plannen niet doorgaan. Leiden had grote belangen bij het instandhouden van het meer voor de visserij, terwijl Haarlem bang was dat het Spaarne onbevaarbaar zou worden door dichtslibbing als gevolg van de nieuwe waterhuishouding. Pas door ingrijpen van hogerhand werd deze impasse doorbroken en werd de drooglegging van het meer georganiseerd. Het Kagermeer (ook wel de Kagerplassen genoemd) liggen ten zuidwesten van het Haarlemmermeer. Ook dit is een van oorsprong natuurlijk meer met daarin een aantal eilanden. Bij de 19^e-eeuwse droogmaking van het Haarlemmermeer werden de Kagerplassen buiten de ringdijk gelaten om als boezem te dienen van het Hoogheemraadschap van Rijnland.

1.4 Bewonings- en ontginningsgeschiedenis

1.4.1 Prehistorie en Romeinse tijd

Als gevolg van zandwinning, uitbreiding van steden en dorpen en diepe grondbewerking voor de bloembollenteelt zijn in de regio veel prehistorische bewoningssporen verloren gegaan. Er zijn echter talrijke sporen gevonden van prehistorische bewoning. Op de strandwallen in het gebied zijn sporen gevonden uit het Neolithicum, bijvoorbeeld bij Den Haag en Lisse, waar onder meer een

knuppelpad door het veen is gevonden. Gedurende de Bronstijd en IJzertijd waren waarschijnlijk vrijwel het gehele strandwallengebied en het mondingsgebied van de Rijn bewoond. Archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat bij Vogelenzang in de Bronstijd een nederzetting lag, en in de omgeving van Hillegom is een bronsdepot uit de Late Bronstijd gevonden. Op de zandige oeverwallen langs de sterk meanderende Rijn hebben in de 4^e en 3^e eeuw voor Chr. mensen gewoond: er zijn aardewerkscherven en botten van runderen en varkens gevonden.

In de eerste eeuw na Christus legden de Romeinen de noordgrens van hun rijk langs de huidige Oude Rijn, toen de belangrijkste tak van het Rijnsysteem. Deze grens, de zogenaamde *Limes*, bestond uit versterkingen en controleposten op de zuidoever van de Rijn, van Vinxtbach nabij Bonn tot en met Katwijk, die met elkaar werden verbonden door een weg. In eerste instantie was deze weg zeer bescheiden, net hoog genoeg om geen last te hebben van natte voeten bij hoog water, doch vanaf circa 20 na Chr. werd de weg aanzienlijk uitgebreid, verbeterd en verhard. Op strategische locaties langs de Limes bouwden de Romeinen een fort (in het Latijns *castellum* geheten) van circa één tot drie hectare. Tussen de castella stonden houten wachttorens met tussenafstanden van 500 tot 1500 meter. Op Nederlands grondgebied lagen ongeveer twintig castella, waaronder de castella *Praetorium Agrippinae* bij Valkenburg, *Brittenburg* bij Katwijk, en *Matilo* bij Leiden. Het eerste fort te Valkenburg dateerde uit circa 40 na Chr. en was geheel van hout. Vervolgens is het fort verscheidene keren verwoest en zes maal herbouwd. De laatste versie was geheel uit steen opgetrokken en bevatte met toegangspoorten. Bij het fort lagen ook civiele gebouwen en een grafveld. In het huidige Valkenburg zijn in het straatwerk van het Castellumplein de contouren van dit laatste Romeinse fort aangegeven. Het castellum *Brittenburg* werd in de 2^e-3^e eeuw aangelegd op duinen aan de monding van de Oude Rijn en is later door erosie in zee verdwenen.

Ten oosten van de strandwallen werd in 47 na Christus in opdracht van de Romeinse veldheer Corbulo een verbinding gegraven tussen de Rijn en het Helinium, de monding van de Maas en de Waal. Deze 'Fossa Corbulonis' of Corbulogracht lag op de overgang van de strandwallen naar het veengebied.

Vanuit dit kustgebied voeren schepen van en naar Brittannië. Waarschijnlijk werkten de Romeinen samen met de in het kustgebied wonende Germaanse stam van de Cananefaten. Bij Sassenheim lag een relatief grote Germaanse nederzetting. Hiervan is onder andere een 2000 jaar oude waterput met een doorsnede van 125 cm opgegraven. Ook bij Voorburg lag een inheemse nederzetting, waar de Romeinen aan het einde van de 1^e eeuw een marktplaats (forum) stichtten. In de daarop volgende eeuw werd de nederzetting *Municipium Aurelium Cananefatum* genoemd: de hoofdstad van het Cananefaats gebied. Archeologisch onderzoek heeft aangetoond

Caerte van de gelegentheit ofte koers van den Rhijn, met de oude waterloosyng genaemt het Mallegat, streckende van de stad Leyden tot in de Noordzee; 1627, P. van Bilderbeek (NO = boven). Bron: Hoogheemraadschap Rijnland, document A-0389B

dat de inwoners van deze nederzetting grotendeels geromaniseerde Cananefaten waren en dat men dus veel van de Romeinse cultuur had overgenomen. Waarschijnlijk is de stad rond 270 verlaten. In de 4^e eeuw trokken de Romeinen geheel weg uit deze streek, en met hen en belangrijk deel van de inheemse bevolking.

1.4.2 Middeleeuwen en Nieuwe tijd

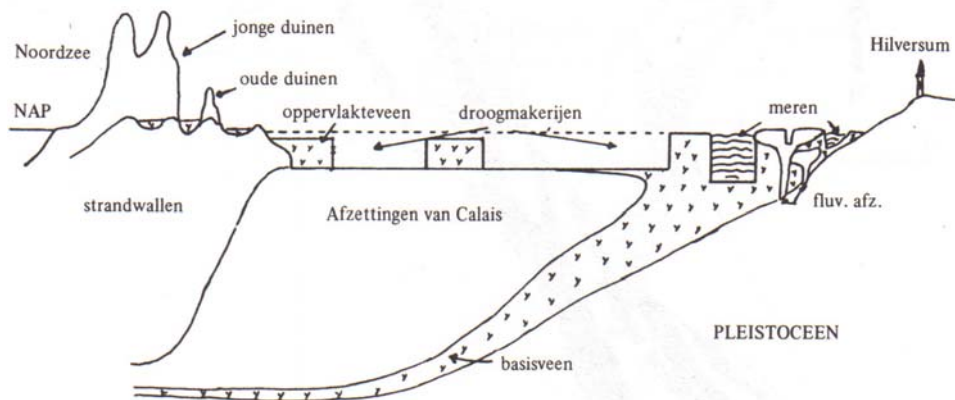
De strandwallen en de duinen

In de Vroege Middeleeuwen vond opnieuw bewoning plaats in het gebied. Deze concentreerde zich aanvankelijk op de oeverwallen langs de Rijn, zoals de nederzettingen Valkenburg, Leiden, Leiderdorp en Rijnsburg. Vervolgens ontstonden nederzettingen op de strandwallen, waaronder 's-Gravenhage, Voorburg, Rijswijk, Oegstgeest, Wassenaar, Lisse, Noordwijkerhout en Hillegom. De zogenaamde *heem*-namen, bijvoorbeeld Sassenheim en Hillegom, geven aan dat we met ontginningen uit de Vroege Middeleeuwen te maken hebben. De hoger gelegen zandruggen van de strandwallen werden ontbost en als bouwland gebruikt, terwijl de vlaktes tussen de strandwallen als grasland voor veeteelt in gebruik waren. Ze werden respectievelijk geest- en meentgronden genoemd. Geesten zijn langgerekte heuvels, de hogere delen van de oude strandwallen. De geesten werden gekenmerkt door een strokenverkaveling dwars over de strandwallen; het hele bouwlandgebied was omgeven door een houtwal. Op de randen van de geestgronden lagen wegen waaraan de boerderijen stonden en die aan beide uiteinden van de geest in een punt bij elkaar kwamen. In de oude kernen van de strandwallendorpen is deze wegenstructuur vaak nog goed te herkennen, ook al zijn de strandwallen grotendeels vergraven ten behoeve van de bollenteelt en zandwinning. De oudste geesten hebben over het algemeen een ovale vorm (bijv. Noordwijk-Binnen), terwijl de jongere geesten meer rechthoekig van vorm zijn (bijv. Noordwijkerhout). Aan het einde van de 10^e eeuw waren alle strandwallen in de regio door de mens grotendeels ontbost en in gebruik genomen als akkerland. Afwatering van de landbouwgronden gebeurde via vergraven duinbeken of duinrellen.

Op de strandwallen werden verscheidene gewassen verbouwd, onder andere hennep, raapzaad en groenten als wortelen en bonen. Daarnaast teelde men vanaf de 16^e eeuw hop, dat geleverd werd aan de bierbrouwerijen in de steden Leiden en Haarlem, en vlas als grondstof voor de linnennijverheid in Leiden. Vanaf de 15^e eeuw werd in de Hollandse duinen zand afgegraven, in eerste instantie ten behoeve van het dijkonderhoud. Tot ver in de 18^e eeuw waren deze activiteiten echter kleinschalig. Pas in de 19^e eeuw werd dit op grote schaal gedaan, nu ten behoeve van de stadsuitbreidingen van Amsterdam, Haarlem en Leiden. Om het zand te kunnen vervoeren legde men zandvaarten aan. Dit waren rechte vaarten loodrecht op de duinen met aan het eind een aantal evenwijdige sloten schuin de duinen in. De grootste zanderijactiviteiten treffen we aan rond Hillegom, Lisse en Noordwijkerhout. Kleinschalige zandaafgravingen treffen we ook elders aan. Een mooi voorbeeld is de 'Zanderij Middenduin' bij Overveen en het nu zeer hoog gewaardeerde landgoed Elswoud, aangelegd op een in de 17^e eeuw afgezand gebied. Maar door de zandaafgravingen was het oorspronkelijke reliëf van de Oude Duinen vrijwel geheel verdwenen. De afgegraven gronden bleken zich uitstekend te lenen voor de teelt van bloembollen (zie beneden).

De Jonge Duinen waren minder geschikt voor bewoning en landbouw. Er zijn enkele vondsten gedaan van middeleeuwse boerderijen die een tijdlang in het duingebied hebben gefunctioneerd. In de late Middeleeuwen werden de duingebieden ingericht als jachtgebied van de adel, die grote delen van de duinen in bezit kregen. Ook fungeerden de duingebieden als fokplaats van konijnen. Deze dieren kwamen hier van nature niet voor en zijn in de veertiende eeuw geïntroduceerd voor de bonthandel.

Aan de kust zijn in de Middeleeuwen enkele vissersdorpen ontstaan: Scheveningen (12^e eeuw), Katwijk aan Zee (14^e eeuw) en Noordwijk aan Zee (16^e eeuw). De bomschuiten van de vissers lagen gewoon op het strand; een haven was er niet. Pas in 1879 werd in Katwijk aan Zee het Prins Hendrikkanaal als binnenhaven gegraven, en in 1904 kreeg Scheveningen een zeehaven.

Schematisch profiel van het landschap van West-Nederland. Bron: Flora van Noordwijk, 1978.

Ontginningen in het veengebied

Vanaf de 10^e eeuw is men vanaf de oeverwallen langs de Rijn en vanaf de meest oostelijke strandwallen begonnen met de ontginning van het veengebied. Wegens de toenmalige aanwezigheid van bossen werd dit gebied 'Hottland' genoemd. In eerste instantie betrof het kleinschalige, onregelmatige ontginningen. Nadat de graaf van Holland in 985 rechten kreeg in de veenwildernis, werden de ontginningen grootschaliger en systematischer van aard. Bestaande waterlopen werden uitgediept en verbreed, en nieuwe sloten en greppels werden gegraven om het veen te ontwateren. Vanaf de Vliet ten oosten van Leidschendam werd in de Middeleeuwen de Stompwijksche Vaart gegraven en werd begonnen met de ontginning van dit gebied. Langs de Vaart werd een weg aangelegd waarlangs boerderijen verrezen. Het gebied ten zuidoosten hiervan (Wilsveen) is vanaf de 13^e eeuw ontgonnen. De ontginningen werden vaak uitgevoerd door groepen particulieren, maar soms waren ook geestelijke instellingen actief, zoals het benedictinessenklooster te Rijsenburg, gesticht in 1133.

In 1255 stelde Graaf Willem II het Hoogheemraadschap van Rijnland in, het eerste waterschap van Nederland. Aanleiding voor de vorming van waterschappen was de wateroverlast die was ontstaan na het ontginnen van de veengebieden. Aan het einde van de 13^e eeuw werd een kade aangelegd tussen de hoogheemraadschappen van Rijnland en Delfland. Deze landscheiding fungeerde als een hoge dijk en waterkering tussen de twee, zodat de waterschappen geen last zouden hebben van elkaars water. De kade is nog steeds aanwezig ten zuidoosten van Leidschendam, tussen de Nieuwe Driemanspolder en de Polder van Nootdorp en de N44.

Grote delen van het veengebied zijn in de 16^e en 17^e eeuw vergraven ten behoeve van de turfwinning. De steden in het gebied en daarbuiten hadden grote behoefte aan deze vorm van fossiele brandstof, waarop de welvaart van de Gouden Eeuw voor een belangrijk deel op was gestoeld. Deze welvaart maakte het echter ook mogelijk de veenplassen droog te malen en opnieuw als landbouwgebied in te richten, zoals de Meeslouwerpolder (1627) en de Driemanspolder (c. 1670). Vanaf de ontginning werd de Driemanspolder van Stompwijk bemalen door een molengang van drie poldermolens: bovenmolen, middelmolen en ondermolen. De achtkante grondzeilers zijn tot 1951 in bedrijf geweest. Eind 19^e eeuw werd de windbemaling in veel polders vervangen door gemalen. Aanvankelijk waren dat stoomgemalen, zoals de Antagonist en De Volharding, die beide gebouwd zijn in 1882. In de eerste decennia van de 20^e eeuw kwamen de dieselmotoren de stoommachines vervangen en vanaf de jaren '20 begon de opmars van elektrische gemalen.

Niet alleen de veenplassen werden drooggemalen, ook tal van natuurlijke meren werden in landbouwgrond omgezet. Tot in de 17^e eeuw lag ten zuiden van Lisse een natuurlijk meer: de Lisser Poel, dat via twee doorgangen (Grevelijng en Hellegat) in verbinding stond met het Kagermeer. In het meer lag het eiland Rooversbroek. Het meer werd in vroeger tijden gebruikt om te vissen. In 1623 werd een ringsloot aangelegd rond het

meer, dat vervolgens werd drooggemalen door in een molengang gegroepede molens. De ontstane Lisser Poelpolder was hiermee een van de eerste droogmakerijen in het gebied. Het water werd op de Haarlemmermeer uitgeslagen. Thans resteert nog de Lisserpoelmolen uit 1676.

Het Kagermeer, 1610-1615. Detail van de "atlas van het Hoogheemraadschap van Rijnland" door Floris Balthasar. Bron: Hoogheemraadschap Rijnland, document A-4067

Het Kagermeer (met het eiland Abbenes) in het oosten van de regio is de zuidelijke punt van de Haarlemmermeer en bestaat uit natuurlijke meren en meren die door oeverafslag en erosie van de oude veenstromen is ontstaan. Rond de kagerplassen ligt een openweide gebied waarvan de percelen niet lang en smal zijn maar blokvormig. De boerderijen staan op regelmatige maar vrij grote afstand van elkaar langs kaarsrechte wegen. Langs de randen van de polder is het nederzettingsspatroon minder regelmatig. Het gebied is verkaveld in grote en regelmatige rechthoeken en wordt voornamelijk voor de akkerbouw gebruikt. De smalle strookvormige verkaveling van de Lisserbroek herinnert nog aan het feit dat dit een stukje bovenland is dat tijdens de drooglegging bij de Haarlemmermeer getrokken werd. Verder is de grens tussen de plassen en de weilanden grillig en rafelig omdat het hier om natuurlijke oevers gaat. In de 20^e eeuw werd de kaag uitgebreid door in de Zwanburgerpolder de plas 't Joppe te graven ten behoeve van zandwinning voor wegeaanleg en stadsuitbreidingen van Leiden (Merenwijk).

1.4.3 Recente ontwikkelingen vanaf circa 1950

Als gevolg van de sterke bevolkingsgroei, een sterke suburbanisatie en de toenemende behoefte aan ruimte per inwoner breidde na de Tweede Wereldoorlog de bewoning zich overal in Nederland sterk uit, met name in en nabij de steden van de Randstad. Typisch is de sterk geplande manier waarop nieuwbouwwijken met eengezinswoningen zijn verschenen. Zo is na de Tweede Wereldoorlog Leiderdorp uitgegroeid tot een forenzendorp en is vastgegroeid aan Leiden. Ook Leiden zelf en plaatsen als Wassenaar, Voorschoten, Katwijk, Sassenheim en Lisse zijn sterk uitgebreid sinds 1950, waardoor vaak de oorspronkelijke lineaire structuur van de strandwalnederzettingen grotendeels verdwenen is. De groei van Lisse is zonder meer verbonden aan de succesvolle bollenteelt. In de omgeving van Lisse wordt het landschap gekenmerkt door uitgestrekte bloembollenvelden.

Parallel aan deze stedelijke ontwikkelingen vonden er veranderingen plaats in de infrastructuur. Vanaf de jaren 1930 wordt er in de regio gewerkt aan de aanleg en verbreding van verschillende autosnelwegen. In 1938 kwam de Rijksweg 4 tussen Amsterdam en Sassenheim gereed. Deze weg werd daarna verlengd tot Oegstgeest (1939) en uiteindelijk tot Wassenaar (1961). Vanaf 1976 is de rijksweg omgedoopt in de A44 (vanaf Wassenaar de N44). Oostelijk hiervan loopt de A4.

1.5 Specifieke thema's

Jacht

Grote delen van de Jonge Duinen waren in de Middeleeuwen in bezit van de Graven van Holland. Ze stonden bekend als 'Graeflijkheijts Wildernisse'. Het beheer van dit uitgestrekte gebied lag bij het 'College van Houtvester en Meesterknappen van Holland en West-Friesland'. Het Haagse Bos, een restant van een middeleeuws duinbos, was een geliefd jachtterrein van de graven van Holland. Reeds in 1613 werd het opengesteld voor het publiek. In de 19^e eeuw liet Koning Willem I in het bos waterwerken aanleggen waarvan nog de Grote Vijver resteert.

In de duinen kwamen verscheidene dieren voor, o.a. vinken, patrijzen, herten en konijnen, hetgeen de duinen een geliefd jachtgebied maakte. De in grote getale aanwezige konijnen waren favoriete prooi; niet zozeer voor hun vlees, maar voor hun vacht. Als de konijnenstand terugliep, werden warandes aangelegd voor de dieren en werd voedsel verstrekt. Reeds in 1393 werd de eerste verordening tegen het stropen van konijnen van kracht. Daarna werd de jacht steeds meer gereguleerd. Zo werd in het midden van de 16^e eeuw besloten dat sloten die de duinen van het cultuurland scheidde voorzien moesten worden van een hellend talud aan de duinzijde, zodat de konijnen niet de duinen uitkonden. Namen als Haasveld en Haesduynen herinneren nog aan de jacht op konijnen.

Naast de konijnenjacht was vanaf de 17^e eeuw ook het vangen van vinken voor consumptie populair. Veel buitenplaatsen aan de binnenduinstrand hadden dan ook een zogenaamde vinkenbaan: 'al dan niet permanente vanglocaties [...] ingericht met grote netten en allerlei lokmiddelen'. Het vangen van zangvogels – vooral vinken, maar ook lijsters en leeuweriken – was vooral populair bij de niet adellijke buitenplaatsbezitters. Tot in de 18^e eeuw was het jagen op 'edele' vogels als fazanten, patrijzen en reigers namelijk een privilege van de adel. Om toch op vogels te kunnen jagen, legden buitenplaatsbezitters vinkenbanen aan op duingrond die zij hadden gepacht of gekocht van de Staten van Holland. Vinkenbanen hebben gelegen bij buitenplaatsen te Lisse, Noordwijk, Sassenheim, Warmond, Oegstgeest, Voorschoten, Den Haag, Voorburg (Duivenstein), Rijswijk en Wassenaar. Bij laatsgenoemde kwamen verreweg de meesten banen voor. Van de 21 nog bestaande buitens had maar liefst de helft een vinkenbaan. Op het 17^e-eeuwse buiten Duinrell te Wassenaar stond bij de baan tevens een stenen vinkenhuis. Ook bij Duindigt stond een 'gemetseld Vinkenhuijs'. Duinrell, de slechtst presterende vinkenbaan in Holland, had een gemiddelde vangst van circa 2100 vinken per seizoen. Na 1800 verloor de sport haar populariteit, waardoor steeds minder banen werden aangelegd. Maar vooral nadat de Vogelwet van 1912 verbod legde op het vangen van vogels anders dan voor het houden in kooien, werden steeds meer banen verlaten of gesloopt. Toponiemen herinneren wel nog aan de vinkenjacht: Polder het Vinkeveld (bij Noordwijk-Binnen), Vinkebaan en Vinkenburg (bij Noordwijkerhout).

Ten zuidoosten van Sassenheim ligt in de Kooipolder een eendenkooi. Eendenkooien zijn vanginrichtingen voor wilde eenden en andere eendachtigen, zoals talingen en pijlstaarten, ter consumptie of sinds de twintigste eeuw voor wetenschappelijk onderzoek. De geheel door bos omzoomde eendenkooien bestaan uit een vijver (de kooiplas) en doorgaans vier vangpijpen, doch de eendenkooi bij Sassenheim heeft maar liefst zes vangpijpen. Op een kaart van Rijnland uit 1647 is de kooi al aangegeven. Vanouds is aan eendenkooien het zogeheten recht van afpaling verbonden. Dit houdt in dat er binnen een cirkel met een bepaalde straal – vaak zo'n 600 à 700 meter, soms meer – geen handelingen mogen worden verricht die de rust in de kooi kunnen verstoren. Om het recht van afpaling te behouden moeten de kooien 'vangklaar' zijn: ze moeten in een zodanige onderhoudstoestand verkeren dat het mogelijk is om eenden of eendachtigen te vangen. Op sommige buitenplaatsen, zoals het landgoed de Keukenhof te Lisse, stond een eendenhuis.

Verder vinden we in de regio de St.-Joris- of Voetboogdoelen, een schietbaan met houten mast in Noordwijk-Binnen die in 1477 is opgericht.

Bollenteelt

De tulp is in Nederland geïntroduceerd door de Oostenrijkse hofbotanicus Carolus Clusius die in 1560 een tulpenbol uit Turkije in bezit kreeg; toen Clusius ging doceren in Leiden merkte hij dat de bloemen bijzonder goed groeiden op de kalkrijke bodem van de strandwallen. Zodoende begon de kweek van tulpen, narcissen en hyacinten, met name op de geëgaliseerde strandwallen. Aanvankelijk was de teelt beperkt tot de hoven van de adel en de kloosters. In de jaren dertig van de 17^e eeuw woedde kortstondig een tulpomanie mede als gevolg van de welvaart in deze 'Gouden Eeuw'. Vanaf de 19^e eeuw vond er grootschalige bollenteelt plaats.

De Oude Duinen werden afgegraven zodat men dicht genoeg bij het grondwater kwam en kon profiteren van het niet-ontkalkte diepgelegen duinzand. Het vrijgekomen zand werd gebruikt voor de verhoging van wegen en bouwlocaties in steden. Pas later werden ook de vochtige strandvlaktes tussen de strandwallen ingericht voor de bollenteelt. Voor de bollenteelt in het gebied van de Oude Duinen en strandwallen is het van cruciaal belang dat de grondwaterstand nauwkeurig geregeld wordt. Afwatering vindt hier plaats via brede, evenwijdig lopende watergangen, die voorheen werden gebruikt voor de afvoer van zand. De weteringen lozen het water af op boezems in het achterland, zoals de ringvaart van de Haarlemmermeer.

In eerste instantie concentreerde de bollenteelt zich rond Haarlem, waar in 1860 de Algemene Vereniging voor de Bloembollencultuur werd opgericht. Geleidelijk breidde de teelt zich uit in zuidelijke richting: kleurrijke bloemvelden tekenden het landschap tot aan de lijn Katwijk-Leiden. Tot in de Eerste Wereldoorlog heeft men Oude Duinen afgegraven en in cultuur gebracht voor de bollenteelt. Kwekerswoningen met bollenschuren uit de periode 1890-1920 zijn nog te vinden te Lisse, Noordwijkerhout, Katwijk aan den Rijn, Rijnsburg, Sassenheim, Valkenburg, Voorhout en Warmond. Bij Hillegom staat een houten bollenschuur uit 1905. Op het 18^e-eeuwse buiten Calorama te Noordwijk-Binnen resteert nog het 17^e-eeuwse voor de bollenteelt ingerichte houtwallenlandschap.

In 1910 werd in Lisse de Rijks Middelbare Tuinbouwschool gesticht, gevolgd door een laboratorium voor onderzoek naar bollenziekten in 1920 en de opening van de bloembollententoonstelling *De Keukenhof* in 1949 op het terrein van de voormalige buitenplaats Zandvliet. Hiermee werd Lisse het centrum van de bloembollenteelt. De Keukenhof was ontworpen door de tuinarchitect W. van der Lee, die onderdelen van de 19^e-eeuwse aanleg van J.D. en L.P. Zocher in ere hield.

Infrastructuur

De oudste historische landweg in het gebied was de weg langs de Romeinse limes, terwijl de Corbulogracht en de Oude Rijn in die tijd druk bevaren waterwegen waren. Nadat de Romeinen waren weggetrokken, werden de Romeinse wegen verwaarloosd of verdwenen onder het stuivende duinzand. In de eeuwen daarna vond vervoer plaats over de weinige, slechte wegen en over water. In 1344-45 gaf Graaf Willem IV van Holland opdracht tot het graven van de Trekvliet, die de stad Den Haag verbond met de Vliet. Vanaf de 16^e eeuw werden meer vaarten gegraven. De vaarten dienden met name voor het vervoer van zand naar Amsterdam, maar werden ook gebruikt voor het transport van mensen. Ze waren derhalve van belang in de ontwikkeling van buitenplaatsen (zie beneden). In 1645 werd de Loosduinse Vaart aangelegd. De Haarlemmertrekvaart tussen Leiden en Haarlem werd in 1657 gegraven, waardoor deze twee steden met elkaar verbonden werden. De verbinding tussen Leiden en Utrecht werd verbeterd toen er in 1664 langs de Oude Rijn en Leidsche Rijn een jaagpad werd aangelegd.

Pas in het begin van de 19^e eeuw werd begonnen met het verharderen van de doorgaande wegen. Deze wegen liepen in de regio over het algemeen noord-zuid. Vanaf 1840 werden tevens spoorwegen aangelegd en vanaf 1880 werd de stoomtram in gebruik genomen. De treinen en vooral de goedkopere trams boden concurrentie aan de populaire trekschuiten.

Defensie

De eerste verdedigingswerken in de regio waren de Romeinse castella. In 863 vielen Vikingen via de monding van de huidige Oude Rijn de streek binnen. Om de bevolking bescherming te bieden tegen deze plunderaars, werd er eind 9^e eeuw een ringwalburg gebouwd: een rond, omwald en omgracht verdedigingswerk van aarde en hout. Ook in Leiden was een dergelijke houten burcht gebouwd.

In de 12^e en 13^e eeuw ontstonden in Leiden en Den Haag grafelijke hoven. Vanaf die tijd bouwden leenmannen van de graaf in de regio mottekastelen op een door een natte of droge gracht omgeven kunstmatige heuvel, zoals de Leidse Burcht (13^e eeuw, ter vervanging van de houten burcht) of Te Teylingen bij Sassenheim (circa 1200). De Leidse burcht vormde lange tijd het bestuurlijk centrum van het graafschap Holland. In de dertiende eeuw werden de verdedigbare huizen niet meer op heuvels gebouwd, maar op een omgracht eiland, bijvoorbeeld Huis Dever bij Lisse (circa 1375). Ten oosten van Leiden lag een lange rij versterkte huizen en kastelen, waaronder 't Zijs, Zijlhof en Kasteel Steneveld. Al deze kastelen zijn in de Late Middeleeuwen of 16^e eeuw gebouwd op een kleirug ten noorden van de Rijn en ten oosten van de Zijl.

Vanaf de 16^e eeuw werden buitenplaatsen gesticht, chique huizen die geen verdedigingsfunctie hadden. Ook werden verschillende kastelen verbouwd tot buitenplaatsen, bijvoorbeeld de kastelen Ter Werve en Den Burch bij Rijswijk, Huis Ter Leede te Sassenheim, Duivenvoorde te Voorschoten en Huys te Warmont in het gelijknamige dorp. Andere kastelen, zoals het middeleeuwse Ter Horst, werden gesloopt en vervangen door geheel nieuw landhuis.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn in de regio verschillende militaire werken gebouwd. Bij Valkenburg werd in 1938-39 een marine vliegveld gesticht. Nadat de Duitse Luftwaffe het vliegveld had gebombardeerd in 1940, namen zij het twee jaar later opnieuw in gebruik. Er werd een uitgebreid gebouwencomplex gerealiseerd met onder meer een telefoonbunker en een kapel, en geheel omringd door een tankgracht, versperringen en geschutkoepels. Tussen 1942 en 1945 werd door het Duitse leger een verdedigingslinie aangelegd langs de westkust van Europa: de Atlantikwall. Bij Noordwijk aan Zee, Katwijk aan Zee, Den Haag en Scheveningen resteren nog waarnemingsposten, geschutsbunkers, batterijen, tankmuren en kazematten. Noordwijk en Katwijk waren samen een zogenaamde Stützpunktgruppe en waren zowel aan de landzijde als aan de zeezijde omgeven door verscheidene tankversperringen als prikkeldraad, anti-tankgrachten, drakentanden en loopgraven. Hier lag ook de observatiepost Koepelduin. Aan de kust bij Den Haag vinden we nog onder meer een waarnemingspost met observatiekoepel, een geschutsbunker, hospitaalbunker, tankmuur en een kanonkazemat. Bij Scheveningen lagen onder meer een tankmuur, bunkers, loopgraven, een hospitaal, en een ondergronds telefoonschakelstation.

Buitenplaatsen vanaf de 16^e eeuw

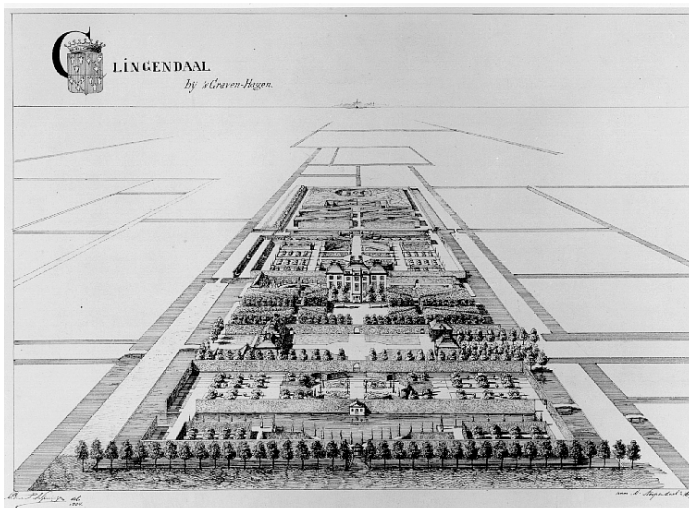
De duingebieden langs de kust, met name in de nabijheid van belangrijke steden, zijn door de eeuwen heen populaire plekken geweest voor stedelingen voor het creëren van een buitenplaats. Als gevolg ontstond tussen Den Haag en Leiden een landschap van buitenplaatsen, bijvoorbeeld in Rijswijk, Voorburg en Wassenaar. Vroege buitens in de regio waren Oostduin (1580), Arensdorp (1580), Marlot (eind 16^e eeuw) en Oude Hof (1533) bij Den Haag en De Paauw (midden 16^e eeuw) te Wassenaar. Veel buitenplaatsen zijn ontstaan uit herenkamers bij boerderijen op de strandwallen achter de jonge duinen. Deze ontwikkeling begon in de 16^e eeuw en werd verder gestimuleerd door de aanleg van trekvaarten in de 17^e eeuw en de aanwezigheid van de stadhouderlijke (later koninklijke) familie Van Oranje.

Begin 17^e eeuw kwam het in 1533 gebouwde Noordeinde (oorspronkelijk Oude Hof geheten) in bezit van prins Frederik Hendrik (1584-1647). Hij liet het huis grondig verbouwen en vergroten, en op een nieuw aangekocht rechthoekig terrein naast het paleis liet hij een tuin aanleggen, waarschijnlijk naar ontwerp van J. de Gheijn II. In de geometrische tuin lagen onder meer een ronde waterkom, een loofgang en acht

bloementuinen; in het zuidelijke deel van de tuin waren deze bloemenparterres door middel van paden ingedeeld opdat een stervormig patroon ontstond. Het geheel was omgeven door een gracht en omzoomd door een dubbele rij lindenbomen. Door de eeuwen heen is de tuin verscheidene malen aangepast. In de 19^e eeuw veranderde de ontwerper L.A. Springer de tuin in de gemengde stijl. In de jaren '80 van de vorige eeuw heeft het architectenbureau Bakker en Bleeker BV de aanleg wederom aangepast, zodat er een scheiding in sferen ontstond tussen het publieke en private gedeelte van de tuin. Het paleis is nog steeds in handen van de koninklijke familie. Andere buitens die in bezit zijn (geweest) van de koninklijke familie zijn Paleis Huis ten Bosch (1645-51, met een landschapspark uit 1807 door J.D. Zocher sr.), Paleis Kneuterdijk (1716-17), Paleis Lange Voorhout (1760-64), Mauritshuis (1633-44) en Sorghvliet (1643; ook Catshuis geheten) bij Den Haag, Ter Nieuwenburgh (1630-34) bij Rijswijk, De Paauw (16^e eeuw) en de Horsten te Wassenaar. Laatstgenoemde landgoed werd in de 19^e eeuw door prins Frederik gecreëerd door de samenvoeging van drie buitenplaatsen, namelijk Raaphorst, Ter Horst en Eikenhorst.

Gedurende de 17^e en 18^e eeuw werden de parken rond de buitens aangelegd in de geometrische tuinstijl, die zich in Nederland ontwikkelde tijdens het stadhouderschap van Frederik Hendrik. Dit waren rechthoekige tuinen, doorsneden door symmetrische lanen en versierd met rechthoekige vijvers, bloemenparterres en buxusheggen, -piramides, -bollen en andere vormen. Bij Huis ten Bosch zijn delen van de 17^e-eeuwse aanleg nog te vinden. Frederik Hendrik's tuinen waren een voorbeeld van moderne smaak en werden vaak geïmiteerd door adellijken en regenten-kooplieden. Hiermee gaf men aan dat loyaal was aan de stadhouder, maar tevens liet men zien dat men modebewust was en het geld had om dergelijke luxe tuinen aan te leggen.

In de late 18^e eeuw, maar met name gedurende de 19^e eeuw werd de zogenaamde landschapstijl populair. De geometrische tuinen werden geheel of gedeeltelijk omgevormd tot landschapsparken met slingerende paden, boomgroepen, onregelmatig gevormde vijvers en kunstmatige heuvels. Enkele bekende ontwerpers die in deze stijl binnen de regio werkten waren J.D. Zocher jr. (1791-1870), C.E.A. Petzold (1815-1891), en L.A. Springer (1855-1940). Zo ontwierp Zocher jr. bijvoorbeeld de landschapsparken op de landgoederen Keukenhof te Lisse en Oud-Poelgeest te Oegstgeest, en in Wassenaar de buitens Clingendael, Backershagen, De Horsten, De Paauw en Oosterbeek.

*"Clingendael bij 's-Gravenhage",
tekening in vogelvluchtperspectief
naar D. Stoopendael, ca. 1690.
Bron: Special Collections Library
Wageningen, document 01.2208.
01*

Tot in de 20^e eeuw werden buitenplaatsen aangepast door hun opvolgende eigenaren, zoals de buitens Blanckenburg en Voorlinden te Wassenaar, die beiden voor de familie Loudon ingrijpend zijn verbouwd. Echter, in de loop der tijd verdwenen ook veel buitenplaatsen. Met name in Den Haag, Voorburg en Wassenaar zijn in de 19e en 20e eeuw verscheidene buitenplaatsen opgekocht en verkaveld door gemeenten en projectontwikkelaars, die er villawijken bouwden. Zo kocht de stad Den Haag in 1855 een privé landschapspark van de koninklijke familie voor 45.000 gulden en huurde de

stadsarchitect W.C. van der Waeyen Pieterszen in om de villawijk Willemspark te creëren. Thans zijn verschillende ambassades en kantoren in de riante panden gevestigd. Andere villawijken in Den Haag zijn Prinsevinkenpark (1888), Zorgvliet (omstreeks 1913), Statenkwartier (1900-1910), Meer en Bosch (1920-23) en Marlot (1923-24). Tevens ontwikkelden zich in Den Haag villalinten langs de Scheveningseweg (1890-1900) en de Nieuwe Parklaan (1900). Het adellijke landhuis Leeuwensteijn te Voorburg werd in 1935 opgekocht door projectontwikkelaars en vervolgens afgebroken om plaats te maken voor het gelijknamige villapark. Ook het 17^e-eeuwse landgoed Noordervliet te Voorburg werd begin 20^e eeuw veranderd in een villawijk. Dezelfde ontwikkeling ondergingen ook de landgoederen Rusthof in Voorburg, en Rijksdorp en Groot Haesebroek te Wassenaar.

Na 1896 ging het landgoed Endegeest (1647) te Oegstgeest deel uitmaken van een psychiatrische inrichting. Wel reesteren nog het 19^e-eeuwse landschapspark met obelisk en ijskelder. Op het landgoed Duinrell te Wassenaar werd in de jaren '50 van de vorige eeuw het gelijknamige recreatiepark gesticht.

Strandrecreatie

In de 19^e eeuw werd de kust populair bij strandtoeristen. De ontwikkeling van Scheveningen als badplaats begon reeds in 1818 toen ten noorden van het vissersdorp een eerste badhuis werd geopend in navolging van recreatieve ontwikkelingen in Engeland, Frankrijk en andere landen. Op de plaats van dit badhuis werd in 1884 het huidige Kurhaus gebouwd. Door de aanleg van Het Kanaal (1830) en de Badhuisweg (1835) kreeg de badplaats een betere verbinding met Den Haag, en na de aanleg van tramverbindingen tussen 1864 en 1909 groeide Scheveningen aanzienlijk. Een groot aantal hotels en restaurants werden gebouwd en in 1900 werd een boulevard met pier aangelegd van het Kurhaus tot aan de Keizerstraat. In de jaren '60 van de vorige eeuw raakte de badplaats in verval en werden verscheidene horecagelegenheden afgebroken, doch sinds 1979 hebben er geregeld herstelactiviteiten plaatsgevonden. In Scheveningen staat tevens het Paviljoen Von Wied (1826-27) dat voor de echtgenote van koning Willem I was gebouwd. Het is in 1881 vernoemd naar de toenmalige eigenaar W.A.M.C. prins von Wied.

Ook Katwijk aan Zee en Noordwijk aan Zee ontwikkelden zich gedurende de 19^e eeuw tot badplaats. In Katwijk werd in 1845 het kuuroord Badhotel geopend en in 1880 werd een boulevard aangelegd waaraan vele hotels, restaurants en pensions verrezen. Echter, op last van de Duitse bezetters werd in de Tweede Wereldoorlog een groot aantal horecagelegenheden afgebroken voor de aanleg van de Atlantikwall. Na de oorlog werd een groot gedeelte weer opgebouwd en ontwikkelde Katwijk zich verder als populaire badplaats. Bij Noordwijk werd in 1883 een villawijk met een strandboulevard aangelegd.

Waterwinning

De aanwezigheid van een zoetwaterbel onder de duinen betekende dat de bewoners van het gebied konden beschikken over goed drinkwater. Dit zuivere zoete water was reeds in een vroeg stadium belangrijk voor de kustbevolking, die water tapte uit de duinrellen en waterputten. Vanaf de 19^e eeuw werd het zoete water op grote schaal gewonnen voor de watervoorziening van steden als Den Haag (1875) en Leiden (1879). Uiteindelijk leidde de waterwinning van drinkwaterbedrijven tot verdroging van het duingebied. Men is daarom in 1954 overgegaan op het infiltreren met rivierwater. In de duinen ten noorden van Den Haag liggen enkele spranken: kunstmatige beken die ondergronds water als kwel naar de oppervlakte leiden.

Steden en dorpen

De oudste nederzettingen in de regio ontstonden op de oeverwallen en strandwallen. In de Romeinse Tijd waren met name de oeverwallen populair; hier kwamen onder meer Valkenburg en Leiden tot ontwikkeling. Andere dorpen op de oeverwallen van de (Oude) Rijn zijn Rijnsburg (866) en Katwijk aan den Rijn (11^e of 12^e eeuw). De dorpen op de strandwallen ontwikkelden zich als lintnederzettingen met een bebouwingsconcentratie rond de kerk. Dergelijke nederzettingen in de regio zijn: Voorburg (circa 100 tot 270, 9^e eeuw), Rijswijk (Vroege Middeleeuwen), Oegstgeest (8^e eeuw), Noordwijk-Binnen (9^e eeuw), Voorschoten (866), Warmond (9^e eeuw), Sassenheim (10^e eeuw), Voorhout (10^e eeuw), Wassenaar (11^e eeuw), Lisse (eind 11^e

eeuw), Noordwijkerhout (12^e eeuw), Loosduinen (eind 12^e eeuw), Hillegom (13^e eeuw). Later kwamen kustnederzettingen tot stand, zoals Scheveningen (12^e eeuw), Katwijk aan Zee (14^e eeuw) en Noordwijk aan Zee (eind 16^e eeuw), die vanaf de 19^e eeuw tot badplaatsen uitgroeiden. Tenslotte kwamen in de regio ook nog lintnederzettingen in of op de rand van het veen voor, zoals Leiderdorp (12^e eeuw), Stompwijk (c. 1200), Wilsveen (c.1200) en Leidschendam (1240). Veel van de genoemde nederzettingen zijn in de loop der tijd sterk van karakter veranderd, met name door het grote aantal villaparken dat er in de 19^e en 20^e eeuw tot ontwikkeling is gekomen. De stad Leiden zal nu kort behandeld worden.

De stad Leiden, 1610-1615. Detail van de "atlas van het Hoogheemraadschap van Rijnland" door Floris Balthasar. Bron: Hoogheemraadschap Rijnland, document A-4067

Leiden

Op de zuidelijke oeverwal van de (Oude) Rijn ontstond aan het begin van de 11^e eeuw de dijknederzetting Leiden. Een eeuw later werd ten zuidwesten hiervan door Floris II een grafelijk hof gebouwd met een aan St. Pieter gewijde kapel en een gevangenis. Rond 1200 werd aan de noordzijde van het hof, waar de Oude en Nieuwe Rijn samenvloeien, een stenen burcht op een motte aangelegd op de plaats van twee oudere houten voorgangers. Leiden groeide sterk uit en op grond van een stadsprivilege van vóór 1222 kreeg Leiden in 1266 van graaf Floris V stadsrechten. De stad breidde nog verder uit, grotendeels gestimuleerd door de bloeiende lakennijverheid. Zo werd het zogeheten Hogeland tussen de twee Rijnarmen in 1294 bebouwd. In 1346-55 vond een tweede stadsuitbreiding plaats en een derde uitbreiding kwam gereed in 1385-89 waarna Leiden het recht kreeg om de stad te ommuren. De omvang die Leiden toen had zou het tot aan het begin van de 17e eeuw houden.

In 1575 schonk Willem van Oranje de stad haar universiteit, de oudste van Nederland. Tevens kwam er in 1587 een hortus botanicus. Tegelijkertijd maakte de oude lakennijverheid plaats voor een gevarieerde textielproductie, hetgeen zo succesvol werd dat Leiden uitgroeide tot één van de grootste textielproducenten van Europa. De textielnijverheid was onder meer geconcentreerd aan de noordzijde van het centrum, bijvoorbeeld de Verversstraat en de Blekerskade. De voormalige lakenhal op de Oude Singel resteert nog (gebouwd 1639-40). In het midden van de 17e eeuw telde Leiden maar liefst 70.000 inwoners en was daarmee de tweede stad van de Republiek. De bevolkingsgroei leidde tot stadsuitbreidingen waarbij oude stadsmuren werden gesloopt en stadsgrachten gedempt of overkluist. Een nieuw verdedigingsstelsel rond de stad kwam gereed in 1670.

Door de economische teruggang in de 18^e eeuw daalde het bevolkingsaantal tot onder de 30.000 inwoners en werden oudere woningen gesloopt. De 19^e eeuw kenmerkte zich voornamelijk door de aanleg van spoorlijnen (vanaf 1842), de bouw van (textiel)fabrieken en de uitbreiding van de Leidse Universiteit. Nieuwe universiteitsgebouwen verrezen onder meer op terreinen die vrij waren gekomen door het slechten van de bolwerken. In

het kader van de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog zijn veel stadsgrachten gedempt en oude panden gesloopt of gesaneerd. Pas na 1970 vond stadsvernieuwing en nieuwbouw plaats waarbij rekening werd gehouden met de historische waarde. De binnenstad van Leiden is een beschermd stadsgezicht.

Den Haag Eind 12^e eeuw bezaten de Graven van Holland een klein jachthuis op een strandwal ten noorden van het dorpje Loosduinen. In 1229 was dit huis in bezit van graaf Floris IV. Zijn zoon Willem II (Graaf van Holland en Roomskoning) bouwde hier rond 1248 zijn paleis op een ruim rechthoekig plein, dat was ommuurd en omgracht. Dit was de basis van de huidige Binnenhof. Onder Willem's zoon Floris V werd de Ridderzaal voltooid, alwaar Floris permanent ging wonen. Aan de noordzijde van het grafelijk hof lag een duinmeertje dat werd vergroot tot de huidige Hofvijver. Aan de zuidwestzijde ontstond een dorpje dat Haag Ambacht werd genoemd. Rond 1280 kreeg het dorp zijn eigen parochiekerk van hout en werd het grafelijke gebied uitgebreid met bezittingen van de heer van Wassenaar. Teneinde de watervoorziening en waterhuishouding voor de groeiende nederzetting te verbeteren werd in 1345 het Spui gegraven. Gedurende de Late Middeleeuwen groeide het grafelijke hof verder uit tot een complex bestaande uit het Binnenhof, het Buitenhof (met Gevangenpoort) en een 'Voorplaetse' (huidige Plaats) en kreeg in de 15^e eeuw een belangrijke rol als bestuurscentrum door de vestiging van het Hof van Holland (1428), de Staten van Holland (1428) en de grafelijke Rekenkamer (1447). De Binnenhof werd in 1582 het politieke centrum van de Republiek en in 1813 van het Koninkrijk der Nederlanden. De nederzetting die bij het hof was ontstaan heette ook wel 's Gravenhage of Den Haag. Het was een zelfstandige parochie (vanaf de 14^e eeuw werd de houten kapel vervangen door de huidige Grote- of St.-Jacobskerk). Bij deze kerk lag een marktgebied met aan de noord- en westzijde vroege bebouwing. Aan de oostkant van het dorp stroomde de Beek die water leverde voor de Hofvijver. Aan de zuidkant kwam vanaf eind 14^e eeuw bebouwing tot ontwikkeling (m.n. de Spuistraat en Vlamingstraat). Tot in de 18^e eeuw was het dorp gescheiden van het grafelijke hof en had een afzonderlijke status. Hoewel Den Haag aan het einde van de Middeleeuwen al stedelijke allures begon te krijgen, stemden de belangrijke Hollandse steden Leiden, Delft, Haarlem en Dordrecht niet in met het toekennen van stadsrechten aan Den Haag. Nabij de stad lag het Haagse bos, een oud duinbos dat sinds 1613 als park in gebruik is. Nadat begin 17^e eeuw het Oude Hof door stadhouder Frederik Hendrik verbouwd werd tot het paleis Noordeinde kreeg Den Haag meer prestige als hofstad. In en rond de nederzetting verrezen villa's en landhuizen voor hoge ambtsdragers en de hofentourage. Tevens kwam in deze periode de ruim opgezette rechthoekige singelgracht tot stand, die tegenwoordig nog bestaat.

In de daarop volgende eeuwen werd Den Haag uitgebreid en werden nieuwe vaarten en wegen werden aangelegd. Nadat Den Haag in 1811 officieel de stadsstatus ontving, vonden er nog meer belangrijke infrastructurele veranderingen plaats. Zo werd de Prinsessegracht doorgetrokken richting Scheveningen (Het Kanaal), kreeg men een spoorverbinding met Amsterdam (1843) en Rotterdam (1847), en kwamen er tramlijnen naar de badplaats Scheveningen. Als gevolg van de verdere ontwikkeling van Den Haag als bestuurscentrum en de industrialisatie die er plaats vond, verdrievoudigde de bevolking van de stad in de tweede helft van de 19^e eeuw. Uitbreiding buiten de singels was noodzakelijk. Zoals voorheen kwamen de (villa)wijken voor de welgestelden op de droge zandgronden en de wijken voor de minder rijke bevolking op de natte veengronden. De bevolkingsgroei zette in de 20^e eeuw door. Oplossing voor de woonnood werd niet alleen gezocht in uitbreidingen binnen het stadsgebied, maar ook daarbuiten dankzij grenswijzigingen met buurgemeenten Rijswijk (1900) en Voorburg (1907) en de annexatie van Loosduinen (1902 en 1923).

Gedurende de Tweede Wereldoorlog werd door het Duitse leger de Atlantikwall aangelegd. Op sommige plekken ging deze linie dwars door Haagse wijken, zoals in Zorgvliet, Meer en Bosch, en Duinoord. Na de oorlog werd de schade hersteld en vond er grootschalige stadsuitbreiding plaats, met name aan de zuidwestzijde. Het oude centrum werd vanaf de jaren '70 van de vorige eeuw vernieuwd. Den Haag heeft, ondanks alle stadsuitbreidingen, nog veel grote groengebieden behouden. De stadsdelen rond het Binnenhof, de St.-Jacobskerk, het Willemspark en het Malieveld zijn aangewezen tot beschermd stadsgezicht.

1.6 Historisch-geografische elementen en structuren

De cultuurhistorische elementen en structuren in het huidige landschap waaronder de historisch geografische elementen en structuren zijn voor het gebied te ordenen naar te onderscheiden landschapsvormende functies. Onderstaand is per relevante functie een aantal kenmerkende elementen en structuren vermeld.

Landbouw

- Bloembollenteelt sinds 17^e eeuw
- Kwekerswoningen met bollenschuren (c. 1890-1920) te Lisse, Noordwijkerhout, Katwijk aan den Rijn, Rijnsburg, Sassenheim, Valkenburg, Voorhout, Warmond

Bosbouw

- (landgoed)bossen in de binnenduinrand

Wonen

- Steden Den Haag en Leiden
- Nederzettingen op strandwallen: Voorburg (circa 100 tot 270, 9^e eeuw), Rijswijk (vroegge Middeleeuwen), Oegstgeest (8^e eeuw), Noordwijk-Binnen (9^e eeuw), Voorschoten (866), Warmond (9^e eeuw), Sassenheim (10^e eeuw), Voorhout (10^e eeuw), Wassenaar (11^e eeuw), Lisse (eind 11^e eeuw), Noordwijkerhout (12^e eeuw), Loosduinen (eind 12^e eeuw), Hillegom (13^e eeuw)
- Kustnederzettingen: Scheveningen (12^e eeuw), Katwijk aan Zee (14^e eeuw), Noordwijk aan Zee (eind 16^e eeuw)
- Nederzettingen op oeverwal: Valkenburg (Romeinse Tijd, 866), Rijnsburg (866), Katwijk aan den Rijn (11^e of 12^e eeuw), Leiden
- Lintnederzettingen: Leiderdorp (12^e eeuw), Stompwijk (c. 1200), Wilsveen (c.1200), Leidschendam (1240)
- Villaparken te Oegstgeest: Wilhelminapark (1899-1907), Prins Hendrikpark (1913-26), Julianapark (1913-26)
- Villapark De Zuid te Noordwijk aan Zee, ontworpen door Dirk Wattez in jaren 1880. Inclusief strandboulevard.
- Villapark Van Stolkpark te Scheveningen, ontworpen door J.D. en L.P. Zocher in 1868-1873

Jacht en visserij

- Haagse Bos en andere duinbossen
- Eendenkooi in de Kooipolder bij Sassenheim

Waterstaat

- Landscheiding tussen Rijnland en Delfland ten zuidoosten van Leidschendam (13^e eeuw)
- Rijnlandsgemaal te Katwijk aan Zee (1954)
- Dam in de Vliet te Leidschendam (1240) met schutsluizencomplex (1648, vervangen 1886-88)
- Poldermolens te Oegstgeest: Oudenhofmolen (1783), Kikkermolen (1752)
- Poldermolens te Leiden: Maredijkmolen (1735), Kikkermolen (1752), Stadsmolen (1853), Roodenburgerpoldermolen (1893), Stevenshofmolen (1763)
- Poldermolens te Leiderdorp: Kalkpoldermolen (1685), Munnikenmolen (1890), Achthovense Molen (1893), Doeshofmolen (1830), Zijlleenmolen (1850)
- Poldermolens te Lisse: Lisserpoelmolen (1676), Zemelmolen (2003 herbouwd), Lageveensemolen (1890 herbouwd)
- Poldermolen Hogewegse Molen (1652, vernieuwd 1711) te Noordwijk-Binnen
- Poldermolen Hogeveensemolen (1654) te Noordwijkerhout
- Poldermolen Schaapsweidemolen te Rijswijk (1826)
- Gemaal vd Plaspoeldpolder te Rijswijk (1873)
- Voormalig gemaal te Scheveningen (1890)
- Molengang van drie poldermolens te Stompwijk: Bovenmolen, Middelmolen en Ondermolen (1672)
- Gemalen te Stompwijk: Geer- en Klein Blankaartpoldergemaal (1865), De Volharding (1882), De Antagonist (1882)
- Poldermolen Hoop doet Leven te Voorhout (1738)
- Voormalig gemaal De Vereeniging te Voorschoten (1878)
- Poldermolen Knipmolen te Voorschoten (1800)
- Poldermolens te Warmond: Zweilandermolen (1632), Veermolen (1859), Boterhuismolen (1744), Zwanburgermolen (1805), De Kok (1809), Lakermolen (1818), Broekdijkmolen (1840), Faljeril wipstaartmolentje (1936)

Defensie

- Leiden: muurtoren Oostenrijk (1480), Zijlpoort en Morschoort (1667-69), Doelenkazerne (1808,

- 1819), Wittepoortkazerne (1826), wachtgebouw bij Morschpoort (1854)
- Kasteel 't Huys Dever te Lisse (1375)
- Ruïne Kasteel Teylingen te Sassenheim (1250)
- Romeins castellum *Praetorium Agrippinae* bij Valkenburg met grafveld en civiele gebouwen
- Marine Vliegkamp Valkenburg (1938-39) met telefoonbunker, tankgracht, versperringen en geschutkoepels
- Omgrachte kasteel Duivenvoorde (13^e eeuw); zie recreatie
- Huys te Warmont (1362); zie recreatie
- Atlantikwall (1942-45) met o.a. waarnemingsposten, geschuts-bunkers, batterijen, tankmuren en kazematten bij: Noordwijk aan Zee, Katwijk aan Zee, Scheveningen

Delfstofwinning

- Zandwinning in de duinen
- Voormalig kantoor van de steenkolengasfabriek (1900) te Noordwijk-Binnen
- Kalkoven te Katwijk aan Zee (1934)
- veenwinning: op veel plaatsen in het oostelijke deel van de regio

Bedrijvigheid

- Wollendekenfabrieken te Leiden: Van Wijk (1840), Scheltema (1817), Zuurdeeg (1877), Zaalberg (1909)
- Voormalige lakenhal te Leiden (1639-40)
- Houtzaagmolens te Leiden: De Herder (1884 overgebracht), De Heesterboom (1804)
- Windmolen De Put (replica uit 1987, verving origineel uit 1640)
- Korenmolen De Valk te Leiden (1743)
- Houtzaagmolen De Salamander te Leidschendam (1792)
- Korenmolen De Korenaer met molenaarswoning (1721) te Loosduinen
- Windmolen De Gerechtigheid (1740) te Katwijk aan den Rijn
- Koninklijke Nederlandsche Fabriek van Gouden en Zilveren Van Kempen en Beeger te Voorschoten (1835)

Verkeer

- Voormalig kantoor van de Westlandsche Stoomtram Maatschappij te Loosduinen (1903)
- Vuurtoren te Noordwijk aan Zee (1921-22)
- Vaarten en kanalen, o.a.: Romeinse 'Fossa Corbulonis' (de latere Vliet), Leidsche Trekvaart (1656), Haarlemmer Trekvaart (17^e eeuw), Haagse Trekvliet (1344-45), Schippersvaart, Oegstgeesterkanaal (1844), Delftse Vliet (mid 12^e eeuw), Rijswijkse Vaart (1610)
- Dam in de Vliet te Leidschendam (1240) met schutsluizencomplex (1648, vervangen 1886-88)
- Katwijk aan Zee: Uitwateringskanaal met binnen- en buitensluis (1804-07) en Prins Hendrikkanaal (1879)
- Vuurtoren De Vuurbaak (1605) te Katwijk aan Zee
- Voormalig tolhuis 't Sandthek te Katwijk aan den Rijn (1666)
- Tolgaarderswoning (17^e eeuw) met tolhek (1701) te Oegstgeest
- Limes en Fossa Corbulonis te Rijswijk en Voorburg (Romeins)
- Voormalig tolhuis te Rijswijk (1866)
- Vliegveld Ypenburg te Rijswijk (1935-37)
- Binnen- en Buitenhavens te Scheveningen (1904)
- Vuurtoren te Scheveningen (1875)
- Rederserf Den Dulk te Scheveningen (1893)
- Marine Vliegkamp Valkenburg (1938-39)

Bestuur

- Leiden: stadhuis (1596), Gemeenlandshuis van Rijnland (sinds 16^e eeuw), Stadsgevangenis Gravensteen (12^e eeuw)
- Voormalig raadhuis te Leiderdorp (1880)
- Raadhuis te Leidschendam (1940)
- Raadhuis te Noordwijk-Binnen (1886-87)
- Voormalig raadhuis (1904) en huidig raadhuis (1930) te Noordwijkerhout
- Voormalig raadhuis te Katwijk aan den Rijn (19^e eeuw)
- Voormalig raadhuis te Oegstgeest (1899-1901)
- Raadhuis te Rijswijk (1967)
- Voormalig raadhuis Huis Swaensteyn (1632) en huidig raadhuis (1881-82) te Voorburg
- Raadhuis te Voorschoten (1925-26)
- Voormalig raadhuis te Warmond (1866)
- Wassenaar: Baljuwhuis (1742-45), voormalig raadhuis (1872)

Religie

- Israëliische begraafplaats te Katwijk aan den Rijn (1758)
- Herv. Abdijkerk te Rijnsburg, restant van benedictinessenklooster uit 1133
- Herv. Kerk te Loosduinen, restant van cisterziënserinnenabdij uit 1230
- Begraafplaats Ter Navolging te Scheveningen (1778), eerste openbare buitenbegraafplaats van Nederland
- Dominicanessenklooster te Voorschoten (1887) op 17^e-eeuws landgoed Bijdorp
- Voormalige Groot Seminarie te Warmond (1799)

Recreatie/sport

- *Leidse Hout* te Leiden (c. 1927)
- Bloembollentoonstelling *De Keukenhof* te Lisse (1949) met restanten van 19^e-eeuwse parkaanleg van buitenplaats Zandvliet
- St.-Joris- of Voetboogdoelen (schietbaan met houten mast) sinds 1477 te Noordwijk-Binnen
- Vakantiehuis De Vonk (1918-19) te Noordwijkerhout
- Kuuroord Badhotel (1845), boulevard (1880) met hotels te Katwijk aan Zee
- Badplaats Scheveningen (sinds 1818): Badhuizen (o.a. het Kurhaus, 1884), hotels, boulevard met pier (1900), paviljoen Von Wied (1826-27)
- Burgemeester Berkhoutpark te Voorschoten (1936-44), werkverschaffingsproject ontworpen door Heidemij

Zorg, onderwijs en cultuur

- Rijksuniversiteit Leiden (1575) met Hortus Botanicus (1587) en sterrenwacht (sinds 17^e eeuw, huidige gebouw 1858-61)
- Gast- en kinderhuizen en hofjes te Leiden (vanaf 15^e eeuw)
- Tuinbouwschool te Lisse (1910)
- Ruimtevaartonderzoekscentrum te Noordwijk aan Zee (1967)
- Voormalig gasthuis (1718) te Katwijk aan Zee
- Konginshof te Katwijk aan den Rijn (1805)

Energievoorziening

- Geen items

Landgoederen en buitens

- Buitenplaatsen te Leiden: *Rhijnhof* (17^e eeuw); *Buitenzorg* (1730); *Nieuweroord* (1920, alleen zgn Bos van Bosman resteert)
- Buitenplaatsen te Leidschendam: *Rozenrust* (1792); *Leeuwenbergh* (17^e eeuw); *Zeerust* (17^e eeuw, 1889)
- Landgoed *De Keukenhof* te Lisse (1641) met laat 18^e-eeuws landschapspark waarin Zwitsers speelhuis (1850), eendenhuis (19^e eeuw), sparrenhuisje (1900)
- Buitenplaatsen te Loosduinen: *Ockenburgh* (1648) met park (17^e en 18^e-eeuwse elementen); *Rozenburg* (1775)
- Buitenplaatsen te Noordwijk-Binnen: *Offem* (15^e eeuw) met 19^e-eeuws landschapspark; *Klein Offem* (18^e eeuw); *Calorama* (18^e eeuw) met 17^e-eeuwse kruidenschuur en houtwallen (bollenteelt), 18^e-eeuwse tuinmuur en 19^e-eeuwse tuinkoepel
- Buitenplaatsen te Noordwijkerhout: koetshuis en hekpijlers van *Leeuwenhorst* (1676); *Klein Leeuwenhorst* (1858); *Dijkenburg* (18^e eeuw) met 19^e-eeuws landschapspark (Koepelberg en vijver)
- Voormalige *Hof van Katwijk* (1722) te Katwijk aan den Rijn
- Buitenplaatsen te Oegstgeest: *Oud Poelgeest* (1668) met 19^e-eeuws landschapspark door J.D. en L.P. Zocher; *Endegeest* (1647) met 19^e-eeuws landschapspark met obelisk en ijskelder; *Rhijngeest* (1720) met moestuin (1800) en tuinprieel (1925); *Duinzicht* (1709) met landschapspark (1806) door J.D. Zocher sr.
- Buitenplaatsen te Rijswijk: *Te Werve* (1262 kasteel, 17^e eeuw buitenplaats) met 19^e-eeuws landschapspark en duiventoren uit 1590; *Den Burch* (1300 kasteel, 18^e eeuw buitenplaats) met landschapstuin uit 1800; *Overvoorde* (1623) met laat 18^e-eeuws landschapspark en in 1777 samengevoegd met buitens Steenvoorde en De Voorde; *Cromvliet* (1623); *Paleis Ter Nieuwburg* (1630-34) met landschapstuin uit 1833 en obelisk uit 1792, *Hofrust* (1656) met 19^e-eeuws landschapspark en 18^e-eeuwse tuinkoepel; *Welgelegen* (1790) met oranjerie en Villa Elise; *De Voorde* (1800) met landschapspark; *Steenvoorde* (vroeg 19^e eeuw); *'s Gravenmade* (1728); *Haag- en Delftzicht* (1749); *Hoornwijk* (1815); *Oversteen* (1650); *Zuidhoorn* (1700)
- Buitenplaatsen te Sassenheim: *Huis Ter Leede* (1332 ridderhofstad, 1660 buitenplaats) met 19^e-eeuwse oranjerie; *Koningshuis* of Ter Nieuwburgh (1628) met gracht
- Buitenplaatsen te Voorburg: *Middendorp* (1639) met 18^e-eeuws speelhuis; *Hofwijck* (1641-43) ontworpen door eigenaar C. Huygens, tuinen gerestaureerd door D.F. Tersteeg in 1925-28; *Vlietzicht* (1793); *Hoekenburg* (17^e eeuw) in 1828 samengevoegd met Arentsburgh; *Vreugd en Rust*

(1751) met landschapspark door J.D. Zocher jr. (1830) incl oranjerie; *Huis de Werve* (ridderhofstad 13^e eeuw, buitenplaats 19^e eeuw); *Middenburg* (17^e eeuw) met tuin ontworpen door H.A.C. Poortman in gemengde stijl in 1917-19; *Arentsburgh* (1662) met restanten van landschapspark; *Eemwijk* (18^e eeuw) met tuinontwerp van D.F. Tersteeg (c. 1918); 18^e-eeuwse oranjerie van *Rusthof*; *Schoonoord* (1827); *Sionslust* (17^e eeuw).

- Buitenplaatsen te Voorschoten: *Berbice* (1674) met 17^e-eeuwse oranjerie, fruitmuren, 19^e-eeuws landschapspark; *Ter Wadding* (1770) met park in vroege landschapsstijl; jachthuis *Ter Horst* (1863) met koetshuis, oranjerie en jachtpalen.
- Kasteel *Duivenvoorde* te Voorschoten (13^e eeuw kasteel, 18^e eeuw buitenplaats) met 17^e-eeuwse tuinen door D. Marot en 19^e-eeuws landschapspark door J.D. Zocher jr., met jachthuis, botenhuis en oranjerie
- Buitenplaatsen te Warmond: *Huys te Warmont* (1362 kasteel, 18^e eeuw buitenplaats) met landschapspark uit 1810 en 17^e/ 18^e-eeuwse formele tuinelementen, oranjerie uit 1830; *Oostergeest* (1660) met 19^e-eeuws landschapspark door wrsch Zocher jr. met tuinkoepels en een tuinprieel uit 1910; *Groot Leerust* (1717) met theekeupel uit 1815; *Vroenhof* (1865) met oranjerie uit 1881.
- Buitenplaatsen te Wassenaar: *Clingendael* (1591) met landschapspark ontworpen door Zocher jr. (1839), L.P. Zocher (1851), Petzold en L.A. Springer (1888), Th. Dinn (1913), samengevoegd met Oosterbeek in 1839; *De Paauw* (mid 16^e eeuw) met landschapspark ontworpen door Zocher jr. (1840), Pompeïaanse tuin door H.H.A. Wentzel (1853), aanpassingen door C.E.A. Petzold in 1855, met tuinkoepel uit 1770 en tuinhuisje uit 1920; *Backershagen* (1730) met landschapspark uit 1772 incl tuinkoepel en schelpengrot; *De Horsten* (1838, samenvoeging van Raaphorst, Ter Horst en Eikenhorst) met landschapspark uit 1840 door Zocher jr. en 'Umfahrungsweg' door Petzold in 1854 en door Wentzel rond 1860 een botenhuis, schiethuis en ijskelder; *Beukenhorst* (1845) ontworpen door Zocher en uitgebreid door Wentzel in 1861, met neo-Pompeïaanse tuin en landschapspark door Petzold in 1861; Oud Wassenaar (1876-79) met landschapspark door Petzold; De Wittenburg

1.7 Literatuur

- Acket, M.N., 1953. De oude Rijn en zijn omgeving. Leidsch Jaarboek 45: 73-102.
- Beekman, A.A., 1920. De oudste waterkeeringen in Rijnland. Tijdschrift K.N.A.G. 37: 591-620.
- Beenakker, J.J.J.M., E.W. Geels, J.H.J. Heus en E. Hoegge (2001, red.) De Duin- en Bollenstreek in 'caert' gebracht (Stichting Cultuur Historisch Genootschap Duin- en Bollenstreek i.s.m. Museum de Zwarte Tulp)
- Berendsen, H.J.A. (2000) Landschappelijk Nederland (Assen, Van Gorcum)
- Beunder, P.C., 1972. De Zwammerdam na 800 jaar definitief verwijderd. Holland 4: 104-35.
- Boerboom, J.H.A., 1958. Begroeiing en landschap van de duinen onder Wassenaar en Scheveningen van omstreeks 1300 tot heden; een historisch-vegetatiekundige studie. In: Beplanting en recreatie in de Haagse Duinen. ITBON Mededelingen 39. Arnhem.
- Bult, E.J. & D.P. Hallewas (1986) Graven bij Valkenburg: het archeologisch onderzoek in 1985 (Delft, Eburon Uitgeverij)
- Fockema Andreae, S.J., 1934. Het Hoogheemraadschap van Rijnland; zijn recht en zijn bestuur van den vroegsten tijd tot 1857. Leiden.
- Fockema Andreae, S.J., 1954. Willem I, Graaf van Holland 1203-1222 en de Hollandse Hoogheemraadschappen. Wormerveer.
- Fockema Andreae, S.J., z.j. Zwieten, een verdwenen dorp bij Leiden. Varia Historica, p. 121-128. Fockema Andreae, S.J., 1976. Warmond, Valkenburg en Oestgeest; (herdruk van een viertal artikelen met een inleiding door D.P. Blok.) Apparaat voor de Geschiedenis van Holland 7. Dordrecht.
- Foreest, H.A van, 1962/63. Een hof in Holland. Bijdragen tot de Geschiedenis van Nederland 17: 52-69. Tijdschrift K.N.A.G. 48: 997-1009.
- Gevers van Endegeest, D.Th., 1871. Het Hoogheemraadschap van Rijnland. 's-Gravenhage. (2 delen)
- Glasbergen, J.B. & S.C.H. Leenheer, 1974. Duizend jaar Rijnsburg. Leiden.
- Gorris, G., H. Hardenberg & N.J. Pabon, 1961. Dorp aan de Vliet. Geschiedenis van Voorburg. 2e druk. Scheveningen.
- Gouw, J.L. van der (red.), 1971. Voorschoten; Historische Studiën. Den Haag.
- Groot, A.G. de, 1954. Het verdronken dorp Weede. Zuid-Hollandse Studiën IV: 50-71. Voorburg. Hardenberg, H., 1953. De hofstede van Rijswijk. Die Haghe 53: 128-155.
- Hardenberg, H., 1975. Twintig eeuwen Rijswijk. Den Haag. Hart, G. 't, 1971. De polders rond Voorschoten. In: Voorschoten; Historische Studiën, p. 89-128.

- Hulkenberg, A.M., 1971. 't Roemwaard; Lisse. Alphen a/d Rijn.
- Hulkenberg, A.M., 1972. 't Seer heerlijk Sassenheim & Voorhout. Alphen a/d Rijn.
- Hulkenberg, A.M., 1972. 't Vermaaklijk Hillegom. Alphen a/d Rijn.
- Hulkenberg, A.M., 1975. Keukenhof. Hollandse Studiën 7. Dordrecht.
- Jagerman, E., 1973. De Kaag en Kagerplassen door de eeuwen heen. Norg.
- Janson, E.M.Ch.M., 1972. Uit de geschiedenis van Wassenaar. 's-Gravenhage.
- Karelse, D. (1990) 'Huidige situatie van de eendenkooien in de Hollanden' In: Zuidhollands landschap. Kwartaaluitgave van de Stichting 'Het Zuidhollands Landschap', volume 1, p. 10-14 (Rotterdam, Stichting Het Zuidhollands Landschap)
- Linden, H. van der, 1984. Rijnland; oorsprong en ontwikkeling van een streekwaterschap. In: Kouwenhoven, A.O., G.A. de Bruijne & G.A. Hoekveld (red.), Geplaatst in de tijd, liber amicorum Prof. Dr. M.W. Heslinga. Amsterdam, pp. 292-219.
- Matthey, I. (2004) 'De vinkenbanen van de Hollandse buitenplaatsen' In: Historisch Geografisch Tijdschrift, 22, 1, pp. 1-9
- Mooij, W. de, 1964. Uit Voorhouts Verleden. Voorhout.
- Poort, W.A., 1951. Rondom de oude Rijnmond; Katwijk aan Zee in de kringloop der eeuwen. Katwijk.
- Rheineck Leyssius, Th. van, 1916. Noordwijkerhout. Bijdragen tot de geschiedenis van het bisdom Haarlem, 5e reeks, 3: 40-71.
- Roozen, L.C.J., 1962. Boerenwijsheid en boerengewoonten in Rijnland. Leidsch Jaarboekje 54: 135-148.
- Schoorl, H. (1995) 'Het duinlandschap' In: S. Barends, J. Renes, T. Stol, J.C. van Triest, R.J. de Vries & F.J. van Woudenberg (red.) Het Nederlandse landschap: een historisch-geografische benadering, pp. 77-87
- Spoor, C., 1966. Kroniek van Nootdorp. Nootdorp.
- Stenvert, R., Ch. Kolman, S. van Ginkel-Meester, E. Stades-Vischer & S. Broekhoven (2004) Monumenten in Nederland: Zuid-Holland (Zeist, RDMZ; Zwolle, Waanders Uitgevers)
- Steur, A.G. van der, 1968. De afzanding van de Hollandse binnenduinen in de 17e eeuw. Contactblad, regionale en locale geschiedenis Noord- en Zuid-Holland 1: 58-62.
- Steur, A.G. van der, 1969. Heeren en bueren; bijdragen tot de geschiedenis van Warmond. Den Haag.
- Stichting 1200 jaar Leiderdorp, 1979. Leiderdorp aan jaagpad en snelweg; 1200 jaar wonen. Alphen a/d Rijn.
- Tammes, K.C., 1969. Nederzettingsgeografie der gemeente Warmond. Warmond.
- Teixeira de Mattos, L.E, 1906-1961. De waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland. (14 delen)
- Vink, M., 1980. De ontwikkeling van de bebouwing van Rijnsburg. Jaarboek Oud Rijnsburg 1980: 27-35.
- Wallenburg, C. van, 1966. De bodem van Zuid-Holland; toelichting bij blad 6 van de Bodemkaart van Nederland, schaal 1 : 200 000. Wageningen. Vermaas, J.C., 1926. Geschiedenis van Scheveningen. 's-Gravenhage. (2 delen)
- Zagwijn, W.H. (1991) Nederland in het Holoceen. Geologie van Nederland, deel I (Den Haag, Sdu Uitgeverij)
- Zijlmans, J. (1990) 'Historisch overzicht van eendenkooien in Zuid-Holland' In: Zuidhollands landschap. Kwartaaluitgave van de Stichting 'Het Zuidhollands Landschap', volume 1, p. 20-22 (Rotterdam, Stichting Het Zuidhollands Landschap)

2 Regio 57: Rijnstreek

De Rijnstreek op de “Kaerte van Suyt-Hollants grootste deel met de oude en latere toestand van het Haarlemmermeer” door Claes Jansz. Visscher, 1644 (WNW is boven). Deze kaart is een kopie van een kaart van Pieter Bruynsz. uit 1591. Deze laatste kopieerde een kaart uit 1531 Bron: Hoogheemraadschap Rijnland, document A-0005

2.1 Ligging

De regio Rijnstreek ligt in het noordoosten van de provincie Zuid-Holland en omvat grotendeels de gemeenten Alkemade, Jacobswoude, Ter Aar, Liemeer, Nieuwkoop, Alphen aan den Rijn, Rijnwoude en Zoeterwoude.

2.2 Karakteristiek

De Rijnstreek bestaat uit een uitgestrekt veengebied, doorsneden door de Oude Rijn. De rivier vormde vroeger de noordgrens van het Romeinse grens, de zogenaamde *Limes*. Op de zuidelijke oever liep parallel aan de Oude Rijn een weg met op strategische plekken castella, namelijk te Alphen aan den Rijn en Zwammerdam. Ook in de vroege Middeleeuwen vormden de oeverwallen langs de rivier de gunstigste vestigingsplaatsen; hier ontstonden dijkdorpen. Het omringende veengebied werd pas vanaf de 10^e eeuw ontgonnen. De dorpen hier zijn allen zogenaamde veenontginningsdorpen, die gekenmerkt worden door een lineaire bebouwing. De

vele sloten, tochten en weteringen getuigen van de verschillende fasen van de lange en ingewikkelde afwateringsgeschiedenis. Nadat het gehele gebied omstreeks 1300 in cultuur was gebracht en in gebruik genomen als agrarisch land, werd op diverse plekken vanaf de 15^e eeuw turf gewonnen voor brandstof. Hierdoor ontstonden veenplassen die thans nog resteren, zoals de Nieuwkoopse Plassen, of later zijn drooggemalen (bijvoorbeeld de Drooggemaakte Polder aan de Westzijde te Aarlanderveen). Niet verveend gebied wordt bovenland genoemd: veen dat niet geschikt was voor de bereiding van turf omdat er te veel kleilaagjes in het veen zaten, afgezet door Oude Rijn. Verschil tussen bovenland en benedenland (de droogmakerijen) is nog steeds in het landschap zichtbaar, doordat het bovenland enkele meters hoger ligt.

Cultuurhistorische blikvangers

- Dijkdorpen langs de Oude Rijn, zoals Alphen aan den Rijn en Koudekerk aan de Rijn
- Veenontginningsdorpen
- Onregelmatige veenontginningen en cope-ontginningen
- Veenplassen en droogmakerijen
- Verschil tussen bovenland en benedenland
- Poldermolens
- Romeinse *Limes* met castella bij Alphen aan den Rijn en Zwammerdam

2.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap

2.3.1 Holoceen

Na afloop van de laatste ijstijd, zo'n 10.000 jaar geleden, ging de temperatuur belangrijk stijgen en smolten de ijskappen af. De rivieren veranderden van vlechtende in meanderende rivieren en voerden vooral klei aan, die in de riviervlakte werd afgezet. In de natuurlijke toestand hebben meanderende rivieren een tamelijk smalle bedding. Bij een grote aanvoer van water treedt de rivier al snel buiten zijn oevers. Daar verliest het water snelheid waardoor de grootste en zwaarste korrels het eerst worden neergelegd. Hierdoor ontstonden er direct langs de rivier twee lage, zandige ruggen: de oeverwallen. De (Oude) Rijn die dwars door de Rijnstreek stroomt wordt aan weerszijden geflankeerd door kleiïge oeverwallen. Over het algemeen is de gehele stroomgordel (de bedding en de beide oeverwallen) twee tot vier kilometer breed. Ten noorden van de Oude Rijn ligt een veengebied dat zich uitstrekt tot het landschap van de droogmakerijen, bovenlanden en veenplassen, in het zuiden omvat het gebied de uitgestrekte veengebieden tussen de Oude Rijn en de Hollandsche IJssel. Dit uitgebreide Utrechts-Hollandse veenlandschap bestond uit een aantal veenkoepels of –kussens, onderbroken door meertjes, veenrivieren en door de (Oude) Rijn.

In het overgrote deel van de Rijnstreek bestaat de bodem uit een soms metersdikke laag veen. Veen is een grondsoort die ontstaat doordat plantenresten afsterven, maar als gevolg van de hoge grondwaterstand niet geheel vergaan. Het plantaardig materiaal hoopt zich dan op. Wanneer er genoeg neerslag valt om de vegetatie van moerasplanten en verschillende veenmossoorten in stand te houden ontstaat er in de loop van duizenden jaren een dik veenpakket. Voor de turfwinning is het veenmosveen het meest geschikt, omdat het goed brandt en er weinig of geen as overblijft. De aanwezigheid hiervan in de Rijnstreek leidde tot grootschalige verveningen met uiteindelijk het gevolg dat grote veenplassen gecreëerd werden. Ten zuiden van het Haarlemmermeer ligt het Kagermeer (ook wel de Kagerplassen genoemd), een van oorsprong natuurlijk meer met daarin een aantal eilanden. Bij de 19^e-eeuwse droogmaking van het Haarlemmermeer werden de Kagerplassen buiten de ringdijk gelaten om als boezem te dienen van het Hoogheemraadschap van Rijnland. Ook het Braassemmeer is een natuurlijk meer, dat na de eerste ontginningen is vergroot als gevolg van oeverafslag en toestromend water uit nieuwe polders in de omgeving.

2.4 Bewonings- en ontginningsgeschiedenis

2.4.1 Prehistorie en Romeinse tijd

De oeverwallen langs de Oude Rijn vormden gunstige vestigingsplaatsen. Op verschillende plaatsen zijn archeologische vondsten gedaan die op prehistorische bewoning in de Bronstijd, de IJzertijd en de Romeinse tijd wijzen. Het veengebied bleef lange tijd een onbewoonbare wildernis.

De laatste 1500 jaar wordt het overgrote deel van het Rijnwater niet meer door de Oude Rijn afgevoerd maar door verschillende nevenarmen zoals de Waal, de Lek en de Hollandsche IJssel. Voor de waterhuishouding en het scheepvaartverkeer tussen het oostelijke en westelijke deel van het gebied bleef de Oude Rijn echter van belang. In het begin van onze jaartelling was deze tak van de Rijn nog zo belangrijk dat de Romeinen de grens (de *limes*) van hun uitgestrekte rijk erlangs hebben gelegd. Deze verdedigingslinie moest de bewoners van het Romeinse Rijk beschermen tegen aanvallen van Germaanse volkeren vanuit het noorden: het vrije Germanië. De Limes bestond uit versterkingen en controleposten op de zuidelijke oeverwal van de Rijn, van Vinxtbach nabij Bonn tot en met Katwijk, die met elkaar werden verbonden door een weg. In eerste instantie was deze weg zeer bescheiden, net hoog genoeg om geen last te hebben van natte voeten bij hoog water, doch vanaf circa 20 na Chr. werd de weg aanzienlijk uitgebreid, verbeterd en verhard. Op strategische locaties langs de Limes bouwden de Romeinen een fort (in het Latijns *castellum* geheten) van circa één tot drie hectare. Tussen de castella stonden houten wachttorens met tussenafstanden van 500 tot 1500 meter. Op Nederlands grondgebied lagen ongeveer twintig castella. Waar een veenriviertje uitmondde in de Oude Rijn, stichtten de Romeinen een versterking op de zuidelijke oever van de rivier. Zo ontstond bij de monding van de Aar het castellum *Albaniana* van Alphen aan den Rijn (circa 50-250 na Chr.). Tevens zijn er een kampdorp (een *vicus*) en grafvelden opgegraven. Ter plekke van het huidige Zwammerdam, aan de monding van de Meije, zijn tevens resten van een Romeins castellum (*Nigrum Pullum*), zes Romeinse schepen, kadewerken en een civiele nederzetting gevonden.

2.4.2 Middeleeuwen en Nieuwe tijd

Na de Romeinse tijd liep de omvang van de bevolking in de regio aanzienlijk terug. Pas in de 10e eeuw begon de bevolking weer zo sterk toe te nemen dat het nodig werd om nieuwe woonplekken te zoeken. Die werden aanvankelijk op de smalle oeverwallen van de rivieren gevonden, bijvoorbeeld te Koudekerk aan de Rijn, Alphen aan den Rijn en Zwammerdam.

Agrarische ontwikkeling/Ontginningen in het veengebied

Vanaf de 10^e eeuw is men vanaf de oeverwallen langs de Oude Rijn begonnen met de ontginning van het uitgestrekte veengebied. Wegens de toenmalige aanwezigheid van bossen werd dit gebied 'Holtland' genoemd. Plaatsnamen als Zoeterwoude, Hazerswoude en Rijnsaterwoude herinneren nog aan deze wouden.

In eerste instantie betrof het kleinschalige, onregelmatige ontginningen. Bestaande waterlopen werden uitgediept en verbreed, en nieuwe sloten en greppels werden gegraven om het veen te ontwateren. De nieuwe sloten en greppels werden haaks op de rivier gegraven op regelmatige afstand van elkaar en evenwijdig aan elkaar, waardoor rechthoekige percelen ontstonden. Dit typische slagenlandschap is duidelijk herkenbaar tussen Zwammerdam en Zoeterwoude-Rijndijk. Zo ontstond na de ontginning van het veen de ontginningsdorpen Hazerswoude-Dorp en Aarlanderveen op enige afstand van de Rijn. Ook langs het veenriviertje de Meije werd het veengebied relatief vroeg ontgonnen. Het verkavelingspatroon van het veengebied onder Nieuwkoop en Noorden laat zien dat het gebied vanuit de Meije is ontgonnen. De vrij onregelmatige verkaveling doet vermoeden dat het hier niet gaat om een georganiseerde, van hogerhand geleide ontginning. Aanvankelijk hadden de boeren het recht hun kavels onbeperkt naar achteren te verlengen. De percelen werden steeds verder doorgetrokken in het veengebied, net zolang tot men op een andere ontginning stuitte.

Nadat de graaf van Holland in 985 rechten kreeg in de veenwildernis, werden de ontginningen grootschaliger en systematischer van aard. Op grond van het zogeheten wildernisregaal maakte de graaf aanspraken op de overgebleven woeste gronden en stuurde hij aan op een afbakening van zijn rechten. In samenhang daarmee werd ook de achtergrens van de al bestaande nederzettingen langs de rivieren definitief bepaald. Na soms langdurige onderhandelingen met de oude bewoners werd in het vage overgangsgebied tussen de incidenteel gebruikte gronden en ongebruikte wildernis door de landmeters van de graaf een achtergrens vastgesteld. Op zeer systematische en efficiënte wijze is de ontginning van de resterende wildernis ter hand genomen. Overal lieten de graven van Holland stukken grond uitmeten en afpalen. Onder gunstige voorwaarden werden deze stukken grond vervolgens aan groepen kolonisten uitgegeven. Van meet af aan werden daarbij de grenzen van de afzonderlijke ontginningseenheden vastgelegd. De kolonisten waren waarschijnlijk afkomstig van de reeds bestaande nederzettingen langs de Oude Rijn. In een tempo van gemiddeld 2000 ha per jaar werd de wildernis ontgonnen. Omstreeks 1300 was nagenoeg het hele gebied in cultuur gebracht.

Deze strak door de graaf georganiseerde ontginningen noemen we cope-ontginningen. De plaatsnaam Nieuwkoop, bijvoorbeeld, verradt de oorsprong als cope-ontginning. Vanuit een rivier of een gegraven watergang, die als ontginningsbasis diende, werd het te ontginnen gebied volgens een bepaald principe onderverdeeld in lange, rechte kavels van circa 1250 meter lang en 115 meter breed. Ook de voor- en achtergrens van de kavels liggen evenwijdig aan elkaar. De boerderijen werden op vaste afstanden van elkaar langs de ontginningsbasis gebouwd. Aanvankelijk stond op elke kavel één boerderij, doorgaans op de kop van de kavel aan de hoofdwatering. Hierdoor ontstonden de karakteristieke boerderijlinten. Als de grond voldoende droog was kon het landbouwkundig gebruik beginnen.

Door de ontwatering en de oxidatie als gevolg van het landbouwkundig gebruik begon de slappe veenbodem snel te dalen. Al snel moesten er maatregelen genomen worden om de waterhuishouding te regelen. Vaak lagen er al achterkaden, tussen het boerenland en het niet ontgonnen veengebied. Deze landscheidingen vinden we nog terug als de Kleikade, de Oostdijk, de Noorddijk en de Oostkade. Om overstroming vanaf de rivieren te voorkomen moesten er ook langs de rivieren kaden of dijken worden aangelegd. Vrije afwatering op de rivieren was toen niet meer mogelijk: er werden wateringen gegraven die hun water met sluizen konden spuien op de rivier. Vanaf de 15^e eeuw, toen windmolens werden ingezet om het polderwater weg te malen, kreeg de waterbeheersing een nieuwe impuls. De invoering van de molenbemaling betekende dat de vele polders in de loop van de 15^e en 16^e eeuw hun uitwatering konden verbeteren. Er werden steeds meer windmolens gebouwd om de waterstand in het laaggelegen veenweidegebied beter in de hand te kunnen houden. Geleidelijk kreeg vrijwel ieder ontginningsblok polderkaden en een poldermolen via welke het water werd geloosd. Meestal vielen de bemalingseenheden samen met de oude ontginningsblokken. Dit waren logische topografische en organisatorische eenheden, die toch al gezamenlijk voor de afvoer van overtollig water hadden moeten zorgen. Soms werden polders samengevoegd tot grotere eenheden. Elke bemalingseenheid was een waterschap met een eigen bestuur. Tegenwoordig vinden we nog 33 poldermolens terug in het landschap van de Rijnstreek, waarvan de oudste molen uit 1597 dateert: de Steektermolen te Alphen. Andere molens zijn voornamelijk uit de 17e en 18e eeuw. Met name in de omgeving van Rijkwatering treffen we nog veel poldermolens aan.

Ondanks de verbeterde waterhuishouding bleef de bodem dalen; gebieden die vroeger ruimschoots boven de zeespiegel lagen zijn inmiddels enkele meters gedaald en liggen nu 1 à 2 meter beneden zeeniveau. In eerste instantie werden de ontgonnen gebieden gebruikt voor akkerbouw, maar als gevolg van inklinking van het veen na ontwatering werden de percelen uiteindelijk gebruikt als wei- of hooiland. De veeteelt had twee aspecten. Enerzijds was ze marginaal en kon maar weinig mensen werk bieden. Aan de andere kant leverde de specialisatie in de melkveehouderij voordelen op: er werd uitstekende kaas gemaakt, die grif aftrek vond op de markten van Woerden, Utrecht en Amsterdam en die het goed deed als exportproduct. Het belang van de kaasproductie

komt onder meer tot uiting in de diverse kaaspakhuizen in Alphen aan den Rijn. Rond Papenveer en Roelofarendsveen kwam in de 20^e eeuw de tuinbouw tot ontwikkeling. Ten behoeve van het succesvolle tuinbouwcentrum Papenveer werd een groentelijntje tussen Nieuwveen en Papenveer aangelegd met een kopstation. In 1954 werd in het dorp de veilinghal van de Centrale Tuinbouw Veilingvereniging Ter Aar & Omstreken gebouwd. Bij Nieuwe Wetering resteren nog enkele bollenschuren.

Kenmerkend voor de boerderijen in de Rijnstreek en andere delen van het Hollands-Utrechts veenweidegebied is de aanwezigheid van zomerhuizen. Een zomerhuis werd in de zomer als woning gebruikt, daar werd ook de boter- en kaasbereiding ter hand genomen. Het achterste deel van het zomerhuis werd gebruikt als stal of wagenberging. De meeste zomerhuizen dateren uit de 19^e en het begin van de twintigste eeuw. Veel aparte wagenschuren vinden we niet of niet meer in de regio. Meestal werden de wagens gestald in een gedeelte van het zomerhuis of van de stal. We herkennen het gedeelte aan de brede inrijdeuren. Rond Hazerswoude-Rijndijk en Koudekerk a/d Rijn treffen we nog vele zomerhuizen aan, bijvoorbeeld bij Hoeve Rijnland, boerderij Rijndijk en boerderij Op Hoop van Zegen.

Veenwinning en droogmakerijen

Turf is eeuwenlang de belangrijkste energiebron in Nederland geweest. Er wordt wel gezegd dat de welvaart van de Republiek der Zeven Provinciën tijdens de Gouden Eeuw grotendeels bepaald is door de aanwezigheid van grote veenvoorraden. Hierdoor kon het land in zijn eigen energiebehoefte voorzien. Al in de 12^e eeuw waren er veenderijen, onder andere in Hazerswoude, die een grootschaliger karakter hadden dan het turfsteken van boeren voor de eigen brandstofbehoefte. Aanvankelijk bleef de veenwinning beperkt tot 'droge' vervening: alleen het veen boven de grondwaterspiegel kon worden gewonnen. Dat veranderde toen omstreeks 1530 de baggerbeugel zijn intrede deed en ook het veen onder de waterspiegel gewonnen kon worden. Steeds weer nieuwe landen werden ingestoken en veranderd in een landschap met petgaten, legakkers en veenplassen. Door de nieuwe wijze van vervening kregen de veenplassen een gevaarlijke omvang en diepte. Door oeverafslag en het afkalven van de legakkers vormden de diep uitgebaggerde veenplassen in toenemende mate een bedreiging voor de omliggende landen, dijken, wegen en dorpen. Er werden wel maatregelen genomen om de vervening tegen te gaan en de landvernieling tot staan te brengen of in te perken, maar deze hadden geen effect. Op den duur werd duidelijk dat het droogleggen van de veenplassen de enige manier was om de binnenlandse waterwolf effectief te bestrijden. Vanaf de 17^e eeuw werden diverse plassen in de regio drooggemalen. De droogmakerijen zijn ontstaan door het omkaden en leegmalen van voormalige veenplassen. Ook enkele natuurlijke meren zijn op die manier drooggelegd. De grotere droogmakerijen zijn grootschalig ingericht met een haaks op elkaar staand, rechthoekig patroon van wegen en waterlopen. Kenmerkend zijn de grote openheid, het meestal ontbreken van dorpen en het overheersen van akkerbouw en tuinbouw. De boerderijen in de droogmakerijen hebben vaak eenzelfde indeling als die op het oude land. Deze jongere boerderijen onderscheiden zich echter heel duidelijk van de oudere bedrijfsgebouwen op de bovenlanden door bijvoorbeeld hogere zijgevels en een symmetrische gevelindeling. Uitgebouwde melkkelders treft men in de jongere polders niet aan.

In de omgeving van Zoetermeer was de vervening al in de 15^e eeuw volop aan de gang. Ongeveer twee eeuwen later was het gehele gebied uitgeveend en veranderd in een grote plas. De Zoetermeerse Meerpolder was echter geen veenplas, maar een natuurlijk meer dat in 1614 is drooggemaakt. Er werden lange, strookvormige kavels aangelegd. Alleen aan de west- en oostzijde vertoont het strakke verkavelingspatroon lichte afwijkingen. De Zoetermeerse Meerpolder is gaaf bewaard gebleven en is, door de ovale vorm en de ringsloot, duidelijk als droogmakerij in het landschap herkenbaar. De boerderijen liggen bijna alle langs de binnenteen van de ringdijk. Vanaf de 17^e eeuw zijn tevens diverse veenplassen ten zuiden van de Oude Rijn drooggemalen. Zo liggen aan weerszijden van het ontginningsdorp Benthuizen droogmakerijen uit 1756-65.

Het Braassemermeer. Detail van de "atlas van het Hoogheemraadschap van Rijnland" door Floris Balthasar, 1610-1615. Bron: Hoogheemraadschap Rijnland, document A-4067

Ten noorden van de Oude Rijn heeft het gebied van de droogmakerijen, bovenlanden en veenplassen een geheel ander karakter. We treffen hier een veel grotere landschappelijke verscheidenheid aan dan in het zuidelijke deel. Heel belangrijk hierbij zijn de veenplassen met verveningsresten en de vele veenriviertjes zoals de Meije en de Aar. De droogmakerijen zijn over het algemeen kleiner dan in het zuidelijke deel. Als gevolg daarvan zijn er veel meer overgangen tussen de diepliggende droogmakerijen en de hoger gelegen bovenlanden (niet verveende gebieden). Het landschap is minder grootschalig en wordt als afwisselender ervaren dan het gebied ten zuiden van de Oude Rijn. Dit komt bijvoorbeeld tot uiting in de omgeving van Rijnsaterwoude. Dit gebied wordt gekenmerkt door de aaneenschakeling van kleine droogmakerijen, natuurlijke meren en verveningsplassen. Het areaal bovenland is naar verhouding erg klein en beperkt zich tot een smalle strook grond ten westen van het Aarkanaal en een klein gebied aan de westzijde van het Braassemermeer. Het Braassemermeer was aanvankelijk een kleiner natuurlijk meer. Het verdubbelde in grote na de eerste ontginningen door oeverafslag en toestromend water uit nieuwe polders in de omgeving. Het westelijk deel van het dorp Rijnsaterwoude verdween daardoor in het water. In de 17^e eeuw werd door de aanleg van dijken de omvang vastgelegd. In de 18^e eeuw deden zich dijkdoorbraken voor en bouwde men landinwaarts een nieuw dijk de Woudse dijk de restanten van de oude dijk liggen nog in het meer, de Grote en Kleine Hem. De Drecht met aan beide kanten is een lintbebouwing is opvallend in het landschap. Het buurtschap Vriezkoop is naar alle waarschijnlijkheid een middeleeuwse kolonie van Friezen geweest.

Het Kagermeer (met het eiland Abbenes) in het noordwesten van de regio is de zuidelijke punt van de Haarlemmermeer en bestaat uit natuurlijke meren en meren die door oeverafslag en erosie van de oude veenstromen is ontstaan. Rond de kagerplassen ligt een openweide gebied waarvan de percelen niet lang en smal zijn maar blokvormig. De boerderijen staan op regelmatige maar vrij grote afstand van elkaar langs kaarsrechte wegen. Langs de randen van de polder is het nederzettingspatroon minder regelmatig. Het gebied is verkaveld in grote en regelmatige rechthoeken en wordt voornamelijk voor de akkerbouw gebruikt. De smalle strookvormige verkaveling van de Lisserbroek herinnert nog aan het feit dat dit een stukje bovenland is dat tijdens de drooglegging bij de Haarlemmermeer getrokken werd. Verder is de grens tussen de plassen en de weilanden grillig en rafelig omdat het hier om natuurlijke oevers gaat. In de 20^e eeuw werd de kaag uitgebreid door in de Zwanburgerpolder de plas 't Joppe te graven ten behoeve van zandwinning voor wegeaanleg en stadsuitbreidingen van Leiden (Merenwijk).

Een cultuurhistorisch waardevol gebied is de omgeving van Nieuwkoop. Het grootste deel van dit gebied wordt thans ingenomen door de grootschalig ingerichte droogmakerijen (de polder Nieuwkoop en de polder Zevenhoven), omgeven door smalle randen bovenland. De boerderijen in de droogmakerijen liggen langs de randen

en langs een aantal ontsluitingswegen. Het patroon van polderwatergangen ligt verschoven ten opzichte van het patroon van de voornaamste wegen. Langs de randen zijn de gronden in smalle stroken verkaveld en als grasland in gebruik vanwege de wateroverlast door kwel. Het centrale deel van het gebied is in grote rechthoekige blokken verkaveld en in gebruik als akkerland. De geplande structuur van het gebied en de openheid zijn goed bewaard gebleven. Opvallend is dat veel boerderijen Oost-Europese namen hebben, zoals Charcow en Smolensk. Op deze manier bewaren deze tussen 1809 en 1813 drooggevallen polders herinneringen aan de militaire operaties van Napoleon in Oost Europa, waaraan ook zoveel Nederlanders moesten deelnemen.

De zuidkant van de polder Nieuwkoop wordt begrensd door het langgerekte, op bovenland gelegen bebouwingslint van Aarlanderveen. Tussen 1786 en 1805 werd ten zuidwesten van Aarlanderveen een plas drooggemalen met behulp van poldermolens die samen een molengang met getrapte bemaling vormden: de Drooggemaakte Polder aan de Westzijde van Aarlanderveen. Drie molens werden in 1785-86 gebouwd (de boven-, midden- en ondermolen), gevolgd door een vierde, de Putmolen, in 1801 om het diepste deel te bemalen. De molens functioneren nog steeds en slaan het water van polder uit via de Zuid- en Noordeinderpolder naar de Oude Rijn. Het is de enige polder in ons land die nog geheel op windbemaling is aangewezen.

Een aantal veenplassen in het gebied is aan bedijking ontsnapt, bijvoorbeeld de Nieuwkoopse Plassen. Sommige zijn uitgegroeid tot grote watervlakten met soms langs de randen nog minimale verwijzingen naar de voormalige veenderij. De meeste hebben echter in het patroon van legakkers en trekaten de hoofdstructuur van het Middeleeuwse cultuurlandschap bewaard. Het gebied van de Nieuwkoopse Plassen wordt gekenmerkt door een kleinschalige afwisseling van plassen, petgaten, rietvelden, moerassen en weilanden met een rijke flora en fauna. We vinden er zeldzame plantensoorten als rietorchis, blauwe knoop en kievitsbloem. De petgaten verkeren in verschillende stadia van verlanding.

2.4.3 Recente ontwikkelingen vanaf circa 1950

Na de Tweede Wereldoorlog zijn diverse nederzettingen in de regio exponentieel gegroeid. In Hazerswoude-Dorp en Benthuisen treft men bijvoorbeeld enige nieuwbouwwijken aan, maar de druk van de verstedelijking manifesteert zich veel duidelijker in de omvangrijke uitbreidingen op de bovenlanden van Boskoop en Waddinxveen. Ook Alphen is drastisch uitgebreid aan weerszijden van de Oude Rijn. Ten westen van het oude centrum ontstond de Rijnhaven met industrieterrein (1959-62 en 1965). Vanaf circa 1965 kwamen op de rechteroever de grootschalige uitbreidingswijken Ridderveld I en II tot ontwikkeling en vanaf ongeveer circa 1985 kwam in zuidelijke richting de wijk Kerk en Zanen tot stand. In laatstgenoemde wijk is in 1994 het archeologische themapark Archeon aangelegd. In andere delen van de Rijnstreek, waar de nederzettingen sterk gerelateerd zijn aan de verversingsgeschiedenis, bleef de bebouwing beperkt tot bewoningslinten langs

Natuurgebied De Haeck, met op de voorgrond de oude veenrivier De Meije

rivieren en weteringen. In de jaren '60 en '70 van de 20^e eeuw breidde de bebouwing zich uit niet meer door verdichting van bestaande linten maar door aanleg van compacte woon en industriewijken achter de linten.

Het gebied ten noorden van de Oude Rijn is tegenwoordig zeer waterrijk met veel plassen vaarten en poldersloten. De Nieuwkoopse Plassen zijn populair bij recreanten. In het uiterste oosten van de plassen ligt het natuurreservaat De Haeck.

2.5 Specifieke thema's

Infrastructuur

De oudste historische landweg in het gebied was de weg langs de Romeinse Limes, terwijl de Oude Rijn in die tijd een druk bevaren waterweg was. Nadat de Romeinen waren weggetrokken, werden de Romeinse wegen verwaarloosd.

Op weg van Katwijk naar Keulen beschreef Willibrords biograaf, de Angelsaksische monnik Alcuin, in 780 zijn tocht over de Oude Rijn via Utrecht en Dorestad. De toen nog goed bevaarbare Rijn begon in de eeuwen erna bij Katwijk te verzanden. Ook in de Rijnstreek slibde de Oude Rijn geleidelijk dicht, doordat de Waal en de Lek de belangrijkste Rijntakken waren geworden. Toen de Kromme Rijn in 1122 bij Wijk bij Duurstede werd afgedamd was het gedaan met de Oude Rijn als rivier, al bleef het een belangrijke vaarroute. De verbinding tussen Leiden en Utrecht werd verbeterd toen er in 1664 langs de Oude Rijn en Leidsche Rijn een jaagpad werd aangelegd, zowel ten behoeve van vrachtschepen als van trekschuiten. De trekschuit bleef lange tijd een favoriet vervoermiddel. Ook de sterke verbetering van de wegen in de eerste helft van de negentiende eeuw vormde geen wezenlijke concurrentie.

De Gouwe is een oud veenriviertje dat bij Gouda in de Hollandsche IJssel uitkwam. Ten noorden van Boskoop heeft de Gouwe een kaarsrecht beloop. Dit gedeelte is gegraven om een verbinding met de Oude Rijn tot stand te brengen. Tussen Alphen aan den Rijn en Bodegraven, bij Gouwsluis, werd omstreeks 1284 een sluis in de Rijndijk gelegd. De sluis is inmiddels verdwenen en het wegverkeer wordt via een monumentale ijzeren hefburg over het kanaal geleid. Naderhand werd de Gouwe opgenomen in de belangrijke binnenscheepvaartweg door Holland tussen Dordrecht en Haarlem. De binnenscheepvaart was lange tijd verplicht om via de Gouwe, het Haarlemmermeer, het Spaarne en het IJ te varen. In Gouda en Spaarndam werd tol geheven, andere vaarroutes die om deze plaatsen heen zouden gaan waren daarom verboden. Pas in 1656 kreeg Amsterdam toestemming om de Nieuwe Vaart aan te leggen tussen de Aar en Oude Rijn bij de ingang van de Gouwe. Later werd de scheepvaartverbinding tussen Amsterdam en Rotterdam verder verbeterd. Deze waterweg - via de Gouwe - is tot in de 20^e eeuw van betekenis gebleven.

Kaart van de Gouwsluis nabij Alphen aan de Rijn door Jan Daemss, 1562. Bron: Hoogheemraadschap Rijnland, document A-0389B

Landwegen lagen langs de rivieren en op kaden en landscheidingen

Landscheidingen, zoals de Kleikade, de Oostdijk, de Noorddijk en de Oostkade, vormden lange tijd een belangrijke rijweg tussen Utrecht en Den Haag. Soms leidden de wegen door veenplassen. Vooral bij zuidwesterstorm sloegen de golven wild over de kaden heen en veroorzaakten veel ongemak.

De oevers van de rivieren vormden de grondslag voor de interlokale wegen. In 1878 werd een spoorweg aangelegd tussen Leiden en Woerden, met een halte in Alphen a/d Rijn. Het in opdracht van de Spoorweg-Maatschappij Leiden-Woerden gebouwde station Alphen resteert nog. Vervolgens werden de spoorlijnen Hoofddorp-Leiden (1912) en Alphen aan den Rijn-Uithoorn (1913-15) aangelegd. Na de aanleg van de spoorlijn Alphen a/d Rijn-Uithoorn door de Hollandsche Electricche Spoorweg Maatschappij werden onder meer het station Gouwsluis (1913) en Nieuwveen (1915) gebouwd. Na de ophef van de spoorlijn in 1936 zijn beide stations in gebruik als woonhuis.

Defensie

De oudste sporen van defensie in de Rijnstreek zijn de Romeinse castella, die op strategische locaties langs de Limes waren gebouwd: *Albaniana* te Alphen aan den Rijn en *Nigrum Pullum* te Zwammerdam. Tussen de castella stonden houten wachttorens met tussenafstanden van 500 tot 1500 meter. Zo lag bij het huidige Goudse Rijpad een wachtpost (statio). De castella waren circa één tot drie hectare groot. In 2001-2002 is archeologisch onderzoek verricht naar het castellum te Alphen aan den Rijn. De naam *Albaniana* betekende 'nederzetting aan het witte water'. Waarschijnlijk werd het fort reeds gebouwd tijdens keizer Caligula (37-41 na Chr.), en is daarmee een van de vroegste voorbeelden. Het eerste fort bestond uit een aarden omwalling met houten palissades en op elke hoek een houten toren. Rond 160 is het fort herbouwd in steen. Uiteindelijk is het castellum rond 270 na Chr. verlaten. Het fort te Zwammerdam was één van de kleinere forten langs de Limes en bewaakte de monding van het zijriviertje de Meije, hetgeen een verbindingroute was door het veen in noordelijke richting. De naam *Nigrum Pullum* betekent 'zwarte aarde' en zou wijzen op de plaatselijke donkere veengrond. Archeologische opgravingen tussen 1968 en 1971 hebben aangewezen dat het oudste fort rond 47 na Chr. tot stand kwam, doch dat het is verwoest door een brand tijdens de Bataafse opstand in 69-70 na Chr. Circa 10 jaar later werd op dezelfde plek een nieuw fort gebouwd, dat in 175 na Chr. in steen werd herbouwd. Nadat het fort rond 275 wederom door brand was verwoest hebben de Romeinen het verlaten.

In latere tijden zijn geen militaire verdedigingswerken aangelegd, met uitzondering van het middeleeuwse kasteel Groot Poelgeest te Koudekerk aan de Rijn. Het kasteel is in 1331 gebouwd door de ambachtsheer Diderik van Poelgeest op oeverwallen van de Lutlike Rijn en de Oude Rijn, op de plek waar deze Rijnarmen samen komen. Gedurende de Hoekse en Kabeljauwse Twisten werd het kasteel verwoest en is in 1606 herbouwd. Nadat het kasteel vervallen raakte in het begin van de 18^e eeuw is het in 1746 gesloopt. Een achtzijdig torentje en het koetshuis uit 1648 op het omgrachte kasteelterrein bleven gespaard.

Bedrijvigheid

Langs de Oude Rijn werd vanaf omstreeks 1400 klei gewonnen ten gunste van de baksteen- en dakpannenindustrie. De kleiige oeverwallen waren hier zeer geschikt voor. De winning van klei wordt *aftichelen* of *afvletten* genoemd. Het hoogtepunt van de baksteen- en dakpannenfabricage vond plaats in de tweede helft van de 17^e eeuw, maar het is door de eeuwen heen een belangrijke vorm van bedrijvigheid gebleven. Op diverse plaatsen langs de rivier stonden kalkovens, steen- en pannenbakkerijen. Tussen Alphen a/d Rijn en Koudekerk is ter plekke van een reeks bakkerijen en ovens een betonfabriek gesticht.

Bij het aftichelen werd eerst de bovenlaag van een perceel verwijderd, omdat deze bovenste laag door humus, plantenwortels en andere verontreinigende zaken niet geschikt was om baksteen van te maken. De winning vond plaats in de herfst en de

winter: met de schop en de kruiwagen werd de klei naar de vlet gereden, een bootje met geringe diepgang waarin tien tot twaalf ton klei vervoerd kon worden.

Steden en dorpen

De oudste ontginningen en nederzettingen treffen we aan op de oeverwallen en stroomruggen van de Oude Rijn: Alphen aan den Rijn, Koudekerk aan de Rijn en Zwammerdam. Dit zijn alle van oorsprong langgerekte dorpen met lintbebouwing op de oeverwal.

Alphen is in de 8^e eeuw ontstaan op de linker (zuidelijke) Rijnsoever (de zogenaamde Hoge Zijde), nabij de plek van het Romeinse castellum. Omstreeks 720 werd een stenen kerk gesticht, die in de daarop volgende eeuw verwoest werd door plunderende Noormannen. In de 10^e eeuw werd wederom een stenen kerk gebouwd, die daarna vele malen is verwoest en herbouwd. In 1920-22 werd op deze plek de huidige Adventskerk gebouwd. Gedurende de Middeleeuwen ontwikkelden zich op de rechter Rijnsoever ten oosten van het bestaande dorp *Alfna* twee dijkdorpen, genaamd Aarlanderveen (-Rijndijk) en Oudshoorn, die van elkaar gescheiden werden door de Kromme Aar. Op de linkeroever ontstond in de 17^e eeuw een dorpskern bij de brug over de Rijn. Gedurende de 19^e eeuw verdichte de lineaire bebouwing van Alphen zich sterk, en ook de bebouwing van de dijkdorpen aan de andere zijde van de Rijn groeide. In de 20^e eeuw zijn de drie dorpen zowel politiek (als gemeente) en ruimtelijk samengevoegd. Na de Tweede Oorlog is Alphen sterk gegroeid, met name in westelijke en noordelijke richting.

De overige dorpen in de regio zijn allen veenontginningsdorpen met een middeleeuwse oorsprong, bijvoorbeeld, Aarlanderveen, Benthuizen, Hazerswoude-Dorp en -Rijndijk, Nieuwveen, Noorden, en Zoeterwoude-Dorp. Tot de oudste ontginningsdorpen in de Rijnstreek behoren Leimuiden en Rijsaterwoude, die beide in 1063 voor het eerst vermeld worden. Vanuit Leimuiden zijn Oude Wetering en Rijpwetering ontgonnen. Zoeterwoude-Dorp is in de 14^e eeuw ontstaan op het punt waar ontginningen vanaf de Oude Rijn, de Vliet en de Weipoortsche Vliet elkaar ontmoeten.

Hazerswoude-Dorp en Benthuizen liggen in een gebied met grote droogmakerijen dat wordt gekenmerkt door een grootschalige blokverkaveling. Alleen in de omgeving van de dorpen zelf zijn de gronden verdeeld in smalle strookvormige kavels. Buiten de twee dorpen vinden we boerderijen langs de rand van de droogmakerij en aan een tweetal ontsluitingswegen. Het gebied heeft een zeer grote openheid. Het grootste deel van de polder wordt als akkerland gebruikt. Alleen langs de randen liggen veel percelen in gras, vanwege de kwel. Benthuizen en Hazerswoude-Dorp zijn van

Begin 17^e eeuwse kaart van de omgeving van Boskoop en Hazerswoude. Regelmatige cope-ontginningen en minder regelmatige ontginningsblokken wisselen elkaar af. De verving van de polders had nog niet plaatsgevonden. In het zuiden is de landscheiding tussen Rijnland en Schieland ingetekend. Bron: Hoogheemraadschap Rijnland, A-4076.

oorsprong langgerekte nederzettingen, gelegen op het bovenland. De hoog gelegen ingang van de kerk van Hazerswoude laat duidelijk zien hoe groot de maaiveldddaling in de veengebieden is geweest onder invloed van de ontwatering: de kerk ligt ongeveer 2 meter boven het straatniveau. Hazerswoude heeft de kenmerken van een polderdorp nog enigszins bewaard, maar voor het overige is het bebouwingsbeeld van deze dorpen weinig interessant. In de omgeving van Hazerswoude staan enkele mooie oude boerderijen. Overigens zijn de meeste boerderijen in dit gebied van recente datum. Buitengewoon interessant is de markante overgang, met name aan de noordzijde van beide dorpen, tussen de compact bebouwde nederzetting op het bovenland en de grote openheid van de droogmakerij. Vooral bij Hazerswoude loopt de grens tussen onverveende en drooggemaakte gronden heel grillig.

2.6 Historisch-geografische elementen en structuren

De cultuurhistorische elementen en structuren in het huidige landschap waaronder de historisch geografische elementen en structuren zijn voor het gebied te ordenen naar te onderscheiden landschapsvormende functies. Onderstaand is per relevante functie een aantal kenmerkende elementen en structuren vermeld.

Landbouw

- Diverse boerderijen met zomerhuis te Hazerswoude-Rijndijk, Koudekerk a/d Rijn (m.n. 19^e en 20^e eeuw)
- Tuinbouw rond Papenveer en Roelofarendsveen
- Bollenschuren te Nieuwe Wetering (c. 1925)
- verschillende vormen van veenontginningen
- droogmakerijen bij Hazerswoude, Benthuizen en Nieuwkoop

Bosbouw

- Geen items

Wonen

- Ontginningsdorpen: Aarlanderveen (ME), Benthuizen (ME), Hazerswoude-Dorp (ME), Hazerswoude-Rijndijk (ME), Langeraar (ME), Leimuiden (1063), Nieuwveen (ME), Zevenhoven (ME), Noorden (ME), Woerdense Verlaat (late ME), Oude Wetering (1340), Rijnsaterwoude (ME, 1063), Rijpwetering (ME, 1342), Nieuwe Wetering (ME, 1356), Woubrugge (ME), Zoeterwoude-Dorp (14^e eeuw), Zoeterwoude-Rijndijk (9^e eeuw)
- Dijkdorp: Alphen a/d Rijn (50-250 na Chr., 8^e eeuw), Kaag (ME), Koudekerk a/d Rijn (vroege ME), Papenveer (1822), Zwammerdam (70-250 na Chr, vroege ME)
- Wegdorp: Roelofarendsveen (late ME)
- Diverse herenhuizen te Alphen a/d Rijn, o.a.: Rijn en Pruisoord (1779-1785), Amstelstein (1800) en Vaartzicht (c. 1840)
- Diverse villa's te Alphen a/d Rijn, o.a.: Villa Nuova (1868) en Villa Vredelust (1883)
- Herenhuis Den Tol te Koudekerk a/d Rijn (1306, herbouw 1781, nieuwbouw 1807)
- Verveenderswoningen te Ter Aar (2^e helft 19^e eeuw)

Jacht en visserij

- Geen items

Waterstaat

- Droogmakerijen te Benthuizen, Aarlanderveen, Nieuwkoop (1809), Zevenhoven (1812)
- Cope-ontginning Nieuwkoop
- Ringvaarten van droogmakerijen: Haarlemmermeerpolder (1841-45), Polder Nieuwkoop
- Vier poldermolens (molengang met getrapte bemaling) te Aarlanderveen: bovenmolen (1785, herbouw 1823), middelmolen (1785, herbouw 1868), onderste molen (1786, herbouw 1924), Putmolen (1801)
- Voormalige stoomgemaal 'Cornelis den Hertog' te Alphen a/d Rijn (1879) ter bemaling van Polder Vierambacht
- Keersluis 'Gouwesluis' te Alphen a/d Rijn (1938)
- Poldermolens te Alphen a/d Rijn: Steektermolen (1597) en Vrouwgeestmolen (1797)
- Poldermolens te Hazerswoude-Dorp: Blauwe Wip (1636) voor bemaling Oost- en Westgeerpolder, Rietveldse Molen (1648)
- Poldermolens te Hazerswoude-Rijndijk: Groenendijkse Molen (1627), Rijnenburgermolen (1722) en

- Rode Wip (vóór 1639) voor de Gemenewegsepolder
- Poldermolen 'De Kaager' te Kaag (mogelijk 18^e eeuw)
- Poldermolen 'De Hondsdijkse Molen' te Koudekerk a/d Rijn (1644)
- Voormalig stoomgemaal 'Van der Breggen' aan de Drecht te Leimuiden (1879)
- Poldermolen 'Westveense Molen' te Woerdense Verlaat (1676)
- Afwateringskanaal De Oude Wetering (13^e eeuw)
- Poldermolen 'De Googer' te Oude Wetering (1717, herbouw 1833)
- Poldermolen 'Geestmolen' te Rijnsaterwoude (c. 1700)
- Poldermolens te Rijpwetering: Lijkermolen 1 & 2 (1779-80), Waterlooosmolen (1775, herbouw 1857)
- Poldermolens te Oud-Ade: 'Rode Molen' (1632), Vrouw Vennemolen (1632, vernieuwd 1835), Akkerslootmolen (1793), Blauwe Molen (sinds 1904 op huidige plek)
- Poldermolen 'Veendermolen' te Roelofarendsveen (1830, 1934)
- Poldermolens te Nieuwe Wetering: 'Moppemolen' (1792), Buurtermolen (18^e eeuw), Adermolen (1941)
- Aardam te Ter Aar (1626)
- Woudwetering (13^e eeuw)
- Poldermolens te Zoeterwoude-Rijndijk: Grote Polder (1626), Zelden van Passe (1642), Barremolen (1661), Meerburgermolen (1684)
- Svadenburgerdam in Oude Rijn te Zwammerdam (1165)
- Poldermolen 'De Dikke Molen' te Zwammerdam (1674)

Defensie

- Kasteel Groot Poelgeest te Koudekerk a/d Rijn (14^e eeuw, 1606 herbouwd, restanten in 18^e eeuw gesloopt). Omgracht kasteelterrein resteert.
- Resten van Romeinse castella te Alphen a/d Rijn en Zwammerdam

Delfstofwinning

- Kleiwinning langs de Oude Rijn
- Veenwinning
- Veenplassen: Nieuwkoopse Plassen

Bedrijvigheid

- Windmolen 'De Morgenster' te Aarlanderveen (1870) met molenaarswoning (1910)
- Kalkloodsen met een schuithuis te Alphen a/d Rijn (1818 en 1831)
- Voormalige Alphense Stoomvruchtensappenfabriek 't Westland te Alphen a/d Rijn (1898) met een fabriekshal, schoorsteen, en vier pakhuizen.
- Voormalige chocoladefabriek 'De Baronie' te Alphen a/d Rijn (1954)
- Voormalige kaaspakhuizen te Alphen a/d Rijn (c. 1895 en 1900)
- Voormalig noodslachthuis te Alphen a/d Rijn (c. 1927)
- Windmolen 'De Eendracht' te Alphen a/d Rijn (1752, in 1898 naar Alphen geplaatst)
- Windmolen 'De Haas' te Benthuzen (1772)
- Windmolen 'Nieuw Leven' of 'De Zwaluw' te Hazerswoude-Dorp (1725 als poldermolen, 1820 verplaatst en ingericht als korenmolen)
- Karnmolen op Hoeve Zonlust te Hazerswoude-Rijndijk (mogelijk 18^e eeuw)
- Aardewerf fabriek 'Nieuw-Werklust' te Hazerswoude-Rijndijk (c. 1860)
- Voormalige veilinghal van de Centrale Tuinbouw Veilingvereniging Ter Aar & Omstreken te Papenveer (1954)
- Voormalige coöperatieve graanmaaldery 'Ons Belang' te Nieuwveen (1905, 1912)
- Zaagmolen 'Dekker molen' te Rijnsaterwoude (1909)
- Hoefsmederij te Zwammerdam (1674)

Infrastructuur

- Voormalig station te Aarlanderveen (1913-14)
- Spoorlijn Alphen a/d Rijn-Uithoorn (1913-14)
- Spoorlijn Leiden-Woerden (1878)
- Spoorlijn Hoofddorp-Leiden (1912, opgeheven 1936)
- Omleidingskanaal te Alphen a/d Rijn (circa 1660)
- Gekanaliseerde Kromme Aar en Aarkanaal of Nieuwe Vaart (1675)
- Rijnhaven te Alphen a/d Rijn (1959-62)
- Station Alphen te Alphen a/d Rijn (1878)
- Voormalig station Gouwsluis te Alphen a/d Rijn (1913)
- Hefbrug 'Gouwsluis' over de Gouwe te Alphen a/d Rijn (1938)
- Voormalige watertoren te Hazerswoude-Rijndijk (1915) naar ontwerp van A.D. Heederik
- Ophaalbrug te Koudekerk a/d Rijn (1929)
- Schutsluis in de Hoekse Aar te Papenveer (1898)
- Groentelijntje Nieuwveen-Papenveer (opgeheven 1936) met kopstation 'Ter Aar' (1918)

- Voormalig station te Nieuwveen (1915)
- Ophaalbrug over Drechtkanaal te Nieuwveen (1940)
- Kattenbrug over het Aarkanaal te Nieuwveen (1925, 1995)
- Jachtwerf 'Van Dam & Zonen' te Oude Wetering (1932-36) met houten werf, schepenloods, haventje en scheepshellingen
- Schutsluis te Roelofarendsveen (1632, 1897)
- Watertoren te Roelofarendsveen (1931) naar ontwerp van C.K. Visser
- Voormalige scheepswerf te Zoeterwoude-Dorp (18^e eeuw) met houten schuur (1832)

Bestuur

- Voormalig rechthuis te Aarlanderveen (17^e eeuw)
- Voormalig kantongerecht te Alphen a/d Rijn (1880-81) naar ontwerp van J.F. Metzelaar
- Voormalig raadhuis van Aarlanderveen (1886)
- Voormalig raadhuis van Alphen a/d Rijn (1938-39) naar ontwerp van C.J. Blaauw
- Voormalig raadhuis te Benthuizen (1955) naar ontwerp van R.H. Fledderus
- Voormalig raadhuis te Hazerswoude-Dorp (1925-27)
- Raadhuis te Hazerswoude-Rijndijk (1962-63) naar ontwerp van H.A. Maaskant e.a.
- Voormalig raadhuis te Koudekerk a/d Rijn (1830, sinds 1933 als raadhuis)
- Voormalig raadhuis te Nieuwveen (1937) naar ontwerp van F. Pieterse
- Voormalig raadhuis te Rijnsaterwoude (c. 1890)
- Voormalig rechthuis te Zevenhuizen (c. 1750)
- Voormalig raadhuis te Zwammerdam (1906)

Religie

- Voormalig metaarhuisje bij verdwenen Isr. Begraafplaats te Alphen a/d Rijn (c. 1920)
- Kerkpaden: Papenveer-Langeraar, Ofwegen-Woubrugge, Oude Wetering-Leimuiden

Recreatie/sport

- Parkaanleg rond buitenplaats Rijnstroom (huis gesloopt 1925), in 1911 door H. Copijn in landschapsstijl herzien te Alphen a/d Rijn
- Voormalige buitenplaats Rust en Werk te Alphen a/d Rijn (1685, 1879-99), nu deel van het in 1950 geopende vogelpark Avifauna
- Restanten van buitenplaats Weltevreden te Alphen a/d Rijn (18^e eeuw)
- Bospark te Alphen a/d Rijn (1935-37, werkverschaffing) naar ontwerp van H.A. Hansen in landschapsstijl
- Voormalig hotel van Egmond te Koudekerk a/d Rijn (c. 1850)
- Voormalig hotel 'Het Wapen van Alkemade' te Oude Wetering (1900)
- Herberg 'De Vergulden Vos' te Rijpwetering (1618)
- Voormalig hotel 'De Rustende Arend' te Zwammerdam (1906)

Zorg, onderwijs en cultuur

- Gebouwen van voormalige 'Vereniging Marthastichting voor Onverzorgde Kinderen' (gesticht 1883, sinds 1895 op voormalige buitenplaats Rijnstroom) te Alphen a/d Rijn

Energievoorziening

- Trafohuisje te Nieuwveen (1935)

Landgoederen en buitens

- Parkaanleg rond buitenplaats Rijnstroom (huis gesloopt 1925), in 1911 door H. Copijn in landschapsstijl herzien te Alphen a/d Rijn
- Voormalige buitenplaats Rust en Werk te Alphen a/d Rijn (1685, 1879-99), nu deel van het in 1950 geopende vogelpark Avifauna
- Restanten van buitenplaats Weltevreden te Alphen a/d Rijn (18^e eeuw)

2.7 Literatuur

- Acket, M.N., 1953. De oude Rijn en zijn omgeving. Leidsch Jaarboek 45: 73-102.
- Balen, P. van, 1940. Uit de Geschiedenis van Waddinxveen. Waddinxveen.
- Beekman, A.A., 1920. De oudste waterkeeringen in Rijnland. Tijdschrift K.N.A.G. 37: 591-620.
- Berendsen, H.J.A., 2000. Landschappelijk Nederland . Assen
- Beunder, P.C., 1972. De Zwammerdam na 800 jaar definitief verwijderd. Holland 4: 104-35.
- Boon, J .M.G., 1967. Boreft in vroeger tijd; grepen uit de historische ontwikkeling van Bodegraven. Woerden.

- Borger, G., A. Haartsen & P. Vesters, 2003 (3^e druk). Het Groene Hart: een Hollands cultuurlandschap (Utrecht, Matrijs)
- Bosman, W., H.W. v.d. Hoeven & F.R. de Winter, 1976. 700 jaar Zoeterwoude; een familieportret. Zoeterwoude.
- Bulk, C. & S.C.J. van Tol (red.), 1970. Zo was Boskoop. 2e druk. Boskoop. Diepeveen, W.J., 1950. De vervening in Delfland en Schieland tot het einde der zestiende eeuw. Leiden.
- Doorn, C.J. van, 1940. Het oude Miland en zijn waterstaatkundige ontwikkeling. Utrecht.
- Fockema Andreae, S.J., 1934. Het Hoogheemraadschap van Rijnland; zijn recht en zijn bestuur van den vroegsten tijd tot 1857. Leiden.
- Fockema Andreae, S.J., 1950. 'Aen 't ende van den lande'; de Hollandse-Utrechtse grensstreek bij Woerden. Zuid-Hollandse Studiën II: 21-36.
- Fockema Andreae, S.J., 1954. Willem I, Graaf van Holland 1203-1222 en de Hollandse Hoogheemraadschappen. Wormerveer.
- Fockema Andreae, S.J., 1956. Landscheidingen der Midden-Hollandse Hoogheemraadschappen in de 18e eeuw. Tijdschrift K.N.A.G. 73: 134-139.
- Gevers van Endegeest, D.Th., 1871. Het Hoogheemraadschap van Rijnland. 's-Gravenhage. (2 delen)
- Hardenberg, H., 1968. Een nieuwe stad aan de Oude Rijn. (Alphen a/d Rijn). Alphen a/d Rijn.
- Hekker, R.C., 1960. Het boerenleven in Zuid-Holland en West-Utrecht omstreeks 1800. Nederlands Volksleven 10: 112-118.
- Held, J.J. et al., 1976. Het Nieuwkoopse plassen gebied. Zutphen.
- Henderikx, P.A., 1977. De zorg voor de dijken in het baljuwschap Zuid-Holland en in de grensgebieden ten oosten daarvan tot het einde van de 13e eeuw. K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift 11: 407-427. Hinsbergen, Ph.J.C.G. van, 1954. Geschiedenis van de polder Nieuwkoop en Noorden. Nieuwkoop.
- Hinsbergen, Ph.J. C.G. van, 1962. Bijdrage tot de geschiedenis van de gemeente Nieuwkoop en haar onderdelen. z.pl.
- Hoefnagel, P.G., 1969. Zoetermeer een Hollands tweelingdorp. Zaltbommel.
- Jagerman, E., 1973. De Kaag en Kagerplassen door de eeuwen heen. Norg.
- Kleijn, H.C.M., R.J.A. van Suchtelen van de Haare, D.A. Hierick, B.A. van Tilburg & A. de Vries, 2004. Op weerstand gebouwd. Verdedigingslinies als militair erfgoed. Zwolle/Zeist
- Krom, C., 1980. Uit de geschiedenis van Hazerswoude. Alphen a/d Rijn.
- Linden, H. van der, 1984. Rijnland; oorsprong en ontwikkeling van een streekwaterschap. In: Kouwenhoven, A.O., G.A. de Bruijne & G.A. Hoekveld (red.), Geplaatst in de tijd, liber amicorum Prof. Dr. M.W. Heslinga. Amsterdam, pp. 292-219.
- Polak, M., R.P.J. Kloosterman & R.A.J. Niemeijer, 2004. Alphen aan den Rijn – Albaniana 2001-2002. Opgravingen tussen de Castellumstraat, het Omloopkanaal en de Oude Rijn. Nijmegen
- Posthumus, N.W., 1914. Gegevens betreffende landbouwtoestanden in Rijnland in het jaar 1575. Bijdragen en Mededeelingen Historisch Genootschap 35: 169-185.
- Roozen, L.C.J., 1962. Boerenwijsheid en boerengewoonten in Rijnland. Leidsch Jaarboekje 54: 135-148.
- Schaum, C.L.J., 1908. De historie van Boskoop. Boskoop.
- Stenvert, R., Ch. Kolman, S. van Ginkel-Meester, E. Stades-Vischer & S. Broekhoven, 2004. Monumenten in Nederland: Zuid-Holland. Zwolle/Zeist
- Steur, A.G. van der, 1969. Heeren en bueren; bijdragen tot de geschiedenis van Warmond. Den Haag.
- Stichting 1200 jaar Leiderdorp, 1979. Leiderdorp aan jaagpad en snelweg; 1200 jaar wonen. Alphen a/d Rijn.
- Tammes, K.C., 1969. Nederzettingsgeografie der gemeente Warmond. Warmond.
- Teixeira de Mattos, L.E, 1906-1961. De waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland. (14 delen)
- Troost, P.A., 1931. Waddinxveen; thans en voorheen. z.pl.
- Wallenburg, C. van, 1966. De bodem van Zuid-Holland; toelichting bij blad 6 van de Bodemkaart van Nederland, schaal 1 : 200 000. Wageningen.
- Zagwijn, W.H. (1991) Nederland in het Holoceen. Geologie van Nederland, deel I (Den Haag, Sdu Uitgeverij)

Internet

- www.kich.nl/
- <http://chs.zuid-holland.nl/>
- www.janvanhout.nl/

3 Regio 58: Delfland

3.1 Ligging

De regio Delfland wordt in het westen begrensd door de Noordzee en in het zuiden door de Nieuwe Waterweg. In het oosten is de oude grens tussen de hoogheemraadschappen Delfland en Schieland als grens genomen, in het noorden de gemeentegrens van Zoetermeer en de oude landscheiding tussen de hoogheemraadschappen Delfland en Rijnland.

3.2 Karakteristiek

Delfland is een gebied waar verschillende perioden uit de geschiedenis hun stempel op gedrukt hebben. In de eerste plaats heeft de geologische wordingsgeschiedenis tot het ontstaan van bodemkundige en hydrologische verschillen geleid die tot verschillen in inrichting en gebruik geleid die ook thans nog in het landschap te herkennen zijn. Het veenlandschap in het oosten is in de eeuwen na de ontginning afgegraven ten behoeve van de turfwinning, veranderd in een aaneenschakeling van veenplassen, om daarna in de achttiende en negentiende eeuw weer te zijn drooggemalen.

De huidige transformatie, in een kassengebied, heeft enkele decennia geleden ingezet. In het westen heeft geen turfwinning plaatsgehad. Hier wordt het landschap bepaald door de oeverwallen van oude kreken, die voor de bedijking diep in het gebied doordrongen en een kleilaag hebben afgezet. We vinden er enkele ringdorpen, kenmerkend voor het zeekleigebied, en diverse langgerekte lintdorpen met strookvormige percelering. Het landschapsbeeld wordt echter volledig gedomineerd door de kassen, die het gebied tot een van de meest bijzondere landschappen van Nederland maken.

De omgang met het water, zowel de verdediging tegen het buitenwater als de afvoer van het overtollige water in de polders, is een centraal thema in de geschiedenis van het gebied. De sporen hiervan vinden we op diverse plekken in het huidige landschap terug.

De steden die in en vooral aan de rand van het gebied liggen hebben sinds het midden van de negentiende eeuw en met name na de Tweede Wereldoorlog een stormachtige ontwikkeling doorgemaakt en zijn uitgegroeid tot omvangrijke stedelijke agglomeraties.

Cultuurhistorische blikvangers

- het kassengebied van de 'glazen stad', het Westland
- de veenverkaveling in het westen
- de droogmakerijen en de oude veenlinten in het oostelijke deel

- de vele vaarten en weteringen
- de gracht van Corbulo
- de landscheidingen
- de sluizen en gemalen.

3.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap

3.3.1 Pleistoceen

De afzettingen uit het Pleistoceen, de periode van de ijstijden, liggen in Delfland op grote diepte (15 tot 20 meter beneden het maaiveld). Bij Hillegersberg, net ten oosten van de regio gelegen, bevindt zich een donk (rivierduin) waar pleistocene zanden aan de oppervlakte komen. Voor de wording van het huidige landschap van Delfland zijn vooral de geologische processen in het Holoceen van belang geweest.

3.3.2 Holoceen

Na afloop van de laatste ijstijd steeg de zeespiegel. Het gebied kwam onder invloed van de zee te staan. Aanvankelijk was het gebied te vergelijken met een waddenlandschap waar klei- en zandplaten en wadgeulen tot ontwikkeling kwamen. Ongeveer 4500 jaar geleden ontstond een duinenrij aan de kust waardoor de invloed van de zee sterk verminderde. Het gebied achter de duinen verzoette. Er ontstond een uitgestrekt moeras waarin op grote schaal veenvorming plaats had. Veenvorming is een grondsoort die ontstaat doordat plantenresten afsterven, maar als gevolg van de hoge grondwaterstand niet geheel vergaan. Het plantaardig materiaal hoopt zich dan op. Wanneer er genoeg neerslag valt om de vegetatie van moerasplanten en verschillende veenmossoorten in stand te houden ontstaat er in de loop van duizenden jaren een dik veenpakket. De veenlaag is op sommige plaatsen verschillende meters dik. Traag stromende veenriviertjes, zoals de Rotte, voerden het overtollige water uit de centrale delen van de veengebieden af naar de wat lager gelegen grote rivieren. Voor de komst van de mens lagen de centrale delen van het veengebied in het oostelijke deel van Delfland en in Schieland enige meters boven het niveau van de rivieren: het was een enorm, flauw bollend 'veenkussen' dat zich hier uitstrekte.

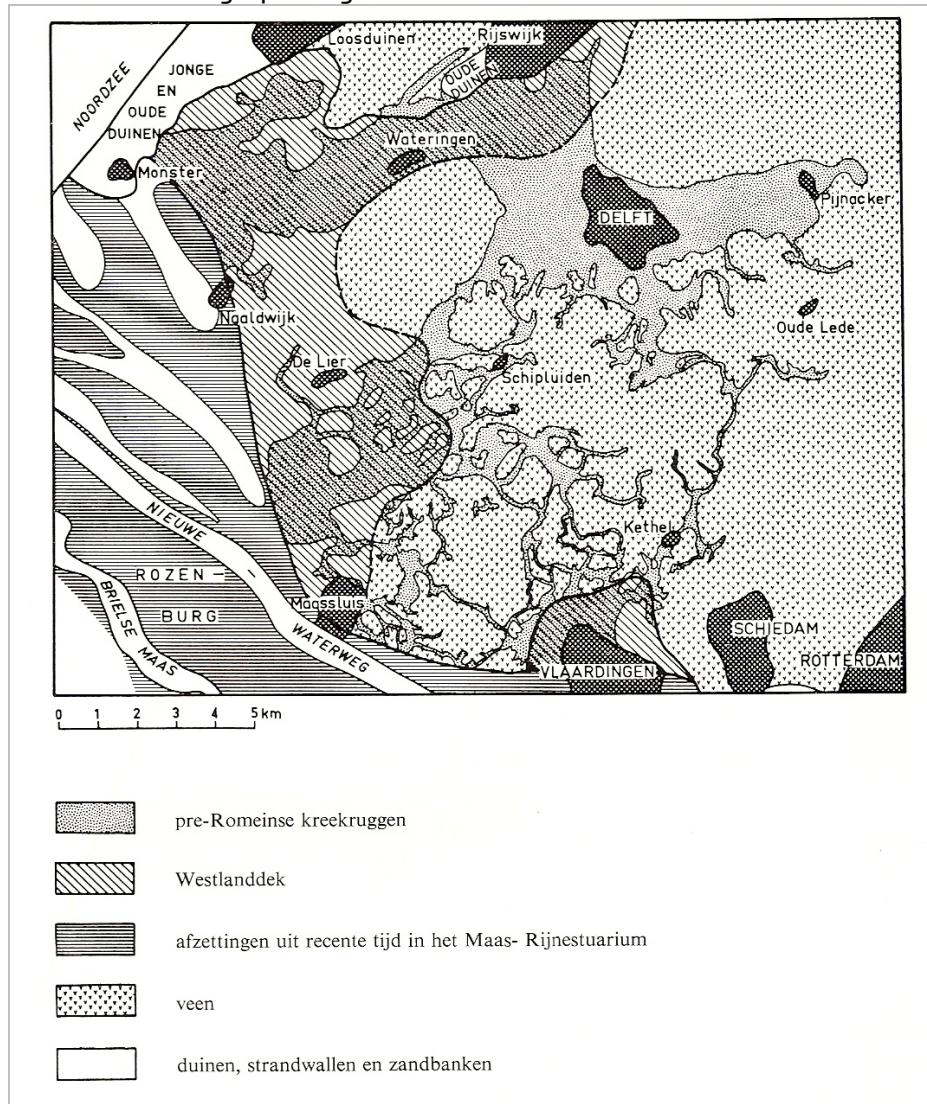
In het westelijke deel van Delfland is deze veenlaag bedekt met zeeklei. In verschillende perioden is de zee het gebied binnen gedrongen en heeft vanuit een stelsel van geulen en prielen klei afgezet. Hierbij hebben onder andere de Gantel, de Lier, de Harg en de Vlaarding geulen in het veen uitgesleten. In en bij de geulen werd zandig materiaal afgezet, verder bij de geulen vandaan kwam (zware) klei tot afzetting. De zandige ruggen langs de kreken waren gunstige woonplaatsen voor de mensen die zich in het gebied gingen vestigen. Doordat men het gebied ging ontwateren en er landbouw ging bedrijven ontstond de zogeheten inversie of omkering van het reliëf.

Omkering van het reliëf

De kreken vormden vroeger de laagste delen van het landschap. Als ze niet meer actief waren slibden ze geleidelijk dicht. Toen de mensen dijken gingen aanleggen en water aan de bodem onttrokken door sloten en andere watergangen te graven ging dit gepaard met inklinking van de veenlagen in de ondergrond en met rijping van de klei. Hierdoor daalde het maaiveld. Omdat de veenlagen in de vroegere kreken al waren verdwenen en omdat de opvulling van de kreken vaak uit zandig materiaal bestond klonk de bodem van de oude kreken veel minder in dan in de omgeving. Hierdoor kwamen de dichtgeslibde kreken hoger te liggen dan de omgeving, terwijl ze vroeger de laagste delen van het landschap vormden: omkering van het reliëf. We spreken dan ook van kreekruggen, de hoger gelegen delen van het landschap, terwijl de lager gelegen delen poelgronden worden genoemd. De oudste boerderijen liggen op deze oude kreekruggen. Het hoogteverschil tussen de kreekruggen en het ingeklonken veen kan oplopen tot meer dan een meter. Een van de kreekstelsels was dat van de Gantel, een geul die de duinen bij Monster had doorbroken en diep het land binnendrong. De kreek heeft gelopen ten zuiden van Delft via Delfgauw richting Pijnacker. Een aftakking van deze kreek liep eveneens ten zuiden van Delft via de

Ackerdijsche Polder, de 'Oude Leede' en de Berkelsche Zweth naar de Polder Oudeland.

In het oosten van de regio was het veenkussen zo hoog (enkele meters boven NAP) het water vanuit de krekensystemen hier niet kon doordringen. De veenvorming kon doorgaan; door de voedselarme omstandigheden konden er in dit gebied uiteindelijk alleen veenmossen groeien. Veenmossen zijn aangepast aan zeer voedselarme (oligotrofe) omstandigheden. Op plaatsen die wat voedselrijker waren treffen we bos- en zeggeveen aan. Voor de turfwinning is het veenmosveen het meest geschikt, omdat het goed brandt en er weinig of geen as overblijft. Daarom hebben de grote verveningsactiviteiten, waarbij het veen is afgegraven en verwerkt tot turf, in het oosten van het gebied plaatsgevonden en zijn de centrale en westelijke delen van Delfland hiervan gespaard gebleven.

De bodem van Delfland. In het oosten lag het veen aan de oppervlakte (voordat de veenlagen hier werden afgegraven en weggebaggerd voor de turfbereiding), in het centrum liggen omvangrijke krekensystemen uit de Romeinse tijd, terwijl in het westelijke deel in de Vroege en Late Middeleeuwen een kleipakket is afgezet (op de kaart als Westlanddek aangegeven). Nog verder westelijk komen jongere zand- en kleiafzettingen aan de oppervlakte (zandplaten van 's Gravenzande en aangedijkte polders). Bron: Van Wallenburg, 1966.

In het dynamische kustgebied hadden processen van erosie en sedimentatie voortdurend veranderingen van het landschap en wijzigingen van de woonomstandigheden tot gevolg. Door overstromingen en door verlegging van het Scheur, zijtak van de Nieuwe Maas, spoelden een groot deel van de stad Vlaardingen weg in 1164. Enkele decennia later was een zandplaat ten westen van Naaldwijk zo hoog opgeslibd dat er een nieuw dorp ('s Gravenzande) gebouwd kon worden nadat de graaf van Holland er een hof had gevestigd. Na de aanleg van de Maasdijk vond aanslibbing plaats ten zuiden van de dijk. Vanaf de 17^e eeuw werden deze kwelders bedijkt; de Oranjepolder (1644) is de grootste bedijking.

3.4 Bewonings- en ontginningsgeschiedenis

Het kustgebied van het huidige Delfland was al in de prehistorie een aantrekkelijk plaats waar mensen zich vestigden. Bij baggerwerkzaamheden en bij het opspuiten van de Maasvlakte zijn gebruiksvoorwerpen uit het Laat-Paleolithicum en het Mesolithicum gevonden. Dit betreft echter toevallige vondsten, omdat het toenmalige oppervlak zich onder metersdikke latere afzettingen van veen en klei bevinden. Dit geldt ook voor woonplaatsen uit het Neolithicum die bij Vlaardingen zijn gevonden. De belangrijkste vindplaatsen aan of dicht onder het huidige oppervlak dateren van de IJzertijd, Romeinse tijd en de Middeleeuwen.

3.4.1 Prehistorie en Romeinse tijd

Vanaf ongeveer 2000 jaar voor het begin van de jaartelling vond bewoning plaats op de strandwallen in het westelijke deel van de regio. Het overgrote deel van Delfland bestond toen uit een moerasgebied waar veenvorming plaatsvond en waar de zee via een stelsel van kreken regelmatig doordrong en daar klei afzette. Dit gebeurde in verschillende perioden waarin veel overstromingen plaatsvonden; tussen dergelijke overstromingsfasen deden zich ook perioden voor waarin de invloed van de zee kleiner was. In deze rustiger fasen konden de mensen zich in het gebied vestigen. Ze kozen de meest gunstige plekken uit om te gaan wonen, de wat hoger gelegen oeverwallen van de kreken. Op verschillende plaatsen is bewoning uit de IJzertijd (1000 – 0 voor Chr.) aangetoond. Uit de Romeinse tijd zijn nederzettingen onder meer gevonden in Kethel, Voorburg, Rijswijk en Maassluis. Uitgebreid archeologisch onderzoek ten behoeve van de reconstructie Midden-Delfland heeft uitgewezen dat er in die periode op veel meer plaatsen gewoond werd.

3.4.2 Middeleeuwen en Nieuwe tijd

Na de Romeinse tijd raakten grote delen van Delfland ontvolkt. De veenvorming breidde zich uit over grote oppervlaktes en alleen de duinrand en de oeverwallen langs de Maas waren bewoonbaar. Getuigen van menselijke aanwezigheid in de 5^e tot de 7^e eeuw kennen we alleen van Monster, Vlaardingen, Naaldwijk en Rijswijk. Rijswijk en Vlaardingen worden voor het eerst in oude akten uit de achtste eeuw genoemd.

Omstreeks 700 moet de oudste kerk van Vlaardingen gebouwd zijn.

Vanuit de randen van het gebied trok men steeds verder het binnenland in. Een belangrijke impuls hierbij werd gegeven door de graven van Holland. De graven ontvingen verschillende goederen, die in bezit waren van de Duitse keizer, alsmede de nog niet ontgonnen wildernis. Zo verkreeg de graaf onder andere bezittingen in Delft (Hof van Delft) en Pijnacker. Vanaf het jaar 1000 werd een actieve politiek gevoerd om het gebied te ontginnen. Vaak gebruikte men de oeverwallen van de kreken en veenriviertjes als Gantel, Schie en Rotte om de boerderijen te bouwen. Van daaruit trok men verder het veengebied in.

Overstromingen in de twaalfde eeuw zorgden voor grote overlast. De stad Vlaardingen werd zwaar getroffen bij overstromingen in 1164, en ook in het achterland moesten de bewoners zoveel last van het water hebben gehad dat ze er zijn weggetrokken. In het westen en zuiden van Delfland is toen een laag klei over het gebied afgezet.

Door de aanleg van dijken en het graven van weteningen en sloten moest men het land weer opnieuw geschikt maken om er te wonen en landbouw te bedrijven. Er werden regelmatig gevormde ontginningsblokken uitgezet, waarbinnen sloten werden gegraven om de bezittingen van de boeren van elkaar te scheiden en om het overtollige

neerslagwater te kunnen afvoeren. Ook het meer oostelijk gelegen veengebied, dat ten tijde van de overstromingen nog niet in cultuur was gebracht, werd ontgonnen. Het resultaat van deze activiteiten was een landschap dat bestond uit langgerekte boerderijstroken langs de riviertjes of door de mens gegraven waterlopen, met loodrecht op de ontginningsbasis langgerekte strookvormige percelen. Op enkele plaatsen ontstonden ringdorpen, typerend voor het zuidwestelijke zeekleigebied, zoals Monster en Naaldwijk.

Maasdijk en Delflandse Dijk

De overstromingen van de twaalfde eeuw hadden duidelijk gemaakt hoe kwetsbaar het gebied was. Aanvankelijk werd de oplossing voor het overstromingsgevaar gezocht in dorpsdijken en kaden rondom elke individuele ontginning. Omstreeks 1245 kwam de doorgaande bedijking langs de Maas tot stand. Het onderhoud van de dijk en het oplossen van problemen met de waterafvoer in het door de dijken omgeven gebied vormden de aanleiding voor de oprichting van het Hoogheemraadschap van Delfland (1289). Op kritieke plekken bouwde men zelfs stenen muren om het water te keren. Dit was onder meer het geval bij Hutjeshoek in Vlaardingen, bij de Steendijkpolder in Maassluis en bij de Nieuwlandsche polder in 's-Gravenzande. In de loop der eeuwen verminderde de druk op de dijk als gevolg van landaanwas en de bedijking van buitendijkse gebieden, zoals de Oranjepolder, de Polder Lange Bonnen en de Nieuwlandsche Polders. In 1990 kwam de Delflandse dijk gereed, waardoor de Maasdijk zijn directe waterkerende functie verloor en nu nog slechts als slaperdijk (tweede waterkering) dient. De Delflandse dijk beschermt nu ook vrijwel alle buitendijkse polders tegen het rivierwater.

De verdeling van de onderhoudsplicht van de Maasdijk was van oudsher gebaseerd op verhoefslaging. Bij dit systeem was de dijk verdeeld in vakken of slagen. Voor ieder dijkvak werd een onderhouds-plichtige hoeve aangewezen. Het hoefslag is het aandeel waarvoor iemand op grond van de grootte van eigendom of gepacht eigendom voor onderhoud wordt aangeslagen

In de Maasdijk bouwde men dertien uitwateringssluizen. Ten behoeve van de kostenverdeling en belastinginning werd Delfland onderverdeeld in – eveneens dertien – sluisambachten. Het sluisambacht omvatte het grondgebied van een compleet schoutambacht (hoofdambacht genoemd) en stukjes van het grondgebied van andere schoutambachten (lidmaatambachten genoemd). Gezamenlijk brachten deze onderdelen de lasten op voor het onderhoud van een sluis in de Maasdijk. De sluis werd naar het hoofdambacht genoemd.

Het onderhoud van de vele uitwateringssluizen was uiteraard een grote kostenpost, terwijl ook de veiligheid hiermee niet gediend was. Iedere sluis was tenslotte een potentiële zwakke plek in de waterkering. Daarom lieten de hoogheemraden in 1587 vijf afzonderlijke sluisen vervangen door een grote sluis in de Poldervaart tussen Vlaardingen en Schiedam, die de naam Vijfsluisen kreeg. De afwatering van de Oostambachten werd hiermee aanzienlijk verbeterd. Hetzelfde gebeurde in het gebied van de Westambachten in 1657, toen de Boonersluizen bij Maassluis door één sluis werden vervangen.

Landscheidingen en boezemwateren

Het hoogheemraadschap van Delfland had de verantwoordelijkheid voor het dijkbeheer en de afwatering in Delfland. In het noorden en oosten grenst het beheersgebied van Delfland aan dat van de hoogheemraadschappen van Rijnland en van Schieland. Om de wateren van elkaar te scheiden zijn in de Middeleeuwen brede kaden aangelegd die landscheidingen worden genoemd. Eigenlijk zou waterscheidingen een betere term zijn. Een waterscheiding was noodzakelijk omdat het boezemwaterpeil in Rijnland en Schieland hoger was dan in Delfland. Aan het eind van de dertiende eeuw lag de zogenaamde Hoevenzijdwinde tussen de duinen van Wassenaar en de geestgronden van Veur bij Leidschendam. Deze waterkering was door de geestambachten in oostelijk Delfland aangelegd en vormde de grens tussen Rijnland en Delfland. Ten oosten van Veur lag een grotendeels onontgonnen veengebied. Omstreeks 1323 gaf graaf Willem III bevel aan de hoogheemraden om een waterkering te leggen vanaf Leidschendam tot de grens tussen Delfland en Schieland. Deze landscheiding is nog gedeeltelijk aanwezig en bestaat uit een strook veen die gespaard werd, ook nadat de omgeving ten behoeve van

de turfwinning werd afgegraven. De landscheiding met Schieland werd gevormd door de Rodenrijschekade en de Doenkade onder het ambacht Schieveen. Vanaf de Doenkade was de Schie en in het verlengde daarvan de Schiedamsche Schie de natuurlijke begrenzing tussen Delfland en Schieland.

De boezem is het stelsel van met elkaar in open verbinding staande vaarten en kanalen waarop polders hun overtollige water lozen en waaruit deze polders hun benodigde water kunnen halen. Aanvankelijk had Delfland een boezem, wat inhoudt dat alle boezemwateren hetzelfde waterpeil hadden. Door de sterkere bodemdaling in oostelijke deel van het gebied ontstond in de 14de eeuw de noodzaak tot het aanbrengen van een scheiding van de boezem midden door Delfland. De scheiding liep zoveel mogelijk over bestaande kaden vanaf Vlaardingen via Kethel, Den Hoorn en Nootdorp tot aan de landscheiding. Hiermee kwam een verdeling tot stand in zogenaamde Westambachten (acht) en Oostambachten, waarvan vijf ambachten deel uitmaakten. Door allerlei wijzigingen in de waterhuishouding waren tegen het midden van de zeventiende eeuw de verschillen in het waterpeil tussen oost en west vrijwel verdwenen en was een strikte scheiding van het water niet meer noodzakelijk.

Polders en poldermolens

De afwatering van Delfland was een groot probleem. Door de stijging van de zeespiegel en daarmee ook de stijging van de gemiddelde waterstand op de Maas werd de lozing van het water uit de boezem nogal eens bemoeilijkt. Over het algemeen kon men het water echter bij eb op natuurlijke wijze lozen. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw werden gemalen gebouwd om het boezemwater uit te slaan. In 1863 werd het stoomgemaal Van der Goes bij de Vijfsluizen aan de Poldervaart in werking gesteld. Het gemaal werd in 1937 vervangen door dieselgemaal Van der Schalk. Het gemaal Zaaier in Maassluis stamt uit 1928. Inmiddels telt Delfland zes boezemgemalen.

Veel meer moeilijkheden hadden de verschillende polders om het water op de boezem te krijgen. door de inklinking van de bodem werd het hoogteverschil tussen de boezemwateren en het niveau van de poldersloten groter. Voordat de windmolen zijn intrede deed moest een hoge waterstand in de sloten voor lief genomen worden. Plaatselijk werd het waterpeil enigszins verlaagd door hand- of tredmolens; ook rosmolens werden wel ingezet. De toepassing van door wind aangedreven poldermolens was dan ook een flinke vooruitgang. Al omstreeks 1410 is sprake van een windmolen bij Schipluiden, een van de eerste in ons land. Een eeuw later was Delfland al een echt polderland met polderkades, molenweteringen en tientallen poldermolens. De waterrijkdom werd echter aanvankelijk nog groter door de verveningen in het oosten van de regio. Met behulp van molengangen, waarbij verschillende molens op een rij werden gebouwd om het hoogteverschil tussen de sloten in de droogmakerijen en de boezem te overbruggen, werden de veenplassen drooggemalen. Tot in de twintigste eeuw behielden veel molens hun functie in de afwatering van de polders. Gaandeweg zijn ze vervangen door stoom-, diesel en elektrische gemalen.

3.4.3 Recente ontwikkelingen

De periode na de Tweede Wereldoorlog wordt gekenmerkt door een sterke verstedelijking en voortgaande groei van de 'glazen stad'. De stedelijke agglomeratie van 's-Gravenhage/Delft, inclusief Rijswijk, Voorburg, Leidschendam en Zoetermeer in het noorden van het gebied en de stedengordel Rotterdam/Schiedam/Vlaardingen/Maassluis in het zuiden hebben zich de afgelopen decennia sterk uitgebreid ten koste van het landelijke gebied van Delfland. Tegelijkertijd zijn de dorpen als Pijnacker en Berkel en Rodenrijs flink gegroeid. Zowel fysiek als gevoelsmatig is het gebied sterk verstedelijkt. Ook de glastuinbouw heeft zich uitgebreid. De omgeving van Maasdijk, Naaldwijk, 's-Gravenzande, Monster en weteringen wordt geheel door bebouwing en kassen in beslag genomen. Daarnaast is ook de omgeving van Pijnacker en Berkel en Rodenrijs steeds meer aan het verglazen.

3.5 Specifieke thema's

Veenwinning en droogmaking

Grote delen van het veengebied in het oostelijke deel van de regio zijn in de loop der tijden vergraven ten behoeve van de turfwinning. Het veen in gedroogde vorm, de turf, was bruikbaar als brandstof. Aanvankelijk was de turfwinning vooral voor eigen gebruik. De bevolkingsgroei in de steden en de uitbreiding van de nijverheid sinds het einde van de 13de eeuw deden de vraag naar brandstof toenemen. De steden in het gebied en daarbuiten hadden grote behoefte aan deze vorm van fossiele brandstof, waarop de welvaart van de Gouden Eeuw voor een belangrijk deel was gestoeld. Al in de vijftiende eeuw is er sprake van aanvoer van turf op de markt in Delft uit het gebied van Nootdorp. Met het winnen van veen was in korte tijd veel geld te verdienen, meer dan in de landbouw. Veel landbouwers gingen dan ook over tot deze economische activiteit. Het nadeel was echter dat het land na de vervening was veranderd in een watervlakte, waar de oude dorpen als smalle linten in lagen en waar de werkgelegenheid tot een minimum was teruggebracht.

Veenpolders, uitgeveende plassen en droogmakerijen ten zuidoosten van Delft. Topographische en Militaire kaart van het Koninkrijk der Nederlanden uit omstreeks 1850.

In het begin, toen de boeren het moerasgebied net ontgonnen hadden, waren de activiteiten in de veenderij bescheiden van omvang. Voor eigen gebruik werd wat turf gestoken. Dat gebeurde boven de grondwaterspiegel: we noemen dit droge vervening. In het landschap ontstonden betrekkelijk ondiepe kuilen. Dit zijn turfputten of petgaten die gemakkelijk weer dicht konden groeien of door de boer weer vol werden gestort. Naarmate de vraag naar turf toenam werd de turfwinning grootschaliger aangepakt. Op veel plaatsen raakte de veenvoorraad boven de grondwaterspiegel spoedig uitgeput en werd naar methoden gezocht om ook de dieper gelegen veenlagen te winnen. Hiervoor werd de baggerbeugel gebruikt. Dit gereedschap bestaat uit een lange houten steel met een ijzeren ring en een net. Daarmee kon de veenbagger van grotere diepte omhoog getrokken en op de legakker of in een praam gestort worden. Op de legakkers waren plekken in gereedheid

gebracht waar de eigenlijke turfbereiding plaatsvond. De begroeiing werd kort afgemaaid of weggestoken en de turfplaats werd bedekt met 'ruig': stro of fijngehakt riet. Rondom werden houten schotten geplaatst. Het opgebaggerde veen werd op de turfplaats gestort en zo homogeen mogelijk gemaakt, soms zelfs door met blote voeten door de veenmassa te stampen. Vervolgens werd de veenbagger egaal over de turfplaats verdeeld en met behulp van houten trapborden aangestampt. Van anderen waren deze trapborden met een laag pek ingesmeerd waarmee werd voorkomen dat de bagger aan het trapbord bleef kleven. Dit aanstampen moest enkele keren gebeuren om te voorkomen dat er scheuren ontstonden. Als de massa ging scheuren kreeg je onregelmatig gevormde turven die moeilijk te stapelen waren en minder opbrachten. Bij het sliktrappen hielden waarbij de turfwerkers zich als skiërs met twee stokken in evenwicht. Daarna konden de schotten worden weggehaald om de volgende turfplaats in te richten.

Wanneer de veenbagger – slik of veenslik werd het meestal genoemd – wat ingedroogd was, begon het 'klauwen' en 'stikken'. Het klauwen hield in dat er met een klauw of klauwmes (een soort hark met negen tanden) een raster op het veen werd aangebracht. De hele turfplaats werd zo verdeeld in vierkantjes van ongeveer 8 bij 8 centimeter. Het stikken was het doorsteken van de turfmassa volgens de aangebrachte lijnen. Dit gebeurde met een stikijzer of stikschop. Hierdoor werden de turven op maat gestoken, maar ze bleven nog ongeveer een week staan om nog wat verder te drogen. Daarna begon het zogeheten opbreken van de turven. In verschillende etappes werden de staande turven in regels opgestapeld en regelmatig gekeerd. Bij voldoende zon en wind waren de turven na vier tot zes maanden voldoende ingedroogd. Dan werd er van de turven een 'steupel' gebouwd: een langgerekte stapel met een hoogte van ongeveer tweeëneenhalve meter en een lengte van een meter of tien. Men begon met de loeg, een open gestapelde muur met een breedte van drie turven. Binnen de loeg werden de turven los gestort. Als de stapel klaar was werd hij afgedekt met riet en plaggen, om het geheel waterdicht te maken. In de steupel kon de turf nog verder drogen. Overjarige turf gold als de beste. In de loop van de winter verdwenen de meeste steupels en werd de turf per boot afgevoerd om verkocht te worden.

De turfwinning was een seizoengebonden bezigheid. Het afsteken en baggeren van veen begon meestal in de eerste week van april en eindigde half juni. Later in het jaar werd er niet gebaggerd, omdat het onzeker was of de turf dan nog wel droog zou worden. Gedurende de zomermaanden werd de turf gedroogd en in september of oktober moest men de 'oogst' netjes onder het riet hebben, klaar om verscheept te worden.

Het was niet zo dat al het veenland werd vergraven. Door bijmenging met klei was het veen aan weerszijden van de veenriviertjes minder geschikt voor het vervaardigen van turf. De verveners lieten daarom meestal een strook land langs de riviertjes onaangetast (het bovenland). Ook de oude bewoningsassen midden in het veen bleven gespaard. De verveners vonden het te duur om alle huizen te kopen, bovendien moesten de veenarbeiders ook ergens wonen. Vandaar dat we temidden van droogmakerijen veenruggen vinden met oude bebouwingsstroken, zoals de lintdorpen Oude Leede, Berkel en Rodenrijs.

De meeste van de veenplassen zijn tussen de achttiende en het begin van de twintigste eeuw drooggelegd. Voor droogmaking van de veenplassen was de toestemming van de Kroon vereist. Een enkele veenplas ontsnapte aan de droogmaking en is nu een natuurgebied, zoals bijvoorbeeld de plassen in de Akkerdijksche Polder.

De landbouw

In de veenpolders in het oostelijke deel van de regio overheerste de veehouderij. Weliswaar werd onmiddellijk na de ontginning ook akkerbouw bedreven, maar door de inklinking van de bodem waren de landerijen al spoedig alleen maar geschikt als grasland. In de droogmakerijen kwamen zowel akkerbouwpercelen als grasland voor. In de aangedijkte polders ten zuiden van de Maasdijk werd vooral akkerbouw bedreven.

In het westelijke deel van de regio was er een verschil tussen de kreekruggen en de lager gelegen delen. De kreekruggen waren geschikt als bouwland, terwijl de lagere

delen in gebruik waren als weide en hooiland. Vanaf de 18^e eeuw werd de teelt van groente en fruit belangrijker. Door de groei van de steden als Den Haag, Delft, Rotterdam, Schiedam en Vlaardingen steeg de vraag naar deze producten. Het Westland ontwikkelde zich tot een van de grootste tuinbouwgebieden van ons land. Het milde klimaat en het uitgebreide stelsel van waterwegen droegen in belangrijke mate bij aan deze ontwikkeling. In de loop van de negentiende eeuw werd het afzetgebied sterk vergroot toen de tuinbouwproducten ook in Engeland en het Ruhrgebied werden verkocht. Bovendien ging men nieuwe producten verbouwen: druiven en vroege aardappelen. Steeds grotere oppervlakten werden geschikt gemaakt voor de tuinbouw. De zware klei in de bodem werd vermengd met zand dat men won in de binnenduinstrand, op de oude strandwal van Naaldwijk en bij Heenweg (Staelduinen). De bodem werd bemest door gebruik te maken van slootbagger, stadsafval en de rundmesterijen bij Schiedam, waar men de koeien voerde met de restproducten van de jeneverstokerijen. Bovendien hield men op de tuinderijen varkens die leefden van het afval van de groenteteelt.

De introductie van de kassen was een geweldige impuls voor het gebied, die het landschap tot op de dag van vandaag bepaalt. Aanvankelijk teelde men kwetsbare producten als druiven en abrikozen tegen muurtjes. In de loop van de negentiende eeuw ging men er toe over om ramen tegen de muren te zetten (schiétramen). Via overgangsvormen als de lessenaar en de kopkas kwam de moderne kas tot ontwikkeling. Een verdere verbetering vormde het verwarmen van de kassen, waarvan nog tal van ketelhuizen getuigen. De teelt van tafeldruiven bleef tot de Tweede Wereldoorlog van grote betekenis in het Westland, na de oorlog kwamen nieuwe producten als tomaten, komkommers en paprika's in zwang. De afgelopen decennia hebben de kassen zich ook naar het oosten van de regio uitgebreid, zoals in de droogmakerijen bij Berkel en Rodenrijs.

Kassen in de Noordpolder bij Berkel en Rodenrijs

Waterwegen

De gracht van Corbulo liep van Leiden naar de Maasmond via Voorburg, Rijswijk en Wateringen. Het kanaal werd door de Romeinen aangelegd om een veilige vaarroute te creëren tussen de monding van de Rijn en het Helinium, zoals de Maasmond toen genoemd werd. Het kanaal werd gegraven op de grens van de binnenduinstrand en het toenmalige veengebied. Delen van de gracht van Corbulo werden in de Middeleeuwen opnieuw als vaarwater gebruikt, namelijk de (Zuid-)vliet tussen Leiderdorp en Rijswijk. In 1164 werd de Schie gegraven tussen de Maas en Delft. Gezien het bochtige karakter is het zuidelijke deel van de Schie een natuurlijk water, het stuk tussen Kandelaar en Delft, de Deltse Schie, is gegraven. Later is in noordelijke richting de Deltse Vliet gegraven, die bij Rijswijk werd aangesloten op de oude gracht van Corbulo. Het aantal vaarten nam snel toe. In de veertiende eeuw werd de Vlaardingervaart aangelegd en kregen Rotterdam en Delfshaven een verbinding met de Deltse Schie door de aanleg van de Rotterdamse Schie (1345) en de Delfshavense Schie (1389).

Sindsdien nam de dichtheid aan vaarwegen nog toe door bestaande weteringen te verbreden en door nieuwe kanalen te graven. De Rodenrijsche Vaart, Poldervaart, Nieuwe Vaart en het Oranjekanaal zijn hier voorbeelden van. Het initiatief tot het graven van deze watergangen ging in de meeste gevallen uit van de ambachten, steden en de provinciale overheid. Het hoogheemraadschap van Delfland nam in 1896 het voortouw voor de aanleg van het Zwethkanaal aanleggen bij De Lier ter verbinding van de Kromme Zweth met het Oranjekanaal.

Ook buitendijks werd aan de verbetering van de vaarwegen gewerkt. Ten behoeve van de havens van Rotterdam is tussen 1868 en 1872 de Nieuwe Waterweg gegraven. Hiervoor werd Het Scheur, een zijtak van de Nieuwe Maas, uitgediept en verlengd door de duinen ten zuidwesten van 's-Gravenzande te doorgraven. Aan de noordzijde van de Nieuwe Waterweg kwam het dorp Hoek van Holland tot ontwikkeling.

De Rodenrijsche vaart in Berkel en Rodenrijs

Landscheidung tussen Delfland en Schieland

Landscheidingen

De oostelijke en noordelijke grenzen van Delfland worden gevormd door landscheidingen met de hoogheemraadschappen Schieland en Rijnland. Een landscheidung is een belangrijke kunstmatige waterscheiding. De ligging van een landscheidung heeft vooral met de ontginninggeschiedenis te maken: de maaiveldvaling dwong de inwoners tot de aanleg van kaden om het buitenwater en het water van naburige ontginningen te keren. Landscheidingen kregen zo een waterhuishoudkundige en een bestuurlijke betekenis. Mooie voorbeelden van landscheidingen zijn de landscheidung tussen Rijnland en Delfland bij Leidschendam en de landscheidung tussen Delfland en Schieland ten oosten van Berkel en Rodenrijs.

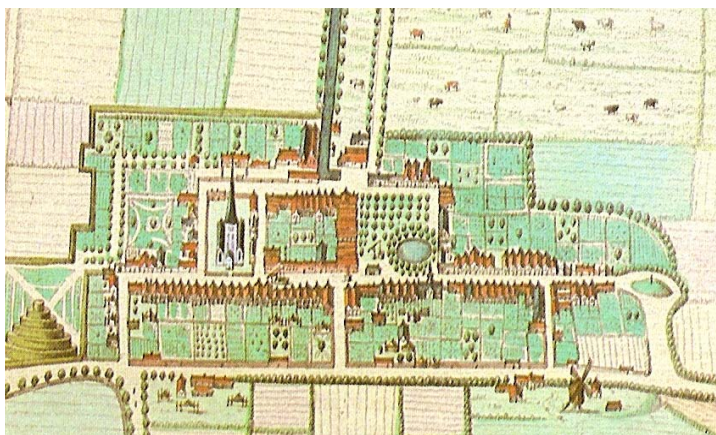
Steden en dorpen

Den Haag Eind 12^e eeuw bezaten de Graven van Holland een klein jachthuis op een strandwal ten noorden van het dorpje Loosduinen. In 1229 was dit huis in bezit van graaf Floris IV. Zijn zoon Willem II (Graaf van Holland en Rooms-koning) bouwde hier rond 1248 zijn paleis op een ruim rechthoekig plein, dat was ommuurd en omgracht. Dit was de basis van de huidige Binnenhof. Onder Willem's zoon Floris V werd de Ridderzaal voltooid, alwaar Floris permanent ging wonen. Aan de noordzijde van het grafelijk hof lag een duinmeertje dat werd vergroot tot de huidige Hofvijver. Aan de zuidwestzijde ontstond een dorpje dat Haag Ambacht werd genoemd. Rond 1280 kreeg het dorp zijn eigen parochiekerk van hout en werd het grafelijke gebied uitgebreid met bezittingen van de heer van Wassenaar. Teneinde de watervoorziening en waterhuishouding voor de groeiende nederzetting te verbeteren werd in 1345 het Spui gegraven. Gedurende de Late Middeleeuwen groeide het grafelijke hof verder uit tot een complex bestaande uit het Binnenhof, het Buitenhof (met Gevangenpoort) en een 'Voorplaetse' (huidige Plaats) en kreeg in de 15^e eeuw een belangrijke rol als bestuurscentrum door de vestiging van het Hof van Holland (1428), de Staten van Holland (1428) en de grafelijke Rekenkamer (1447). De Binnenhof werd in 1582 het politieke centrum van de Republiek en in 1813 van het Koninkrijk der Nederlanden.

De nederzetting die bij het hof was ontstaan heette ook wel 's Gravenhage of Den Haag. Het was een zelfstandige parochie (vanaf de 14^e eeuw werd de houten kapel vervangen

door de huidige Grote- of St.-Jacobskerk). Bij deze kerk lag een marktgebied met aan de noord- en westzijde vroege bebouwing. Aan de oostkant van het dorp stroomde de Beek die water leverde voor de Hofvijver. Aan de zuidkant kwam vanaf eind 14^e eeuw bebouwing tot ontwikkeling (m.n. de Spuistraat en Vlamingstraat). Tot in de 18^e eeuw was het dorp gescheiden van het grafelijke hof en had een afzonderlijke status. Hoewel Den Haag aan het einde van de Middeleeuwen al stedelijke allures begon te krijgen, stemden de belangrijke Hollandse steden Leiden, Delft, Haarlem en Dordrecht niet in met het toekennen van stadsrechten aan Den Haag. Nabij de stad lag het Haagse bos, een oud duinbos dat sinds 1613 als park in gebruik is. Nadat begin 17^e eeuw het Oude Hof door stadhouder Frederik Hendrik verbouwd werd tot het paleis Noordeinde kreeg Den Haag meer prestige als hofstad. In en rond de nederzetting verrezen villa's en landhuizen voor hoge ambtsdragers en de hofentourage. Tevens kwam in deze periode de ruim opgezette rechthoekige singelgracht tot stand, die tegenwoordig nog bestaat. In de daarop volgende eeuwen werd Den Haag uitgebreid en werden nieuwe vaarten en wegen werden aangelegd. Nadat Den Haag in 1811 officieel de stadsstatus ontving, vonden er nog meer belangrijke infrastructurele veranderingen plaats. Zo werd de Prinsessegracht doorgetrokken richting Scheveningen (Het Kanaal), kreeg men een spoorverbinding met Amsterdam (1843) en Rotterdam (1847), en kwamen er tramlijnen naar de badplaats Scheveningen. Als gevolg van de verdere ontwikkeling van Den Haag als bestuurscentrum en de industrialisatie die er plaats vond, verdrievoudigde de bevolking van de stad in de tweede helft van de 19^e eeuw. Uitbreiding buiten de singels was noodzakelijk. Zoals voorheen kwamen de (villa)wijken voor de welgestelden op de droge zandgronden en de wijken voor de minder rijke bevolking op de natte veengronden. De bevolkingsgroei zette in de 20^e eeuw door. Oplossing voor de woonnood werd niet alleen gezocht in uitbreidingen binnen het stadsgebied, maar ook daarbuiten dankzij grenswijzigingen met buurgemeenten Rijswijk (1900) en Voorburg (1907) en de annexatie van Loosduinen (1902 en 1923).

Gedurende de Tweede Wereldoorlog werd door het Duitse leger de Atlantikwall aangelegd. Op sommige plekken ging deze linie dwars door Haagse wijken, zoals in Zorgvliet, Meer en Bosch, en Duinoord. Na de oorlog werd de schade hersteld en vond er grootschalige stadsuitbreiding plaats, met name aan de zuidwestzijde. Het oude centrum werd vanaf de jaren '70 van de vorige eeuw vernieuwd. Den Haag heeft, ondanks alle stadsuitbreidingen, nog veel grote groengebieden behouden. De stadsdelen rond het Binnenhof, de St.-Jacobskerk, het Willemspark en het Malieveld zijn aangewezen tot beschermd stadsgezicht.

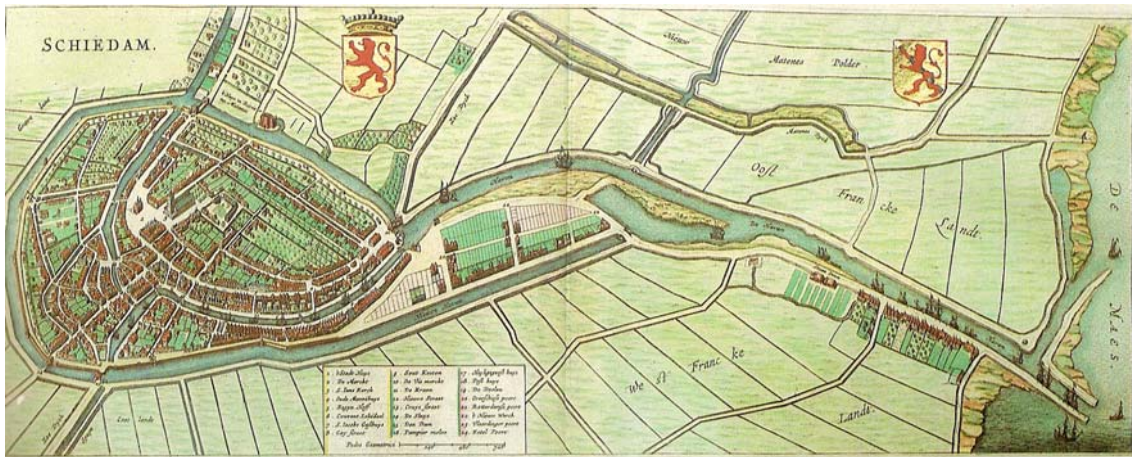

's-Gravenzande, getekend door Blaeu omstreeks 1650

's-Gravenzande is ontstaan op de plaats waar de graaf van Holland omstreeks 1200 een hof heeft gesticht. Het dorp, dat hierbij tot ontwikkeling kwam, verraad door zijn rechthoekige stratenpatroon een planmatige opzet. 's-Gravenzande kreeg in 1246 stadsrechten, maar is nooit tot een stedelijke nederzetting uitgegroeid.

Maassluis heeft pas in 1811 stadsrechten gekregen. Het dorp is in de dertiende eeuw ontstaan op de plaats waar de Monsterse sluis en de Wateringse sluis in de Maasdijk lagen. Al in de veertiende eeuw was er een veerverbinding met Brielle. Visserij en (bescheiden) handel waren belangrijke bronnen van inkomsten. Nadat de haven was vergroot ontwikkelde Maassluis zich tot sleepboothaven.

Schiedam is in de dertiende eeuw ontstaan op de plek waar de Schie uitmondde in de Maas. De Schie werd rond 1200 afgedamd ter plaatse van het huidige Overschie. Toen de Maasdijk gereed kwam werd de Schie iets zuidelijker afgedamd, waarbij een uitwateringssluis en een overtoom werden aangelegd. Bij deze nieuwe dam ontwikkelde zich een nederzetting die enkele decennia later markt- en stadsrecht kreeg. Er werden verschillende havens aangelegd en de stad voer wel door de scheepswerven, de (zout)handel en de visserij. In de zeventiende eeuw verschenen de eerste jeneverstokerijen, die samen met de koren- en moutmolens het stadsbeeld eeuwen zouden beheersen.

Plattegrond van Schiedam en de uitmonding van de Schie in de Maas door Blaeu, ca 1650.

Vlaardingen is een van de oudste nederzettingen in de regio. Op de plaats waar de oude kreek de Vlaarding in de Maas kwam is al omstreeks 700 een eerste kerk gesticht. Door de gunstige ligging aan het water ontwikkelde Vlaardingen zich tot een belangrijke handelsplaats, tot een overstroming in 1164 grote schade opleverde en de handel zich grotendeels verplaatste naar Dordrecht. Vlaardingen kreeg tolprivileges in 1273 en stadsrechten in 1327. De havens breidden zich in de loop der eeuwen steeds verder uit, vooral ten behoeve van de vissersvloot.

Delft ligt op de kreekrug van de Gantel. Ter plaatse van het huidige stadhuis moet de hof gestaan hebben die de graaf van Holland heeft gesticht in de elfde eeuw. De ontginning van het gebied werd bevorderd door het graven van de Delfse Schie, die in de stad de Oude Delft heet. Parallel hieraan werd de Nieuwe Delft gegraven en een derde gracht, iets verder naar het oosten, sloot het stedelijke gebied af. Omstreeks 1350 had Delft een omvang die het tot in de negentiende eeuw zou behouden. In 1246 heeft Delft stadsrechten gekregen. De handel in agrarische producten en turf was van belang voor de stedelijke economie, net als de lakenindustrie en de vele bierbrouwerijen. In de negentiende eeuw werd de vestingstatus opgeheven en sloopte men vrijwel alle verdedigingswerken. Belangrijke impulsen kreeg de stad door de aanleg van de spoorlijn Den Haag-Rotterdam en door de vestiging van de Koninklijke Academie, de voorganger van wat uiteindelijk de Technische Universiteit zou worden.

Ten aanzien van de dorpen kunnen we drie verschillende typen herkennen. In de eerste plaats de ringdorpen als Naaldwijk en Monster, die dezelfde structuur vertonen (de kerk in het midden en de oude bebouwing in een kring eromheen) als dorpen op de Zuid-Hollandse en Zeeuwse eilanden. In de tweede plaats de dorpen Pijnacker en 's-Gravenzande, die zijn ontstaan vanuit een grafelijke hof. Vooral 's-Gravenzande heeft een regelmatige plattegrond die een planmatige opzet verraad. In de derde plaats zijn er in het gebied veel langgerekte dorpen, gelegen op de oeverwal van een kreek of aan een waterloop in het veen. Ook in de droogmakerijen zijn deze lintvormige dorpen bewaard gebleven. Vaak heeft men bij de drooglegging van de veenplassen een wetering rond het dorp moeten leggen om verdroging van de veenstrook waarop de bebouwing staat te voorkomen.

3.6 Historisch-geografische elementen en structuren

De cultuurhistorische elementen en structuren in het huidige landschap waaronder de historisch geografische elementen en structuren zijn voor het gebied te ordenen naar te onderscheiden landschapsvormende functies. Onderstaand is per relevante functie een aantal kenmerkende elementen en structuren vermeld.

Landbouw

- droogmakerijen:
- Noordpolder in Delfland (1777)
- Droogmaking in de Oude Polder van Pijnacker (1862)
- Droogmaking in de Zuidpolder van Delfgauw (1863)
- Oude Droogmaking in de Polder Berkel (1777)
- Nieuwe Droogmaking in de Polder Berkel (1848)
- Polder van Biesland (1801)
- Droogmakerij in de Bieslandse Bovenpolder (1859)
- Droogmakerij in de Broekpolder (1873)
- Polder Oude Leede (1908)
- Oostabtpolder (1873)
- Droogmaking in de Oude Polder van Pijnacker (1862)
- Oude Droogmakerij in de polder Schieveen (1857)
- Nieuwe Droogmakerij in de polder Schieveen (1792)
- Laag Zestienhovensche Polder (1794)
- Polder de Woudse Droogmakerij (1846)
- Oud en Nieuw Wateringveldsche Polder (1849)
- Tedingerbroekpolder (1873)
- Polder van Nootdorp (1844)
- Noordpolder van Delfgauw (1875)
- overige aspecten:
- veenpolders met regelmatige, strookvormige percelen
- aandijkings, zoals de Oranjepolder (1644)
- kassen en ketelhuizen, onder andere in Kwintshuil
- kniekassen voor druiven (jaren '20 van de 20^e eeuw), Monster en Poeldijk
- vm veilinggebouw (1929), Poeldijk

Bosbouw

- Staelduinse Bosch (ca 1850), Heenweg

Wonen

- Nederzettingen op strandwallen: Den Haag (13^e eeuw)
- ringdorpen: Monster, Naaldwijk, Rijswijk, Maasland, Berkel
- lineaire nederzettingen, zoals de veenontginningsdorpen Nootdorp, Bleiswijk en Rodenrijs en dijkdorpen als Maasdijk en Poeldijk
- hofjes (16^e – 18^e eeuw), Delft
- Villaparken te Den Haag: Willemspark (c. 1860), Prinsevinken-park (1888), langs Scheveningseweg (c. 1890-1900), langs Nieuwe Parklaan (c. 1900), Zorgvliet (c. 1913), Statenkwartier (c. 1900-1910), Meer en Bosch (1920-23), Marlot (1923-24)
- Heilige Geesthofje (17^e eeuw), Naaldwijk
- Agnetapark, het oudste tuindorp in Nederland (1885), Delft

Jacht en visserij

- Haagse Bos en andere duinbossen
- eendenkooi bij Oude Leede
- eendenkooi bij Schipluiden

Waterstaat

- Maasdijk (ca 1250)
- Slaperdijk, Monster
- Noordlandsche Dijk, 's-Gravenzande
- Noordvliet, Middenvliet en Boonervliet (14^e eeuw), Maasland
- Schiedam (1245)
- landscheiding van Delfland en Schieland (13^e eeuw)
- landscheiding van Delfland en Rijnland (13^e eeuw)
- Bergboezems bij Oude Leede
- poldermolen De Valk (1772), Berkel en Rodenrijs

- poldermolen A-1 van de Bleiswijkse Droogmakerij (1772), Bleiswijk
- poldermolen De Nieuwlandse Molen (1580), Hoek van Holland
- poldermolen Dijkmolen (1718), Maasland
- poldermolen De Wippersmolen (1726), Maassluis
- poldermolen Schaapsweidemolen (1826, in 1988 overgebracht naar huidige plek), Rijswijk
- poldermolen Groenveldsche Molen (1719), 't Woudt bij Schipluiden
- sluis (oudste 1389, huidig bouwwerk 1777), Delfshaven
- Monsterse sluis (huidig aanzien 1889), Maassluis
- Wateringse sluis (huidig aanzien 1935), Maassluis
- Oranjesluis (1677), Heenweg bij 's-Gravenzande
- Gemeenlandshuis van Delfland (1505/1652), Delft
- vm Gemeenlandshuis van Delfland (1626), Maassluis
- Stormvloedkering (1997), Hoek van Holland
- Gemaal mr.dr.Th.F.J.A. Dolk (ca 1940), Leidschendam
- gemaal van de Dijkpolder (1873), Maasland
- gemaal van de Commandeurspolder (1893), Maasland
- rioolgemaal (1915), Maassluis
- gemaal mr.dr.C.P. Zaayer (1928), Maassluis
- vm gemaal van de Plaspoelpolder (1873), Rijswijk
- gemaal aan de Gaagweg (1876), Schipluiden
- gemaal Vockestraet (1883), Schipluiden

Defensie

- Ruïne van het Huis te Riviere (ca 1260), Schiedam
- vm Hof van Wateringen (kasteel ca 1200, cisterciënzerklooster van 1485-1572, buitenplaats vanaf 17^e eeuw), Wateringen
- Oostpoort (ca 1400), Delft
- Bagijnentoren (ca 1500), Delft
- St.-Joristoren (16^e eeuw), Delft
- St.-Huybrechtstoren (16^e eeuw), Delft
- delen van stadsmuur (ca 1500), Delft
- Armamentarium of wapenmagazijn, thans leger- en wapenmuseum Generaal Hoefler (1602), Delft
- vm artilleriemagazijn (1671), Delft
- vm infanteriekazerne (1844), Delft
- vm generaliteits kruitmagazijn (1662), Delft
- bunkers, onderdeel van de Festung Hoek van Holland (1943), Heenweg bij 's-Gravenzande
- Pantserfort (1884), Hoek van Holland
- bunkers, onderdeel van de Festung Hoek van Holland van de Atlantikwall (1942-1945), Hoek van Holland en Den Haag

Delfstofwinning

- veenplassen in de Ackerdijkse Polder
- zandwinning oude strandwal (19^e eeuw) bij Heenweg ten zuidoosten van 's-Gravenzande

Bedrijvigheid

- meelfabriek De Hoop (1934), Berkel en Rodenrijs
- vm timmerwerkplaats, thans museum De Timmerwerf (1642), De Lier
- vm stadstimmerwerf (1696), Schiedam
- vm zakkendragershuisje (1653), Delfshaven
- vm zakkendragershuisje (1765), Maassluis
- vm zakkendragershuis (1725), Schiedam
- vm zeemagazijn van de VOC (1672/1746), Delfshaven
- moutmolen De Distilleerketel (1727), Delfshaven
- moutmolen De Graankorrel (1771), Delfshaven
- moutmolen Het Vertrouwen (1853), Delfshaven
- vm distilleerderij De Dubbele Palmboom (1826), Delfshaven
- vm distilleerderij De Ooievaar (1867), Delfshaven
- vm distilleerderij De Passer (1862), Delfshaven
- vm distilleerderij M.P. Pollen (1888), Delfshaven
- diverse distilleerderijen en branderijen, in 1881 waren er in de stad bijna 400 branderijen gevestigd, Schiedam
- Vijf moutmolens, hoge ronde stellingmolens De Noordmolen (1707), De Drie Koornbloemen (1770), De Palmboom (1781), De Vrijheid (1785) en De Walvisch (1794), Schiedam
- diverse pakhuizen, Schiedam
- Stoomdistilleerderij en Likeur Stokerij (1897), Delfshaven
- Schellings Oliehandel (1916), Delfshaven

- vm Machinefabriek Cupedo (1919), Delfshaven
- vm Vleeshal (1650), Delft
- Vismarkt (17^e eeuw), Delft
- Waag (1536), Delft
- Waag (1748), Schiedam
- Waag (1556), Vlaardingen
- vm korenbeurs (1892), Schiedam
- Visbank (1778), Vlaardingen
- Stadsboterhuis (oudste delen 16e eeuw), Delft
- Stellingkorenmolen De Roos (1679), Delft
- Stellingkorenmolen (1908), 's-Gravenzande
- Stellingkorenmolen (1882), Monster
- Stellingkorenmolen (gebouwd in 1781, overgebracht naar huidige plaats in 1885), Nootdorp
- Stellingkorenmolen (gebouwd in 1712, overgebracht naar huidige plaats in 1971), Overschie
- Stellingkorenmolen Aeolus (1790), Vlaardingen
- Stellingkorenmolen Windlust (1869), Wateringen
- pakhuizen (16e – 19e eeuw), Delft
- pakhuizen (17e – 20e eeuw), Vlaardingen
- Koninklijke Gist- en Spiritusfabriek (1869), Delft
- Nederlandse Oliefabriek, vanaf 1898 Calvé (1906), Delft
- drukkerij (1890), Delft
- vm distilleerderij Nootgedacht (18e eeuw), Delft
- vm zeep- en parfumbabriek Bousquet (19e eeuw), Delft
- vm brouwerij De Gekroonde P (1893), Delft
- vm Glasfabriek Van Deventer (1910), Delft
- Koninklijke Kabelfabrieken (1920), Delft
- Machinefabriek Goudriaan 1918), Delft
- De Porceleyne Fles ((1654), Delft
- vm Braat's Koninklijke Stoomfabriek van Werken in Zink en andere Metalen (1932), Delft
- Houtzaagmolen De Salamander te Leidschendam (1792)
- korenmolen De Drie Lelies (1767), Maasland
- korenmolen De Hoop (1792), Maassluis
- korenmolen De Korpershoek (1772 gebouwd, in 1950 verplaatst naar huidige plek), Schipluiden
- vm pakhuis (1895), Maasland
- pakhuizen (tweede helft 19^e eeuw), Maassluis
- coöperatieve graanmaalderij De Eendracht (1917), Nootdorp
- vm lijnbaan (1611), Vlaardingen
- vm stoommeelfabriek De Maas (1974), Vlaardingen
- vm melkfabriek Hollandia (1897), Vlaardingen
- vm zeilmakerij (1903), Vlaardingen

Verkeer

- Gracht van Corbulo (Romeins)
- Schie (1164)
- Rotterdamse Schie (1345)
- Delfhavense Schie (1389)
- Schutsluis in de Schie (14^e eeuw, huidig bouwwerk 1779), Schiedam
- Nieuwe Sluis (1903), Schiedam
- Dam in de Vliet te Leidschendam (1240) met schutsluizencomplex (1648, vervangen 1886-88)
- Trekvliet tussen Den Haag en Rijswijk (1344)
- Zwethkanaal (1896)
- Vlaardingervaart (14^e eeuw)
- Klapwijksche Vaart
- Rodenrijsche Vaart
- Bovenvaart
- Ruivensche Vaart
- Poldervaart (ca 1280), Kethel bij Schiedam
- Vlaardinger trekvaart
- Nieuwe Vaart
- Gaag of Spartel Vaart
- Nieuwe Waterweg (1868-1872)
- veerwachtershuis (1917), Delfshaven
- vm tramstation (1908), Berkel en Rodenrijs
- vm tramstation (1907), 's-Gravenzande
- vm tramstation (1907), Naaldwijk
- vm tramstation (1908), Pijnacker

- station (1885), Delft
- station Vlaardingen (1911/1969), Vlaardingen
- station Vlaardingen-Oost (1956), Vlaardingen
- watertoren (1896), Delft
- watertoren (1886), Monster
- watertoren (1930), Naaldwijk
- watertoren (1911), Rijswijk
- watertoren (1955), Vlaardingen
- pompstation van het Rotterdamse Waterleidingbedrijf (1922), Schiedam
- station (1893), Hoek van Holland
- gebouw van het loodswezen (ca 1920), Hoek van Holland
- vm scheepvaartkantoor (1885), Maassluis
- vuurtoren Hoge Licht (1894), Hoek van Holland
- Lichtbaak (ca 1910, verplaatst uit IJmuiden naar de huidige plek in 1988), Vlaardingen
- havenkraan (replica van exemplaar uit ca 1850), Vlaardingen
- vm autobusgarage (1934), Wateringen

Bestuur

- Den Haag: Binnenhof (sinds 13^e eeuw), Oude raadhuis (1564-65), Vredespaleis (1904), verschillende rijkskantoren en ministeries (vanaf 17^e eeuw)
- vm stadhuis (1580), Delfshaven
- Prinsenhof, vm St.-Agathaklooster (ca 1400), Delft
- stadhuis (oudste delen 13e eeuw), Delft
- vm raadhuis van Vrijenban (1879), Delft
- vm kantongerecht (1908), Delft
- stadhuis (1869), 's-Gravenzande
- Kethel bij Schiedam
- raadhuis (1940), Leidschendam
- vm raadhuis (1874), Maasland
- vm raadhuis (1676), Maassluis
- raadhuis (1632), Naaldwijk
- vm raadhuis (1860), Overschie
- vm tolhuis (1880), Overschie
- vm rechthuis annex raadhuis (19^e eeuw), Pijnacker
- raadhuis (1953), Pijnacker
- raadhuis (1967), Rijswijk
- vm tolhuis (1866), Rijswijk
- stadhuis (1606), Schiedam
- vm raadhuis (1929), Schipluiden
- vm rechthuis van Zouteveen (17^e eeuw), Schipluiden
- stadhuis (1650), Vlaardingen
- vm raadhuis van het Vlaardinger Ambacht (1905), Vlaardingen
- vm raadhuis en logement Wapen van Wateringen (1828), Wateringen
- vm raadhuis (1938), Wateringen

Religie

- Alg. begraafplaats Oud Eik en Duinen te Den Haag (sinds 1331)
- Israëliische begraafplaats te Den Haag (1694)
- vm St.-Barbaraklooster (1405), Delft
- vm St.-Agathaklooster (ca 1400), Delft
- vm synagoge (1862), Delft
- restant commanderie van de Duitse Orde (1558), Maasland
- vm klooster van de Congregatie H. Catharina van Siena (1867), Schiedam
- vm dominicanessenklooster (1887), Schiedam

Recreatie/sport

- *Haagse Bos* te Den Haag (oorspronkelijk voor de jacht)
- Malieveld te Den Haag
- Grasrenbaan Duindigt te Den Haag
- botenhuis Laga (1926), Delft
- Wilhelminapark (1935), Delft
- vm St.-Jorisdoelen (1743), Schiedam
- schouwburg Musis Sacrum (1842), Schiedam
- park De Plantage van Rutger van Bol'Es (1767) en J.D. Zocher (1826), Schiedam
- Julianapark en Volkspark, ontwerp van J.K. Dominicus (1915/1929), Schiedam
- Oranjepark (1830/1885/1933), Vlaardingen

Zorg, cultuur en onderwijs

- vm Fundatie van Renswoude (1745), Delft
- vm Meisjeshuis (1771), Delft
- St.-Jorisgasthuis (1893), Delft
- vm weeshuis (1910), Delft
- gebouwen Technische Universiteit, Delft
- vm brandspuithuisje (1890), Delft
- psychiatrische inrichting Schakenbosch (1939), Leidschendam
- vm meisjespensionaat Sint Joseph (1844), Monster
- vm St.-Josephgesticht (1906), Nootdorp
- vm liefdesgesticht (1874), Poeldijk
- vm proveniershuis (1759), Schiedam
- vm tehuis en school Blauwhuis (1765), Schiedam
- vm herv weeshuis (1782), Schiedam
- vm St.-Jacobsghasthuis (1789), Schiedam
- vm Volksbadhuis (1911), Schiedam
- vm herv weeshuis (1892), Vlaardingen

Energievoorziening

- trafohuisje (ca 1920), Delft
- trafohuisje (ca 1925), Kethel bij Schiedam
- trafohuisje (ca 1935), Maasland
- trafohuisje (ca 1925), Schiedam
- trafohuisje (ca 1930), Vlaardingen
- vm gashouder (1927), Naaldwijk
- vm gasoliepomp (ca 1930), Schipluiden

Landgoederen en buitens

- Buitenplaatsen te Leidschendam: *Rozenrust* (1792); *Leeuwenbergh* (17^e eeuw); *Zeerust* (17^e eeuw, 1889)
- Buitenplaatsen te Rijswijk: *Te Werve* (1262 kasteel, 17^e eeuw buitenplaats) met 19^e-eeuws landschapspark en duiventoren uit 1590; *Den Burch* (1300 kasteel, 18^e eeuw buitenplaats) met landschapstuin uit 1800; *Overvoorde* (1623) met laat 18^e-eeuws landschapspark en in 1777 samengevoegd met buitens Steenvoorde en De Voorde; *Cromvliet* (1623); *Paleis Ter Nieuwburg* (1630-34) met landschapstuin uit 1833 en obelisk uit 1792, *Hofrust* (1656) met 19^e-eeuws landschapspark en 18^e-eeuwse tuinkoepel; *Welgelegen* (1790) met oranjerie en Villa Elise; *De Voorde* (1800) met landschapspark; *Steenvoorde* (vroeg 19^e eeuw); *'s Gravenmade* (1728); *Haag- en Delftzig* (1749); *Hoorwijk* (1815); *Oversteen* (1650); *Zuidhoorn* (1700)
- Buitenplaatsen te Voorburg: *Middendorp* (1639) met 18^e-eeuws speelhuis; *Hofwijck* (1641-43) ontworpen door eigenaar C. Huygens, tuinen gerestaureerd door D.F. Tersteeg in 1925-28; *Vlietzicht* (1793); *Hoekenburg* (17^e eeuw) in 1828 samengevoegd met Arentsburgh; *Vreugd en Rust* (1751) met landschapspark door J.D. Zocher jr. (1830) incl oranjerie; *Huis de Werve* (ridderhofstad 13^e eeuw, buitenplaats 19^e eeuw); *Middenburg* (17^e eeuw) met tuin ontworpen door H.A.C. Poortman in gemengde stijl in 1917-19; *Arentsburgh* (1662) met restanten van landschapspark; *Eemwijk* (18^e eeuw) met tuinontwerp van D.F. Tersteeg (c. 1918); 18^e-eeuwse oranjerie van *Rusthof*; *Schoonoord* (1827); *Sionslust* (17^e eeuw).
- buitenplaats De Tempel (1936), met parkaanleg uit de 18^e en 19^e eeuw, Overschie
- buitenplaats Leeuwenhof (17^e eeuw, huis gesloopt in 1893), Overschie
- Paleizen en buitenplaatsen te Den Haag: Oostduin (1580); Arentsdorp (1580); Marlot (eind 16^e eeuw); Meer en Bos (17^e eeuw) Koninklijk Paleis *Noordeinde* (1533: Oude Hof); Paleis *Huis ten Bosch* (1654-51); Paleis *Kneuterdijk* (1716-17); Paleis *Lange Voorhout* (1760-64); *Mauritshuis* (1636-44); *Sorghvliet* (1643); *Drievliet* (17^e eeuw)

3.7 Literatuur

- Barendse, J., 1951. Hollands tuin; de Westlandse tuinbouw van vroeger tot nu. z.pl.
- Beekman, A.A., 1942. Nalezing op Mr. Dr. Th.E.J.A. Dolk's geschiedenis van het Hoogheemraadschap Delfland. Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, 8e reeks, 3: 104-114.
- Bergen, E. van, 1924. Geschiedenis van Naaldwijk van de vroegste tijden tot begin 20e eeuw. Naaldwijk.
- Bergen, E. van, 1927. Geschiedenis van Loosduinen. Loosduinen.
- Blom, S., 1948. Geschiedenis van Maassluis; ontstaan en ontwikkeling der stad. Utrecht.

- Cock, J.K. de, 1977. De middeleeuwse ontginningen Rijswijk en Rijswijkerbroek. Geografisch Tijdschrift 11: 428-433.
- Diepeveen, W.J., 1950. De vervening in Delfland en Schieland tot het einde der zestiende eeuw. Leiden.
- Dolk, Th.E.J. .A, 1939. Geschiedenis van het hoogheemraadschap Delfland. 's-Gravenhage.
- Fockema Andreae, S.J., 1954. Willem I, Graaf van Holland 1203-1222 en de Hollandse Hoogheemraadschappen. Wormerveer.
- Fockema Andreae, S.J., 1956. Landscheidingen der Midden-Hollandse Hoogheemraadschappen in de 18e eeuw. Tijdschrift K.N.A.G. 73: 134-139.
- Gallé, P.H., 1963. Beveiligd bestaan; Grondtrekken van het middeleeuwse waterstaatsrecht in ZW.Nederland en hoofdlijnen van de geschiedenis van het dijksbeheer in dit gebied (1200-1963). Delft.
- Gorris, G., H. Hardenberg & N.J. Pabon, 1961. Dorp aan de Vliet. Geschiedenis van Voorburg. 2e druk. Scheveningen.
- Gouw, J.L. van der, e.a., 1975. Honderd jaar provinciale waterstaat in Zuid-Holland; enige opstellen over de geschiedenis. 's-Gravenhage.
- Gouw, J.L. van der (red.), 1971. Voorschoten; Historische Studiën. Den Haag.
- Hardenberg, H., 1953. De hofstede van Rijswijk. Die Haghe 53: 128-155.
- Hardenberg, H., 1965. Middeleeuws Monster. Zuid-Hollandse Studiën 9: 297-318.
- Hardenberg, H., 1975. Twintig eeuwen Rijswijk. Den Haag.
- Helbers, G.C., 1929. Overschie in de loop van tien eeuwen. Overschie.
- Henderikx, P.A., 1977. De zorg voor de dijken in het baljuwschap Zuid-Holland en in de grensgebieden ten oosten daarvan tot het einde van de 13e eeuw. K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift 11: 407-427.
- Kooy, M. van der, 1972. De Hof te Schie. Holland 4: 37-48.
- Leeuwen-Canneman, M.C. van, 1982. Poldervorming in oostelijk Delfland aan het einde van de middeleeuwen. Hollandse Studiën 12: 75-111.
- Meijlink, A.A.J., 1847. Geschiedenis van het Hoogheemraadschap en der lagere waterbesturen van Delfland. 's-Gravenhage.
- Mooij, W. de, 1964. Uit Voorhouts Verleden. Voorhout.
- Niermeijer, J.E, 1944. Delft en Delfland. Hun oorsprong en vroegste geschiedenis. Leiden.
- Nijland, H.J., 1964. Van niet tot iet; historische beschrijving van het ontstaan en de ontwikkeling van Hoek van Holland. Hoek van Holland.
- Midden-Delflandvereniging, 1980. Historie en landschap van Midden-Delfland. (extra nummer Midden-Delfkrant). Vlaardingen.
- Post, B.J., 1909. Geschiedenis van Maasland van de vroegste tijden tot heden. Maasland.
- Raat, J. de, 1980. Een dorp dat driemaal onderging; Kethel en Spaland, Schiedam.
- Raue, J.J., 1982. De stad Delft: vorming en ruimtelijke ontwikkeling in de late Middeleeuwen; interpretatie van 25 jaar binnenstadsonderzoek. Delft.
- Ridder, J.G. de, 1979. Uit de geschiedenis van het Westland, 'De Glazen Stad'. 2e druk. 's-Gravenhage.
- Ridder, J.G. de, 1976. Oud Loosduinen; de geschiedenis van een Haagse woonwijk. 's-Gravenhage.
- Romer, H., 1977. Delven in Delfshaven; beknopte geïllustreerde geschiedenis van een Rotterdams stadskwartier. 's-Gravenhage.
- Sonneveld, W., 1977-1980. Fragmenten uit de historie van Berkel en Rodenrijs. Berkel en Rodenrijs. (3 delen)
- Stenvert, R., Ch. Kolman, S. van Ginkel-Meester, E. Stades-Vischer & S. Broekhoven (2004) Monumenten in Nederland: Zuid-Holland (Zeist, RDMZ; Zwolle, Waanders Uitgevers)
- Teixeira de Mattos, L.E, 1906-1961. De waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland. (14 delen)
- Tresling, J.D., 1936. Rondom de Binnenmaas. Rotterdam.
- Verheul Dzn., J., 1941. De Ned. Hervormde gemeente en haar oude kerk te Delfshaven, voorafgegaan door een korte beschrijving van het ontstaan en de opkomst van het voormalige Delfshaven. Rotterdam.
- Vermaas, J.C., 1926. Geschiedenis van Scheveningen. 's-Gravenhage. (2 delen)
- Vink, M., 1980. De ontwikkeling van de bebouwing van Rijnsburg. Jaarboek Oud Rijnsburg 1980: 27-35.
- Wallenburg, C. van, 1966. De bodem van Zuid-Holland; toelichting bij blad 6 van de Bodemkaart van Nederland, schaal 1 : 200 000. Wageningen.
- Werkgroep Oud-de Lier, 1978-1981. Uit het Liers verleden. De Lier. (2 delen)
- Winsemius, J.P., 1962. De Zeven Ambachten en het Hoogheemraadschap van Delfland. Delft.
- Zwan, A. van, 1978. Ringdijkdorpen - een ontstaansgeschiedenis. De Motte 1978: 55-84.

4 Regio 59: Schieland

De Eendrachtmolen (1727) langs de Rottemeren bij Zevenhuizen

4.1 Ligging

De regio Schieland ligt in de zuidwestelijke punt van het Groene hart, in de provincie Zuid-Holland. Het noorden wordt bepaald door de noordgrens van de gemeente Zoetermeer, in het westen vormt de oude landscheiding tussen Delfland en Schieland de grens. De zuidgrens wordt gevormd door de zuidelijke gemeentegrens van de gemeente Bergschenhoek, de Rotte en de bebouwing van Rotterdam en Capelle aan den IJssel. De Hollandsche IJssel vormt de oostgrens tot aan Waddinxveen. Van daaruit loopt de grens van het gebied via de Kleikade, Noorddijk en de Oostkade naar Zoetermeer. De regio valt grotendeels samen met het gebied van het waterschap Schieland.

4.2 Karakteristiek

Schieland bestaat voornamelijk uit droogmakerijen; langs de Hollandsche IJssel liggen nog resten veenland. In het grootste deel van het gebied is het langgerekte kavelpatroon dat ontstaan is nadat de polders waren drooggemalen nog goed zichtbaar. Andere nog zichtbare karakteristieken van het gebied zijn de vele tochten die voor de afwatering van de polders zorgen, de molens en molengangen die zijn gebouwd voor het droogmalen van de polders en de langgerekte ontginningsdorpen. Door de veenontginningen is het maaiveld in het gebied in de afgelopen eeuwen sterk gedaald. In de kenmerkende langgerekte dorpen als Bleiswijk en Bergschenhoek is dit goed zichtbaar. Hier ligt de oude hoofdweg/ontginningsas op een oude

veenstrook. Het hoogteverschil met het omliggende land is soms meer dan een meter. De oude boerderijen liggen deels op de oude veenstrook, net als het oude afwateringskanaal.

Van oorsprong is het een heel open landschap, maar door de oprukkende bebouwing vanuit onder andere Rotterdam en Zoetermeer wordt het gebied steeds voller. Bij deze uitbreidingen is weinig rekening gehouden met de oorspronkelijke structuur van het landschap. Met name de kleinere dorpen, als Bleiswijk, Bergschenhoek en Moordrecht hebben door de uitbreidingen veel van hun authentieke karakter verloren.

Daarnaast zijn er na de Tweede Wereldoorlog steeds meer kassencomplexen gebouwd in het gebied. Met name ten zuiden van de A12 rondom Bleiswijk/Bergschenhoek wordt het huidige landschapsbeeld bepaald door grote kassencomplexen en waterbassins. Doordat de openheid van het landschap is verdwenen is van de oorspronkelijke percelering weinig tot niets meer te herkennen in het landschap.

De polders Esse, Gansdorp en Blaardorp, Oostpolder en Kortland en Kleinpolder zijn in tegenstelling tot de rest van het gebied geen droogmakerij. Dit gebied was niet geschikt voor turfwinning, waardoor grote delen van de oude ontginningen nog zichtbaar zijn. Deze polders zijn vanaf de Hollandsche IJssel en de 's-Gravenweg ontgonnen, waardoor er een knik in het kavel patroon is ontstaan. Deze knik is nog goed zichtbaar in het landschap. Tegenwoordig ligt er rondom Klein Hitland en Groot Hitland een groot recreatie- en natuurgebied. Ten westen van 's-Gravenweg, tussen 's-Gravenweg en de ringvaart van de Prins Alexanderpolder liggen kassencomplexen, het landschap is hier kleinschalig.

Cultuurhistorische blikvangers

- Langgerekte dorpen met aan een of twee zijden bebouwing
- Sloten en tochten
- Kleikades en landscheidingen
- Ringvaarten en ringdijken
- Droogmakerijen
- Molens, molengangen en molentochten
- De hoogteverschillen tussen het oude bovenland en de droogmakerijen

4.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap

4.3.1 Pleistoceen

Het landschap van Schieland is gevormd aan het eind van de laatste ijstijd van het Pleistoceen, het Weichselien. Aan het eind van die koude periode werden in het kale landschap door rivieren grind en zand en door de wind dekzand afgezet. Dit zand werd direct naast de riviervlakte in de vorm van rivierduinen of donken neergelegd. In het Holoceen zijn veel van deze rivierduinen door bedekt geraakt met klei en veen. Enkele steken boven het veen uit, zoals de donk van Hillegerberg. Met een belangrijke temperatuurstijging eindigde het Weichselien en begon het Holoceen.

4.3.2 Holoceen

In het begin van het Holoceen (circa 10.000 jaar geleden) is het huidige westen van Nederland een glooiend dekzandlandschap, doorsneden door rivieren die thans niet meer bestaan of hun loop hebben verlegd. De temperatuurstijging, die aan het begin van het Holoceen optrad, had tot gevolg dat de zeespiegel steeg. Aanvankelijk werd veen gevormd; het zogenaamde basisveen. Doordat de zeespiegel bleef stijgen verdrong dit veen later weer en kon afzetting van zeeklei plaatsvinden. Vanaf 3000 v. Chr. ontwikkelde zich een strandwallensysteem dat zich rond 2000 v. Chr sloot. Door de beschermende werking van de strandwallen kon er achter de wallen veenvorming optreden. Deze veenvorming ging door tot de ontginning van het veengebied in de 11e en 12e eeuw. De samenstelling van de venen die werden gevormd was sterk afhankelijk van de voedselrijkdom van de moerassen waarin het veen tot ontwikkeling kwam.

Het moerasgebied, waar Schieland deel van uitmaakte, werd omgrensd door de strandwallen en de rivieren. De randen van het moerasgebied stonden onder invloed van het voedselrijke water van de rivieren. Hierdoor kwam langs de randen voedselrijk veen tot ontwikkeling (riet- en zeggeveen dichtbij de rivieren en verder van de rivieren af ontstond bosveen) dat later ongeschikt zou blijken om turf van te steken. Hiertoe behoren onder andere de polder Esse, Gansdorp en Blaardorp, dat onder invloed stond van de Hollandsche IJssel. Het centrum van het moerasgebied werd alleen gevoed door voedselarm regenwater, daar ontwikkelde zich het mosveen. Dit mosveen is wel zeer geschikt voor turfbereiding. Hier bevinden zich dan ook de uitgeveende polders en de droogmakerijen die later uit de verveningen zijn ontstaan. Deze eerste verveningen vonden plaats vanaf de late Middeleeuwen. Hierdoor ontstonden veenplassen die in de 18^e en 19^e eeuw zijn drooggelegd.

4.4 Bewonings- en ontginningsgeschiedenis

4.4.1 Prehistorie en Romeinse Tijd

Vondsten uit de prehistorie en de Romeinse tijd zijn uitermate schaars in Schieland. Dit heeft te maken met het feit dat de omstandigheden voor bewoning lange tijd ongunstig waren: het was immers een uitgestrekt veenmoeras dat hooguit aan de randen, op de oeverwallen van de rivieren zoals de Hollandsche IJssel, mogelijkheden bood voor bewoning. In de onmiddellijke omgeving van Schieland zijn wel een aantal sporen van bewoning gevonden uit deze periode. In Kethel is een Romeinse nederzetting aangetroffen en in de klei- en veengebieden in Capelle a/d IJssel, Gouda en langs de Rotte in Rotterdam zijn eveneens sporen van bewoning uit deze periode gevonden.

4.4.2 Middeleeuwen en Nieuwe Tijd

Na de Romeinse tijd liep de omvang van de bevolking van de delta van Rijn en Maas aanzienlijk terug. In de eeuwen erna herstelde het inwonertal zich weer langzaam en werden de meest geschikte gronden door de boeren (opnieuw) in gebruik genomen. De bewoners van de kleine nederzettingen op de kleioevers van de rivieren en veenstroompjes, zoals de Rotte, hebben in de 8^e en 9^e eeuw waarschijnlijk ook gebruik gemaakt van de aangrenzende veen- en klei- op veengronden. In de 10^e eeuw werd begonnen met de echte ontginningen van het veen, dat wil zeggen men ging de waterstand blijvend beheersbaar maken, waardoor het land geschikt werd voor akkerbouw. Dit ging gepaard met een gestage toename van de bevolking. Op de rand van een natuurlijk meer ten oosten van Leidschendam ontstonden de dorpen Stompwijk en Zegwaard, het latere Zoetermeer.

De ontginning van het veengebied vond aanvankelijk plaats vanaf natuurlijke hoogten, zoals de strandwallen en de oeverwallen langs de Hollandsche IJssel. Aanvankelijk was er nog grond genoeg en was de kaveldiepte nog niet vastgelegd. Later werden verkavelingen regelmatig van vorm. De ontginningen vonden plaats vanuit gegraven en deels natuurlijke waterlopen, zoals de veenstroompjes de Rotte (rode betekent ontginning) en de Schie. Op deze wijze ontstonden vrij welvarende landbouwkolonies waar lange tijd een gemengde bedrijfsvoering werd toegepast. Op de akkers verbouwde men boekweit en gerst en op de weiden werden koeien en schapen gehouden.

Er kan dus onderscheid worden gemaakt in de oudere, zogeheten slagenverkavelingen en de jongere slagenverkavelingen. De oudere komen voor langs de randen van het eertijds uitgestrekte veengebied, namelijk langs de Oude Rijn, de Vliet en de Delftse Vliet, en Hollandsche IJssel. De jongere ontginningen lagen in het midden van de veengebieden. Deze ontginningen waren door de graaf van Holland georganiseerd en noemen we cope-ontginningen. De graaf van Holland had in de tiende eeuw van de Duitse keizer de rechten op de veenwildernis gekregen. Het ontginnen van de overgebleven veengebieden werd vanaf toen grootschaliger en systematischer. De cope-ontginningen onderscheiden zich van de oudere veenontginningen door hun regelmatige, planmatige opzet. De term cope vereist enige uitleg. Zowel de overeenkomst tussen de landheer en boeren om gronden te ontginnen

als de gronden zélf worden wel cope genoemd. Om deze reden spreken we bij de door de landsheren uitgegeven gronden over het algemeen van cope-ontginningen. De plaatsnaam Noukoop, bij Nootdorp ten westen van Schieland bijvoorbeeld, verraadt de oorsprong als cope-ontginning. Vanuit een rivier of een gegraven watergang, die als ontginningsbasis diende, werd het te ontginnen gebied volgens een bepaald principe onderverdeeld in lange, rechte kavels van circa 1250 meter lang en 115 meter breed. Ook de voor- en achtergrens van de kavels liggen evenwijdig aan elkaar. De boerderijen werden op vaste afstanden van elkaar langs de ontginningsbasis gebouwd. Aanvankelijk stond op elke kavel één boerderij, doorgaans op de kop van de kavel aan de hoofdwatering. Hierdoor ontstonden de karakteristieke boerderijlinten. Als de grond voldoende droog was kon het landbouwkundig gebruik beginnen. Veel van deze cope-ontginningen zijn later uitgeveend en tot droogmakerij geworden. Immers, op deze plaatsen, ver verwijderd van de rivieren, bestond de bodem uit het veenmosveen dat het meest geschikt is voor het maken van turf. Aan de randen van het veengebied zijn onverveende stroken veenland blijven liggen. Hier is de oorspronkelijke percelering bewaard gebleven, zoals in de Oostpolder in Schielanden in de polder Esse, Gansdorp en Blaardorp. Het onverveende land wordt wel bovenland genoemd, in tegenstelling tot het veel lager gelegen benedenland van de droogmakerijen.

Turfwinning, veenplassen en droogmakerijen

Toen de boeren zich in het veengebied van Schieland gingen vestigen had dit grote gevolgen voor de omgeving. Om het land te kunnen bewerken moest het eerst ontwaterd worden. Er werden dus sloten gegraven om het regenwater af te voeren en om het grondwaterpeil te laten dalen. Veen bestaat echter voor een belangrijk deel uit water, zodat de ontginning van het land een proces in gang zette dat bodemdaling of maaiveld daling heet. Het zakken van het maaiveld wordt veroorzaakt door 'klink' en 'oxidatie'. Klink ontstaat wanneer bij een verlaging van het grondwater, bijvoorbeeld door het graven van sloten, water uit het veen wegstroomt. Hierdoor neemt het volume van het veen af en daalt het land: het oppervlak zakt als het ware achter het grondwater aan.

Het tempo van de maaiveld daling wordt versneld door oxidatie. Na ontwatering vullen de poriën in de veenbodem zich met lucht en worden de niet-verteerde plantenresten in het ontwaterde veen onder opname van zuurstof geleidelijk omgezet in kooldioxide en water. Het veen verbrandt dus eigenlijk, maar dan heel langzaam. Door inklinken en oxideren kan een veenoppervlak wel twee centimeter per jaar dalen. Hoeveel de bodem in de veengebieden is gedaald is niet precies bekend. Verondersteld wordt dat het oppervlak vroeger op de hoogste delen van het veen ongeveer vier meter boven NAP heeft gelegen. Door de ontwatering en de oxidatie als gevolg van het landbouwkundig gebruik begon de slappe veenbodem te dalen. Al snel moesten er maatregelen genomen worden om de waterhuishouding te regelen.

De Rotte diende in de 10^e eeuw als ontginningsbasis voor de eerste nederzettingen in Schieland. In de loop van de tijd (10^e – 13^e eeuw), toen de ontginningen stroomopwaarts en de opstrek landinwaarts een eind gevorderd waren zijn deze nederzettingen verplaatst. Dit is waarschijnlijk gebeurd bij de ontginningen van Zevenhuizen en Bleiswijk, die eind 13^e eeuw vanuit de Rotte zal zijn aangevat. Bij het dorp Nieuwerkerk a/d IJssel met de Hollandsche IJssel als ontginningsbasis, is het dorp eveneens verplaatst naarmate de ontginning vorderde. De ontginningen in deze periode langs de Schie en de Rotte hebben op deze veenstromen afgewaterd. Ontginningen langs de Hollandsche IJssel en de Merwede op deze rivieren. Om de waterstand binnen ontginningen te kunnen regelen, werden de ontginningsblokken van elkaar gescheiden door middel van lage achterkaden en zijkaden of zijdwendes. Waar ontginningen direct aan rivieren grensden werd ook een voorkade aangelegd, om overstroming vanuit de rivier te voorkomen. Vanaf begin 12^e eeuw groeiden deze lokale voorkaden uit tot een doorgaande rivierdijk. In 13^e eeuw kwam de Schielandse Hoge Zeedijk tot stand langs de Nieuwe Maas, de Merwede en de Hollandsche IJssel. Bij de aanleg van deze grote waterkering werden de veenriviertjes de Rotte en de Schie afgedamd. De mondingen werden gesloten omdat ze riskante openingen

vormden. Het gevaar bestond dat bij hoge rivierstanden en stormvloedden het buitenwater via deze riviertjes overstromingen konden veroorzaken.

In de ontgonnen gebieden was aanvankelijk landbouw het belangrijkste middel van bestaan. Maar in de loop van de Late Middeleeuwen werd de turfwinning een steeds belangrijkere bron van inkomsten. De turf was bestemd voor de lokale brandstofbehoefte en voor de industrieën in de omgeving. De dorpen in het gebied konden aanvankelijk gemakkelijk in de behoefte voorzien. De vraag naar brandstof nam echter een enorme vlucht door de snel groeiende steden als Delft, Gouda, Leiden, Schiedam en Rotterdam. Ook naar verderaf gelegen steden, zoals Antwerpen en Amsterdam, werd turf verscheept. Turf werd als brandstof gebruikt voor huisbrand, steenbakkerijen en bierbrouwerijen. Door de grotere vraag moest de turfwinning grootschaliger worden aangepakt. Voor het vervenen werden compagnieën opgericht en turfwinning werd in Schieland een belangrijk middel van bestaan. In Berkel en Rodenrijs, bijvoorbeeld, voorzag turfwinning in de werkgelegenheid van de gehele plaatselijke bevolking.

Aanvankelijk kon men alleen het veen op het droge, dat wil zeggen boven de grondwaterspiegel, winnen. Grote plassen ontstonden er in die tijd nog niet, maar er deden zich al wel waterstaatkundige problemen voor doordat er te dicht bij kaden turf gestoken werd. De kaden werden steeds smaller en de kans bestond dat ze zouden instorten. Dit gebeurde onder andere in de omgeving van de oude driesprong van de hoogheemraadschappen Schieland, Rijnland en Delfland bij Zegwaard.

Rond 1500 was bijna al het droge turf gestoken. Een volgende stap in de vervening van het gebied was met behulp van poldermolens de grondwaterspiegel te verlagen om op die manier weer een nieuwe laag veen te kunnen afgraven. De vervening kon op deze manier, volgens de oude methode van het turfsteken op het droge, gewoon doorgaan.

Het gebruik van poldermolens bij het dieper turfsteken was een soort overgangsfase naar het slagturven, dat rond 1530 de nieuwe manier van vervenen werd. De turfproductie steeg aanzienlijk door het slagturven. Het werd mogelijk om vrijwel al het aanwezige en als brandstof geschikte veen op te baggeren en tot turf te verwerken. Het slagturven gebeurde met behulp van een baggerbeugel. Een baggerbeugel was een lange stok met een stevig net er aan. Het net zat vast met een ring, die was voorzien van een scherpe beugel waarmee de veenbagger werd losgesneden. Vervolgens werd het uitgespreid over een uitgespaard en met stro bedekt stukje land, waar het veen werd gedroogd. Door het veen met behulp van aan de voeten gebonden treeborden plat- en vast te trappen ontstond er een stevige, compacte massa, waarvan de turven werden gestoken. Men stapelde de turven daarna op om in de zon verder te drogen.

Veenplassen

De kwaliteit van het veen in Schieland was erg hoog, het gebied werd om deze reden in snel tempo verveend. Dit had als gevolg dat omstreeks 1570 de veenvoorraad sterk was geslonken. Op veel plekken werd het land doorsneden door diepe, brede sloten en hier en daar lagen al uitgestrekte plassen. Deze plassen hadden een grootte van 50 tot 200 morgen (circa 40 tot 170 hectare), met soms nog rafelige eilandjes. Veel van de kwetsbare polderkaden en landscheidingen waren ingestort of doorgegraven te behoeve van het turfvervoer. Gevreesd werd dat Midden-Holland in één groot meer zou veranderen. Dit gebeurde in 1574, toen het land tussen Leiden en Rotterdam om militaire redenen werd geïnnundeerd. Er werden enkele gaten in de Schielandse Hoge Zeedijk gemaakt en polderkaden en dijken werden doorgestoken, hierbij ontstonden wijde meren, plassen en poelen. Het land was een complete ravage en met het dichtn van de gaten in de dijken was de wateroverlast nog niet voorbij. Het duurde jaren voordat er weer sprake was van enigszins normale toestanden. Op kaarten van Schieland in de eerste helft van de 17^e eeuw is goed te zien dat het gebied grotendeels uit meren en plassen bestond met daar tussen smalle stroken land. In de eerste helft van de 17^e eeuw werden in Noord-Holland de eerste grote droogmakerijen gerealiseerd. De Beemster, Schermer en de Purmer werden drooggemaakt.

Een deel van Schieland, weergegeven op de Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden uit omstreeks 1850. Een deel van de grote veenplassen was toen al drooggemalen, maar in het zuiden liggen de dorpslinten zoals Kralingen en enkele kaden als langgerekte landruggen temidden van de plassen.

Deze ontwikkeling, het droogmaken van grote binnenlandse wateroppervlakten kwam ook langzaam in Zuid-Holland op gang. Halverwege de 17^e eeuw werd de eerste polder in Schieland drooggelegd: de Wilde Veenen ten noorden van Moerkapelle. Het duurde nog bijna vijftig jaar voordat werd begonnen met het droogmalen van de rest van Schieland. De Wilde Veenen lag daardoor geruime tijd als een eilandje in een steeds groter wordende watervlakte en overstroomde meerdere keren. In 1700 werd de Binnenwegse Polder onder Zegwaard werd drooggemaakt. Vanaf toen werden er geleidelijk aan meer polders in Schieland drooggelegd. De verbeteringen aan de afwateringboezem van de Rotte droegen hier eveneens aan bij. Eind 18^e eeuw werd de situatie rondom de verveningsdorpen in Schieland, met name rondom Bleiswijk, steeds ongunstiger. De kaden en smalle landscheidingen leken niet in staat veel langer opgewassen te zijn tegen de steeds groter wordende overgebleven veenplassen. Op den duur werd duidelijk dat het droogleggen van de veenplassen de enige manier was om te voorkomen dat Schieland in één groot meer veranderde. De Staten van Holland zagen in dat van het particulier initiatief voor deze grote onderneming niet veel te verwachten viel en waren genoodzaakt zelf de droogmaking van de veenplassen op zich te nemen. De Bleiswijkse droogmakerij die eind 18e eeuw tot stand kwam kan worden beschouwd als de eerste droogmakerij van een landelijke overheid. Grote droogmakerijen waren sindsdien in wezen een aangelegenheid van de Staten van Holland c.q. het Rijk. Het droogmaken van polders, tot en met de Prins Alexanderpolder in de jaren zestig van de 19^e eeuw aan toe, werd sindsdien door een centraal orgaan in de vorm van een commissie van toezicht begeleid. Polders die in deze periode werden drooggemaakt waren onder andere de Binnenwegse Polder, de Tweemanspolder, de Eendrachtspolder en de Honderdveertig Morgen.

De droogmakerijen zijn ontstaan door het omkaden, aanleggen van een ringsloot of -vaart en leegmalen van voormalige veenplassen. Ook enkele natuurlijke meren, zoals het Zoetermeerse Meer, zijn op die manier drooggelegd. De grotere droogmakerijen zijn rationeel ingericht met een haaks op elkaar staand, rechtlijnig patroon van wegen en waterlopen. Kenmerkend zijn de grote openheid, het meestal ontbreken van dorpen en het overheersen van akkerbouw en tuinbouw. De boerderijen in de droogmakerijen hebben vaak eenzelfde indeling als die op het oude land. Deze

jongere boerderijen onderscheiden zich echter heel duidelijk van de oudere bedrijfsgebouwen op de bovenlanden door bijvoorbeeld hogere zijgevels en een symmetrische gevelindeling. Uitgebouwde melkkelders treft men in de jongere polders niet aan.

Het bewoningspatroon dat destijds is ontstaan is waarschijnlijk grotendeels vergelijkbaar met dat van nu, zij het dat sindsdien de bewoning verdicht is en er meerdere wegen zijn aangelegd. Ook de uitbreiding steden, zoals Rotterdam, en de opkomst van de glastuinbouw hebben het landschap aanzienlijk veranderd.

In het gedeelte van Schieland langs de Hollandsche IJssel, in de Oostpolder en de polder Esse, Gansdorp en Blaardorp, heeft geen turfwinning plaatsgevonden. Het veen in dit gebied was niet geschikt voor turfwinning omdat er teveel klei in zit.

Drie molens, onderdeel van een viergang, van de Eendrachtspolder.

4.4.3 Recente ontwikkelingen

In het zuiden en oosten van de regio zijn de dorpen na de Tweede Wereldoorlog sterk verstedelijkt en gaandeweg deel gaan uitmaken van het grote stedelijke gebied van Rotterdam. Door de stedelijke ontwikkeling van de Prins Alexanderpolder is de groene buffer verdwenen die er bestond tussen Rotterdam enerzijds en Capelle en Nieuwerkerk aan de IJssel anderzijds. Ook in het noorden van de regio is sprake van sterke verstedelijking. In 1962 werd Zoetermeer aangewezen als groeikern. Hierdoor ontstonden uitgestrekte woonwijken en bedrijventerreinen ten noorden van het dorp en de spoorlijn Den Haag-Gouda. Na de internationale tuinbouwtentoonstelling Floriade in 1992 is ook het gedeelte ten zuiden van de spoorlijn grotendeels volgebouwd. Zoetermeer is uitgegroeid van een dorp met circa 10.000 inwoners in 1962 tot een stad met meer dan 100.000 inwoners in 1991. De dorpen rondom Zoetermeer zijn relatief klein gebleven. In deze dorpen is de karakteristieke structuur van een veenontginningsdorp nog terug te vinden. De hoofdweg van de dorpen loopt over de oude ontginningsas met daarlangs de wetering die diende als afwateringskanaal van de wei- en bouwlanden. Rondom deze dorpen zijn vanaf de jaren '70 van de 20^e eeuw enorme kassencomplexen verschenen, met name bij de dorpen Bleiswijk en Bergschenhoek en bij Nieuwerkerk aan de IJssel. Dit was een economische impuls voor de dorpen, maar heeft afbreuk gedaan aan het karakteristieke droogmakerijen landschap waar op deze plaatsen nog maar weinig zichtbaar van is. Bij Groot- en Klein Hitland langs de Hollandsche IJssel heeft zich een heel andere ontwikkeling voorgedaan. Hier is in de jaren '80 en '90 van de 20^e eeuw het recreatie- en natuurgebied 'Hitland' aangelegd. Bij de aanleg is rekening gehouden met de oorspronkelijke structuur van het landschap. De vele slootjes een veenweiden zijn in het natuurgebied nog grotendeels zichtbaar. Daarnaast zijn er verschillende veenputten en wielen bewaard gebleven.

4.5 Specifieke thema's

Grote droogmakerijen: de Zoetermeerse Meerpolder en de Zuidplaspolder

De Zoetermeerse Meerpolder was een natuurlijk meer dat in 1614 is drooggemaakt. Er werden lange, strookvormige kavels aangelegd. Alleen aan de west- en oostzijde vertoont het strakke verkavelingspatroon lichte afwijkingen. De Zoetermeerse Meerpolder is gaaf bewaard gebleven en is, door de ovale vorm en de ringsloot, duidelijk als droogmakerij in het landschap herkenbaar. De boerderijen liggen bijna alle langs de binnenteen van de ringdijk

Ringdijk van de Zoetermeerse Meerpolder

Ringvaart van de Zuidplaspolder in Moordrecht.

De Zuidplaspolder ten westen van Gouda was een veenplas met een omvang van circa 4000 ha. De droogmaking hiervan moest *'niet alleen het gemeene land van Schieland van den slag dier wateren bevrijden, maar ook een encouragement geven tot het droogmaken van de andere plassen'* in de regio. Hiervoor bestonden al plannen in de 17^e en 18^e eeuw, doch het zou tot de 19^e eeuw duren voordat de veenplas daadwerkelijk drooggemalen zou worden. Nadat in 1801 de Zuidplas in een aangrenzende polder doorbrak, besloot het Hoogheemraadschap van Schieland dat er zo snel mogelijk een plan moest komen voor het droogmaken van de plas. In eerste instantie werd een voorlopige voorziening aangelegd met molens en een bovenboezem. De geplande droogmaking liet echter op zich wachten, onder meer door de inlijving bij Frankrijk in 1810. Na de Franse tijd, besloot Koning Willem I in 1816 tot het droogmalen van de Zuidplas. De ingenieur J.A. Beijerinck maakte het ontwerp en leidde de uitvoering. De financiering van het project lag geheel bij de koning; het wordt dan ook gezien als de eerste staatspolder. In 1828 werd begonnen met het graven van de ringvaart van circa 23 kilometer en de aanleg van een dijk rond de plas. Hierbij werd het westelijke gedeelte van het Broek afgesneden. Na het aanleggen van de ringvaart werd in de wetering tussen de polders Broek en Broekhuizen een schutsluis aangelegd met ten noorden van deze wetering de huidige Tweede Moordrechtse Tiendeweg. De restanten van deze schutsluis zijn nog aanwezig. Het droogmalen van de polder duurde tot 1839 en resulteerde in een hoogteverschil van 3 tot 4 meter tussen de Zuidplaspolder en het bovenland in het plangebied. Dit verschil is nog steeds duidelijk zichtbaar in het landschap. Voor het droogmaken en drooghouden van de Zuidplaspolder waren niet alleen windmolens gebruikt, maar een tweetal stoomgemalen. Dit maakt de Zuidplaspolder der eerste Nederlandse droogmakerij die met behulp van zowel windmolens als stoomgemalen werd drooggelegd.

Bemaling

De molen is een zo vanzelfsprekend element in het Nederlandse landschap dat we ons niet kunnen voorstellen dat ze er niet altijd al gestaan hebben. De vele droogmakerijen in Schieland hebben hun ontstaan te danken aan de uitvinding van de molen. De oudere poldermolens gebruikten schepraders om het water omhoog te malen. In de 17^e eeuw werd de vijzelpomp uitgevonden, ook wel schroef van

Archimedes genoemd, waarmee een groter hoogteverschil kon worden overbrugd. Enkele poldermolens zijn bewaard gebleven, zoals de Eendrachtmolen aan de Rotte bij Zevenhuizen. Ook vinden we vaak nog oude molenplaatsen, molenweteringen en de 'voorvlieten', de afvoersloten van de molens naar de rivier. Bijzondere landschapselementen zijn de boezemwateren en boezemgebieden. Een boezem is een tijdelijke opvangplaats van water, waar het water een tijdje kan worden opgeslagen voordat het geloosd wordt. Als het water op de rivier hoog stond kon er bijvoorbeeld enkele dagen niet geloosd worden op de rivier, en dan bood de tijdelijke opslag in de boezem uitkomst.

In de loop van de 19^e werden veel poldermolens vervangen door stoomgemalen. In 1837 draaide in Schieland het eerste stoomgemaal, deze hielp bij het droogleggen van de Zuidplaspolder. Bij de droogmaking van de Prins Alexanderpolder in de jaren '60 van de 19^e eeuw werden, naast de reguliere windbemaling, drie stoomgemalen gebruikt. De modernisering zette door en in het begin van de 20^e eeuw deden de eerste dieselmolens en elektrische molens hun intrede in het gebied. In 1914 werden de bestaande windbemaling van de drooggemaakte polders van droogmakerij Bleiswijk en een gedeelte van droogmakerij Hillegersberg vervangen door elektrische pompen. De zeven molengangen met 28 poldermolens werden vervangen door vijf elektrisch aangedreven centrifugaalpompen. Deze modernisering had tot gevolg dat Schieland in 1920 nog maar dertig poldermolens telde, een halvering van het aantal molens in tien jaar tijd. De industriële vooruitgang ging verder, en na 1920 deed ook het dieselmolens zijn intrede in Schieland. Als eerste in dit gebied verving de Binnenwegse Polder in 1922 zijn molens door twee molens voorzien van dieselmotoren. In de jaren '20 en '30 werd bijna alle windbemaling in Schieland vervangen door diesel- en elektrische pompen. De capaciteit van deze machines was veel groter dan de traditionele molens, waardoor de bemalingseenheden steeds verder konden worden uitgebreid. Niet alle molens in Schieland zijn opgeruimd. Bij Zevenhuizen is nog een mooie molenviergang intact. De vier oude grondzeilers van begin 18^e eeuw, bemaalden destijds de Tweemanspolder. Bij het Zevenhuizens Verlaat staat 'de Eendrachtmolen' uit 1727. Bij de molen ligt een sluis uit 1740, deze is evenals de Eendrachtmolen nog intact.

Schutsluis tussen de Rotte en de Hennipsloot naar Zevenhuizen.

Infrastructuur

Van oudsher was het vervoer over water in Schieland het meest gebruikelijk. Belangrijke natuurlijke waterwegen als de Hollandse IJssel, de Rotte en de Schie zorgden voor de ontsluiting van het gebied. De waterlopen voor de ontginning van het veengebied werden op deze rivieren aangesloten. Hierdoor werd de afwatering van het ontginningsblok geregeld en had men bovendien een goede vaarverbinding. Bij de turfwinning liet men meestal het bewoningslint onaangetaast, zodat ook de oude infrastructuur bewaard bleef. We zien dit bijvoorbeeld in Bergschenhoek.

Ook de sterke verbetering van de wegen in de eerste helft van de negentiende eeuw vormde geen wezenlijke concurrentie. Landscheidingen, in de vorm van kaden zoals de Kleikade, de Oostdijk, de Noorddijk en de Oostkade langs de noordgrens van

Schieland, vormden lange tijd de belangrijkste rijweg tussen Utrecht en Den Haag. Bij zuidwesterstorm waren dit ongemakkelijke en soms zelfs gevaarlijke wegen, omdat de golven van het naastgelegen water wild over deze kaden heen konden slaan.

Grote veranderingen traden op met de komst van de trein en het daarop aansluitende netwerk van tramwegen. Dit luidde het einde in van een vorm van vervoer, de trekschuit, die ruim twee eeuwen goede diensten had gedaan. Rond 1855 werd de spoorlijn Utrecht-Gouda-Rotterdam aangelegd, deze spoorlijn werd geëxploiteerd door de Nederlandse Rhijnspoorwegmaatschappij. Begin 20^e eeuw werd langs deze spoorlijn een station in Nieuwerkerk a/d IJssel gebouwd. Tussen Den Haag en Gouda werd in 1870 een spoorweg aangelegd, met een station in Zoetermeer. De aanleg van station en spoorlijn had tot gevolg dat kleine (zuivel)fabrieken zich in Zoetermeer gingen vestigen en het dorp zich uitbreidde. In 1975-'80, toen Zoetermeer inmiddels als groeikern was aangewezen, werd de 'Zoetermeerlijn' aangelegd wat zorgde voor een extra verbinding met Den Haag.

Dorpen

In de regio Schieland komen twee soorten dorpen voor. namelijk dijkdorpen en veenontginningsdorpen. De veenontginningsdorpen liggen in de droogmakerijen en de dijkdorpen langs de oevers van de Hollandsche IJssel.

De veenontginningsdorpen ontstonden doorgaans langs de veenstroompjes, als de Rotte, die door het gebied liepen. Vanaf de Rotteoevers ontstonden langgerekte ontginningen. Dit leidde uiteindelijk tot langgerekte bebouwingslinten die op enige afstand parallel liepen aan de Rotte. Voorbeelden van deze, in de Middeleeuwen verplaatste dorpen zijn Zevenhuizen, Bergschenhoek en Bleiswijk.

De dijkdorpen liggen langs de Hollandsche IJssel; dit zijn van oorsprong eveneens langgerekte bebouwingslinten op de oever van de rivier. Moordrecht, Nieuwerkerk aan de IJssel en Capelle aan de IJssel zijn dijkdorpen die in Schieland voorkomen.

Nieuwerkerk a/d IJssel is een dijkdorp ontstaan op een oude oeverwal nabij de Hollandsche IJssel. Het dorp werd voor het eerst vermeld in de 13^e eeuw. De belangrijkste bebouwingsas werd gevormd door de 's-Gravenweg met haaks daarop de Kerklaan. 's-Gravenweg ligt nu nog duidelijk als langgerekte bebouwingsas in het landschap. In de 17^e eeuw werd het ten westen van het dorp gelegen veengebied uitgeveend. Ten westen van de spoorlijn Gouda-Rotterdam, die in 1855 aan de westzijde van het dorp was aangelegd, groef men een ringvaart ten behoeve van de drooglegging van het uitgeveende gebied. In 1874 werd deze Prins Alexanderpolder drooggemaakt. In de polder vormde zich rond de R.K.kerk die in 1898 was gesticht een tweede dorpskern. In 1938 werd een uitbreidingsplan voor Nieuwerkerk opgesteld. Sindsdien is Nieuwerkerk, rondom de tweede dorpskern, uitgegroeid tot een belangrijk forenzendorp van Rotterdam en geheel in het stedelijk gebied opgenomen.

Capelle a/d IJssel heeft een vergelijkbare ontwikkeling doorgemaakt. Het dorp is ontstaan in de dertiende eeuw, toen vanaf de oever het veengebied ten westen van de Hollandse IJssel werd ontgonnen. Na de Tweede Wereldoorlog is het sterk uitgegroeid en vormt nu één geheel met het stedelijke gebied van Rotterdam.

Zoetermeer is een ontginningsdorp dat is ontstaan in de 10e eeuw op de oostoever van het Zoetermeerse Meer. In de 11e eeuw werd het dorp verplaatst naar de kruising van de landweg Den Haag-Gouda (Dorpstraat) met de vaarweg Delft-Leiden (Wallenwetering). Rond 1150 ontstond ten zuidoosten van Zoetermeer de kern Zegwaard. Begin 17e eeuw (1614-'16) is het Zoetermeerse Meer ingepolderd. Om inklinking ten gevolge van de droogmaking te voorkomen werden de kernen Zoetermeer/Zegwaard omringd door een, nog aanwezige, gracht. In 1935 werden de dorpskernen samengevoegd tot één gemeente onder de naam Zoetermeer. In 1962 werd Zoetermeer aangewezen als groeikern. Sindsdien is het dorp uitgegroeid tot een sta met meer dan 100.000 inwoners.

Landscheidingen

De westelijke en noordelijke grenzen van Schieland worden gevormd door landscheidingen met de hoogheemraadschappen Delfland en Rijnland. Een landscheiding is een belangrijke kunstmatige waterscheiding. De ligging van een landscheiding heeft vooral met de ontginninggeschiedenis te maken: de maaiveldvaling dwong de inwoners tot de aanleg van kaden om het buitenwater en het water van naburige ontginningen te keren. Landscheidingen kregen zo een waterhuishoudkundige en een bestuurlijke betekenis. Mooie voorbeelden van landscheidingen zijn de Kleikade/Oostdijk bij Waddinxveen en de landscheiding tussen Delfland en Schieland ten oosten van Berkel en Rodenrijs.

De Kleikade ten westen van Waddinxveen, landscheiding tussen Schieland en Rijnland.

4.6 Historisch-geografische elementen en structuren

De cultuurhistorische elementen en structuren in het huidige landschap waaronder de historisch geografische elementen en structuren zijn voor het gebied te ordenen naar te onderscheiden landschapsvormende functies. Onderstaand is per relevante functie een aantal kenmerkende elementen en structuren vermeld.

Landbouw

- Voormalig gebouw van de Coöperatieve Landbouwvereniging 'Nieuwerkerk aan den IJssel' (1907)
- Oude veenpercelering op het bovenland langs de Hollandsche IJssel, bij Hitland en in de Oostpolder bij Gouda
- Rationele percelering in de droogmakerijen
- droogmakerijen:
- Zuidplaspolder (1840)
- Binnenwegse Polder (1700)
- Tweemanspolder (1734)
- Eendrachtspolder (1753)
- Polder Schieveen (1857)
- Schiebroeksche polder (1779)
- Oosteindsche Polder (1778)
- Overbuurtsche Polder (1778)
- Oosthoekeindsche Polder (1778)
- Klappolder (1778)
- Prins Alexanderpolder (1874)
- Polder de Wilde Veenen (1655)
- Driemanspolder (1671)
- Nieuwe- of Drooggemaakte Polder (1767)
- Zoetermeersche Meerpolder (1614)
- Honderveertig Morgen, polder bij Zoetermeer (2^e helft 17^e eeuw)
- Droogmakerij Hillegersberg; o.a. Oosteindsche Polder en Boterdorpche Polder (2^e helft 18^e eeuw)

Bosbouw

- Lage Bergsche Bosch, Bentwoud

Wonen

- Ontginningsdorpen: Zoetermeer, Roeveven, Bergschenhoek, De Rotte, Bleiswijk, Kruisweg, Zevenhuizen
- Dijkdorpen: Moordrecht, Nieuwerkerk aan den IJssel en Krotenoord.
- Overig: Moerkapelle; dorp, ontstaan begin 16^e eeuw, toen zich hier de eerste veenarbeiders vestigden voor de turfwinning
- 17^e en 18^e eeuwse krukhuisboerderijen langs de 's-Gravenweg, Nieuwerkerk a/d IJssel

Jacht en visserij

- Eendenkooi in Zuidplaspolder bij Nieuwerkerk a/d IJssel

Waterstaat

- Ringsloot Zoetermeersche Meerpolder
- De Rotte, oost- en westoever als ontginningsbasis en afwatering van het veen
- De Hollandsche IJssel, noordoever, ontginningsbasis en afwatering veen
- Ringvaarten, ringdijken en tochten, in het hele gebied
- De poldermolen 'G4', ten oosten van Bergschenhoek (1775), behoorde tot de G-Gang van de Bleiswijkse Droogmakerij. In 1915 werd molen tot aan de middenzolder gesloopt, het overgebleven deel is woonhuis.
- Vm. Polderhuis annex dienstwoning in Bergschenhoek (1906)
- Poldermolen 'A-1' ten noorden van Bleiswijk (1772), behoorde tot de A-gang van de Bleiswijkse Droogmakerij. In 1915 werd de achtkante molen tot de middenzolder gesloopt.
- Poldermolens langs de Rottedijk ten westen van Moerkapelle. zes 18^e eeuwse molenrompen; 5x restant van de achtkante onderbouw van een grondzeiler, 1x met riet gedekte ondertoren van een wipmolen (De Oorsprong).
- De sluis in de Schielandse Hoge Zeedijk West, bestaande uit twee sluisen met houten puntdeuren. De eerste sluis, 'De Snelle Sluis', werd aangelegd in 1821-'29 als verbinding tussen de Hollandsche IJssel en de Ringvaart, in 1987 herbouwd. De iets noordelijker gelegen tweede sluis dateert uit 1892.
- De Rotteboezem, hierop waterden de eerste droogmakerijen in Schieland af.
- Ringvaart en ringdijk rond Zuidplaspolder (1828)
- Rompen van zes 18^e-eeuwse poldermolens te Moerkapelle
- Ringvaart en ringdijk rond Prins Alexanderpolder te Nieuwerkerk aan de IJssel (1874)
- Molenviergang Zevenhuizen: 'Molen 1' (1730), 'Molen 4' (1729, gebouwd 1721), 'Molen 2' (1729) en 'Molen 3' (1792), bemaalden de Tweeemanspolder ten noorden van Zevenhuizen.
- Poldermolen 'De Eendrachtsmolen' (1727) (jaartal 1651 op baard is afkomstig van andere molen).

Defensie

- Restanten van Het Slot te Capelle aan den IJssel (1285)

Delfstofwinning

- Turfwinning
- Veenwinning
- Veenplassen: 't Weegje, Oostpolder, Gouda (19^e eeuw)

Bedrijvigheid

- Vm. Postkantoor (1884), Moordrecht
- Vm. Touwslagerij met pakhuis, de 'Coornmolen' (1868) Moordrecht
- Vm. Maalderij van coöperatieve vereniging 'De Tijdgeest' (1909), Moordrecht

Infrastructuur

- Watertoren (1927), Zoetermeer
- Watertoren te Moordrecht (1926) naar ontwerp van P.D. Stuurman
- Schutsluis 'De Snelle Sluis' (1821-29) en schutsluis (1892) te Moordrecht
- IJzeren hefbrug van spoorlijn Leiden-Utrecht te Moordrecht (1903-04)
- Spoorlijn Leiden-Utrecht
- Spoorlijn Gouda-Rotterdam (c. 1855)
- Voormalige station te Nieuwerkerk aan den IJssel (1908-09)
- Houten ophaalbrug over ringvaart te Nieuwerkerk aan den IJssel (1882)
- Schutsluis 'Bleiswijkse Verlaat', Bleiswijk (18^e eeuw)
- Schutsluis 'Zevenhuizer Verlaat', Zevenhuizen (1740)

Bestuur

- Vm. Raadhuis (1950), Moerkapelle
- Vm. Raadhuis (1840), Moordrecht

Religie

- Geen items

Recreatie/sport

- Recreatie- en natuurgebied Hitland
- Golfterrein Hitland
- Westerpark, Zoetermeer
- Het Wilhelminapark (1950), Zoetermeer; smal langgerekt plantsoen, naar landschappelijk ontwerp van JTP Bijhouwer
- recreatiegebied Bentwoud
- recreatiegebied Kralingse Bos

Zorg, onderwijs en cultuur

- Geen items

Energievoorziening

- Geen items

landgoederen en buitens

- geen items

4.7 Literatuur

- Acket, M.N., 1953. De oude Rijn en zijn omgeving. Leidsch Jaarboek 45: 73-102.
- Balen, P. van, 1941-1943. Middeleeuwse landontginningen in de omgeving van Gouda. Bijdragen van de Oudheidkundige Kring 'Die Goude', 3 (1941): 10-30; 4 (1943): 27-40.
- Balen, P. van, 1947. De stad Gouda en de verveningen in haar omgeving. Bijdragen van de Oudheidkundige Kring 'Die Goude', 5: 35-49.
- Beekman, A.A., 1920. De oudste waterkeeringen in Rijnland. Tijdschrift K.N.A.G. 37: 591-620.
- Bicker Kaarten, A. (1990) Middeleeuwse watermolens en Hollands polderland (Wormerveer, Noord-Holland)
- Bosman, W., H.W. v.d. Hoeven & F.R. de Winter, 1976. 700 jaar Zoeterwoude; een familieportret. Zoeterwoude.
- Cock-van Meer, C.H. de, 1972. Capelle aan de IJssel in de Middeleeuwen: reconstructie van het grondbezit. Holland 4: 76-111.
- Diepeveen, W.J., 1950. De vervening in Delfland en Schieland tot het einde der zestiende eeuw. Leiden.
- Doorn, C.J. van, 1961. Over het ontstaan van het Hoogheemraadschap Schieland. Zuid-Hollandse Studiën IX: 135-145.
- Doorn, D. van e.a., 1973. Gedenkschrift uitgegeven ter gelegenheid van het 700-jarig bestaan van het Hoogheemraadschap Schieland. Rotterdam.
- Fockema Andreae, S.J., 1954. Willem I, Graaf van Holland 1203-1222 en de Hollandse Hoogheemraadschappen. Wormerveer.
- Fockema Andreae, S.J., 1956. Landscheidingen der Midden-Hollandse Hoogheemraadschappen in de 18e eeuw. Tijdschrift K.N.A.G. 73: 134-139.
- Graaf, J.H.G. de, 1970. Moordrecht in touw. Bloemendaal.
- Gallé, P.H., 1963. Beveiligd bestaan; Grondtrekken van het middeleeuwse waterstaatsrecht in ZW.Nederland en hoofdlijnen van de geschiedenis van het dijksbeheer in dit gebied (1200-1963). Delft.
- Gouw, J.L. van der, e.a., 1975. Honderd jaar provinciale waterstaat in Zuid-Holland; enige opstellen over de geschiedenis. 's-Gravenhage.
- Ham, W. van der, (red.), 2004 Hoge Dijken Diepe gronden, Land en water tussen Rotterdam en Gouda (Utrecht, Matrijs)
- Helbers, G.C., 1929. Overschie in de loop van tien eeuwen. Overschie.
- Henderikx, P.A., 1977. De zorg voor de dijken in het baljuwschap Zuid-Holland en in de grensgebieden ten oosten daarvan tot het einde van de 13e eeuw. K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift 11: 407-427.
- Hoefnagel, P.G., 1969. Zoetermeer een Hollands tweelingdorp. Zaltbommel.
- Hoek, C., 1964. Capelle aan den IJssel in de Middeleeuwen. Rotterdamsch Jaarboekje, 7e reeks, 2: 235-248.
- Hoek, C., 1972. De regeling van het dijkonderhoud in Schieland. Holland 4: 273-294.

- Jong, C. de, 1957. De droogmaking van de Wildevenen in Schieland. Zuid-Hollandse Studiën VI. Voorburg.
- Jong, D.L. de, 1947. De Gouwe. Die Goude 5: 126-172.
- Kooy, M. van der, 1972. De Hof te Schie. Holland 4: 37-48.
- Margry, P.J., 1983. Ontginning en poldervorming in Bloemendaal (bij Gouda) in de middeleeuwen.
- Ongepubliceerde scriptie Historisch-Geografisch Seminarium Universiteit van Amsterdam.
- Muller Hzn., S., 1914. Over de oudste geschiedenis van Schieland. Verhandelingen der Kon. Akademie van Wetenschappen te Amsterdam (afd. Letterkunde), Nieuwe Reeks, XIV-3.
- Muller Hzn., S., 1915. Nog iets over de oudste geschiedenis van Schieland. Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, 5e reeks, 2: 173-193.
- Pols, K. van der, 1978. De Alexanderpolder drooggemalen. Schiedam.
- Sonneveld, W., 1977-1980. Fragmenten uit de historie van Berkel en Rodenrijs. Berkel en Rodenrijs. (3 delen)
- Spoor, C., 1966. Kroniek van Nootdorp. Nootdorp. Stenvert, R., Ch. Kolman, S. van Ginkel-Meester, E. Stades-Vischer & S. Broekhoven, 2004. Monumenten in Nederland: Zuid-Holland (Zeist, RDMZ; Zwolle, Waanders Uitgevers)
- Teixeira de Mattos, L.E, 1906-1961. De waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland. (14 delen)
- Tilburg, J.L. van, 1982. Een typologie van de dorpen in het centrale Zuidhollandse veengebied. Ongepubliceerde scriptie VU. Amsterdam.
- Ven, G.P. van de (red.), 2003. Leefbaar Laagland, Geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland (Utrecht, Matrijs)
- Wallenburg, C. van, 1966. De bodem van Zuid-Holland; toelichting bij blad 6 van de Bodemkaart van Nederland, schaal 1 : 200 000. Wageningen.

Internet

- www.kich.nl
- <http://chs.zuid-holland.nl/>

5 Regio 60: Gouwestreek

5.1 Ligging

De Gouwestreek ligt in het oosten van de provincie Zuid-Holland en wordt grotendeels gevormd door de gemeenten Bodegraven, Boskoop, Reeuwijk, Waddinxveen en Gouda.

5.2 Karakteristiek

De Gouwestreek bestaat uit een uitgestrekt veengebied, omzoomd door de Hollandsche IJssel, de Gouwe en de Meije met hun smalle kleiige oeverwallen. Voor de grootscheepse Middeleeuwse ontginning was de regio een uitgestrekt, moeilijk te doordringen moerasgebied dat slechts op enkele plaatsen mogelijkheden voor bewoning bood. Vanaf de tiende eeuw is het hele gebied ontgonnen en door boeren in gebruik genomen. Belangrijke kenmerken van de Gouwestreek zijn de uitgestrekte dorpen, de lange smalle kavels en de grote waterrijkdom. In oorsprong kunnen de dorpen in de regio allemaal beschouwd worden als langgerekte streekdorpen. In de verkaveling kan men drie vormen van veenontginningen herkennen: vrije opstrek, cope-ontginningen en restverkavelingen. De vele sloten, tochten en weteringen getuigen van de verschillende fasen van de lange en ingewikkelde afwateringsgeschiedenis.

Opmerkelijk zijn tevens de grootschalige verveningen in het gebied waardoor grote plassen zijn ontstaan. In sommige gevallen zijn deze plassen nog aanwezig, zoals bij Reeuwijk, doch in andere gevallen werden de plassen drooggemalen.

Cultuurhistorische blikvangers

- Langgerekte dorpen met aan een of twee zijden van de ontginningsas bebouwing
- De stad Gouda
- Veenontginningen en vervening voor turfwinning
- Brede sloten en veenputjes
- Reeuwijkse Plassen
- Tiendwegen
- Landscheidingen
- Weteringen en molenvlieten
- Verschillende vormen van veenpercelering

5.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap

Het natuurlijke landschap van de Gouwestreek is grotendeels gevormd tijdens het Holocene, dat begon na afloop van de laatste ijstijd, zo'n 10.000 jaar geleden. Als gevolg van een belangrijke stijging in temperatuur smolten de ijskappen en steeg het zeeniveau. Ongeveer 5.000 jaar geleden ontstonden de eerste strandwallen aan de kust, waardoor de invloed van de zee in het huidige deelgebied verdween. Tussen de strandwallen en de zandheuveld van de Utrechtse Heuvelrug ontstond een zeer uitgestrekt moerasgebied waarin op grote schaal veenvorming plaatsvond. Dit uitgebreide Utrechts-Hollandse veenlandschap bestond uit een aantal veenkoepels of –kussens, onderbroken door meertjes, veenrivieren en de Hollandsche IJssel en Oude Rijn. Veen is een grondsoort die ontstaat doordat plantenresten afsterven, maar als gevolg van de hoge grondwaterstand niet geheel vergaan. Het plantaardig materiaal hoopt zich dan op. Wanneer er genoeg neerslag valt om de vegetatie van moerasplanten en verschillende veenmossoorten in stand te houden ontstaat er in de loop van duizenden jaren een dik veenpakket. In de Gouwestreek kwam relatief veel veenmosveen voor, hetgeen zeer geschikt was voor de turfwinning, omdat het goed brandt en er weinig of geen as overblijft.

Traag stromende veenriviertjes, zoals de Meije en de Gouwe, voerden het overtollige water uit de centrale delen van de veengebieden af naar de wat lager gelegen grote rivieren. De belangrijkste rivieren in dit gebied zijn de Oude Rijn in het noorden en de Hollandsche IJssel in het zuiden. Oorspronkelijk was de Hollandsche IJssel een zijtak van de Lek, die aan de westkant van het Utrechtse Vreeswijk begon. Na de Romeinse tijd werd de Hollandsche IJssel belangrijker doordat de Lek toen meer water ging voeren. In de natuurlijke toestand hebben meanderende rivieren een tamelijk smalle bedding. Bij een grote aanvoer van water treedt de rivier al snel buiten zijn oevers. Daar verliest het water snelheid waardoor de grootste en zwaarste korrels het eerst worden neergelegd. Hierdoor ontstaan er direct langs de rivier twee lage, uit zavel of lichte klei opgebouwde ruggen: de oeverwallen¹. Verder bij de bedding van de stroom vandaan komen de fijnere deeltjes tot bezinking; hier vinden we kleilagen in de bodem. Beide oeverwallen en de bedding van een rivier wordt ook wel stroomrug genoemd. Dicht bij de rivier lagen broekbossen, riet- en zeggeland. Deze terreinen stonden onder invloed van de rivier, die af en toe overstroomde en voedingsstoffen deponeerde. De bodem is hier wat voedselrijker dan in de gebieden waar het rivierwater niet kon komen. Verder bij de rivieren vandaan lag een nat, boomloos landschap. Dit waren de veengebieden, die als een soort flauw bollende kussens in het gebied tussen de Hollandsche IJssel en de Oude Rijn lagen. De hoogste delen van het veen lagen destijds – voordat de mens het gebied ging ontginnen – beduidend hoger dan de rivier.

Door diverse oorzaken stopte de veenontwikkeling. Er wordt wel gezegd dat een belangrijk drogere periode in de 8^e en 9^e eeuw heeft geleid tot verdroging van de veengebieden. Ook de vorming van zeearmen in West-Nederland veroorzaakte een drooglegging van de moerassen. Een en ander had tot gevolg dat het veenland aantrekkelijk werd voor de mens om zich er te gaan vestigen. En dat gebeurde ook: in enkele eeuwen is het uitgestrekte moerasgebied geheel door boeren in bezit genomen.

---

¹ De begrippen licht en zwaar wekken wel eens verwarring. Zand- en zavelgronden worden wel lichte gronden genoemd, kleigronden zijn zware gronden. Dit heeft te maken met de bewerkbaarheid. Een zandige grond is voor de boer makkelijker te bewerken en heet daarom lichte grond. De bodem is echter opgebouwd uit vrij grove deeltjes, deeltjes die het zwaarst zijn in de sedimentlast van de laaglandrivier en dus het eerst tot bezinking komen. De zware, moeilijk bewerkbare kleigronden bestaan uit heel kleine deeltjes die pas in stilstaand water tot bezinking komen.

5.4 Bewonings- en ontginningsgeschiedenis

5.4.1 Prehistorie en Romeinse Tijd

De oeverwallen langs de Oude Rijn en de Hollandsche IJssel vormden gunstige vestigingsplaatsen. Hoewel er weinig archeologische vondsten zijn gedaan die op prehistorische bewoning wijzen, zullen de oeverwallen destijds bewoond zijn geweest. Het veengebied bleef lange tijd een onbewoonbare wildernis.

In de eerste eeuw na Christus legden de Romeinen de noordgrens van hun rijk langs de huidige Oude Rijn, toen de belangrijkste tak van het Rijnsysteem. Deze grens, de zogenaamde *Limes*, bestond uit versterkingen en controleposten op de zuidoever van de Rijn, van Vinxtbach nabij Bonn tot en met Katwijk, die met elkaar werden verbonden door een weg. In eerste instantie was deze weg zeer bescheiden, net hoog genoeg om geen last te hebben van natte voeten bij hoog water, doch vanaf circa 20 na Chr. werd de weg aanzienlijk uitgebreid, verbeterd en verhard. Op strategische locaties langs de Limes bouwden de Romeinen een fort (in het Latijns *castellum* geheten) van circa één tot drie hectare. Tussen de castella stonden houten wachttorens met tussenafstanden van 500 tot 1500 meter. Op Nederlands grondgebied lagen ongeveer twintig castella. Bij Bodegraven hebben een Romeinse wachtpost (en wellicht ook een klein castellum) en een nederzetting gelegen.

5.4.2 Middeleeuwen en Nieuwe tijd

Na de Romeinse tijd liep de omvang van de bevolking in de regio aanzienlijk terug. Pas in de 10e eeuw begon de bevolking weer zo sterk toe te nemen dat het nodig werd om nieuwe woonplekken te zoeken. Die werden aanvankelijk op de oeverwallen van de rivieren gevonden, bijvoorbeeld Bodegraven (aan de Oude Rijn) en Gouda (aan de Hollandsche IJssel).

Ontginningen in het veengebied

Vanaf de 10^e eeuw is men vanaf de oeverwallen langs de rivieren begonnen met de ontginning van het uitgestrekte veengebied. In eerste instantie betrof het kleinschalige, onregelmatige ontginningen. Aangenomen wordt dat de polders Stein en Willens al voor 1050 zijn ontgonnen. De boeren vestigden zich op de oeverwal van de Hollandsche IJssel. Min of meer loodrecht op de loop van de rivier werden sloten en greppels gegraven die het veengebied inliepen. De sloten lagen op regelmatige afstand van elkaar en evenwijdig aan elkaar, waardoor rechthoekige percelen ontstonden. Ook aan weerszijden van de veenriviertjes de Ouwe Gouwe, de Oude-Bodegraven en de Meije werd het veengebied relatief vroeg ontgonnen. De (Oude) Meije is waarschijnlijk een oude zijtak van de Rijn die bij Woerden aftakte van de hoofdloop. De vrij onregelmatige verkaveling doet vermoeden dat het hier niet gaat om een georganiseerde, van hogerhand geleide ontginning. Aanvankelijk hadden de boeren het recht hun kavels onbeperkt naar achteren te verlengen. De percelen werden steeds verder doorgetrokken in het veengebied, net zolang tot men op een andere ontginning stuitte. Bij Oud-Bodegraven is de fraaie waaierverkaveling goed bewaard gebleven. Het achtervoegsel 'graven' wijst op een kunstmatige watergang, maar het slingerende beloop van de nederzettingen doet veronderstellen dat Oud-Bodegraven aan een natuurlijke veenriviertje is ontstaan.

In de Late Middeleeuwen werden de veengronden op initiatief van de graven van Holland en de bisschoppen van Utrecht ontgonnen. Op grond van het zogeheten wildernisregaal maakten de landsheren aanspraken op de overgebleven woeste gronden en stuurden zij aan op een afbakening van hun rechten. De Gouwe vormde de grens tussen het oostelijke gebied, dat in handen was van de bisschop van Utrecht, en het westelijk gebied van de graaf van Holland. Op zeer systematische en efficiënte wijze is de ontginning van de wildernis ter hand genomen. Overal lieten de graven van Holland stukken grond uitmeten en afpalen. Onder gunstige voorwaarden werden deze stukken grond vervolgens aan groepen kolonisten uitgegeven. Deze kolonisten waren waarschijnlijk afkomstig van de reeds bestaande nederzettingen langs de grote rivieren. Vanaf de late 11^e eeuw hield men een standaardmaat aan voor de lengte en breedte van de uitgegeven percelen: circa 1250 meter lang en 115 meter breed. Hierdoor ontstonden percelen van ongeveer 14 hectare.

Detail van een kaart uit 1520 met de stad Gouda en links daarvan (het zuiden is boven) delen van de polders Bloemendaal, Willens en Stein. Het water uit de polders wordt met duikers onder de dijk doorgevoerd naar de Hollandsche IJssel. Bron: Streekarchief Hollands Midden, 2000.

Deze strak door de landsheer georganiseerde ontginningen noemen we cope-ontginningen. De term cope vereist enige uitleg. Zowel de overeenkomst tussen de landheer en boeren om gronden te ontginnen als de gronden zélf worden wel cope genoemd. Om deze reden spreken we bij de door de landsheren uitgegeven gronden over het algemeen van cope-ontginningen. De oudste bewaard gebleven copebrief dateert uit 1233 en heeft betrekking op Waddinxveen. De toponiemen Boskoop, Gravekopsche Polder en Oudekopsche Polder, bijvoorbeeld, verraden de oorsprong als cope-ontginning. Deze cope-ontginningen onderscheiden zich van de oudere veenontginningen door hun regelmatige, planmatige opzet. De voor- en achtergrens van de kavels liggen evenwijdig aan elkaar. De boerderijen werden op vaste afstanden van elkaar langs de ontginningsbasis gebouwd. Aanvankelijk stond op elke kavel één boerderij, doorgaans op de kop van de kavel aan de hoofdwetering. Hierdoor ontstonden de karakteristieke boerderijlinten. De diverse ontginningen werden door een achterkade beschermd tegen het nog onontgonnen veen, bijvoorbeeld de Kleikade, Bosmankade, Kippenkade, Noordzijds-kade en Ruigeweidse Achterkade. Sommige kades zijn zogenaamde tiendwegen.

In een tempo van gemiddeld 2000 ha per jaar werd de wildernis ontgonnen. In 1139 werd in opdracht van de bisschop van Utrecht het Bloemendaalse Broek gecultiveerd. In de 13^e eeuw volgden de polders Kort Bloemendaal en 's Gravenbroek. Aan de westzijde van de Gouwe werd in 1233 Waddinxveen voor ontginning uitgegeven door de graaf van Holland. De fraaie waaierverkaveling van de Lagebroek in de polder Zegveldbroek is waarschijnlijk een restverkaveling. Dat wil zeggen dat het gebied ontgonnen is nadat naburige, regelmatigere ontginningen al waren gerealiseerd. De inrichting van de 'taartpunt' leidde tot de waaiervormige verkaveling en tot de sterk gebogen vorm van de bebouwingsas. De Lagebroek was lange tijd een vaarpolder. Slechts een deel van de boerderijen was eertijds per as bereikbaar via insteekwegen vanuit Zegveld. De ontsluitingsweg die thans de boerderijen van Lagebroek onderling verbindt, is recent aangelegd in het kader van de ruilverkaveling. Het Branderpad is één van de voormalige insteekwegen.

Omstreeks 1300 was nagenoeg het hele gebied in cultuur gebracht. Als de grond voldoende droog was kon het landbouwkundig gebruik beginnen. Veengrond is echter een lastige substantie: het bestaat voor een groot deel uit water. Door het landbouwkundig gebruik werd water aan het veen onttrokken, waardoor het oppervlak daalde. Het land langs de Hollandsche IJssel en de Oude Rijn kreeg steeds

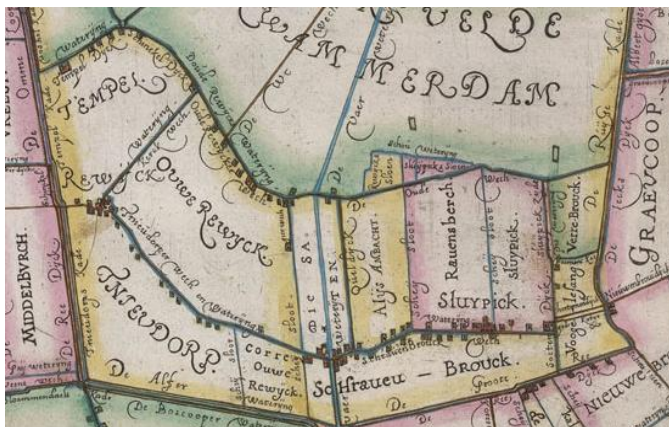
meer last van overstromingen. De boerderijen werden verplaatst naar een lint iets verder van de rivier verwijderd, waar de bodemdaling nog niet zo ver voortgeschreden was. Bovendien werden in de 12^e eeuw dijken aangelegd om het water van de rivier te keren, zoals de Hoge IJsseldijk (of Goejanverwelldijk) en Hoge Rijndijk. Hierdoor was het land veiliger voor overstromingen, maar tegelijkertijd werd de afwatering bemoeilijkt. Het overvloedige regenwater kon niet meer rechtstreeks via de sloten naar de rivier stromen, maar er moesten weteringen aangelegd worden met lozingspunten in de vorm van klepduikers of sluisen.

Ondanks de aanleg van dijken vormden de bodemdaling en het hoge rivierpeil een bedreiging voor de gecultiveerde gronden. In de 12^e en 13^e eeuw kregen de ontginningen in de buurt van Gouda steeds meer overlast te verduren van het water uit de Hollandsche IJssel. Om deze reden werd de rivier in 1285 op last van de graaf van Holland, Floris V, afgedamd (IJsseldam bij 't Klaphek). Sindsdien wordt de rivier niet meer gevoed door de Lek. Het voordeel was dat de overstromingen verminderden en dat het waterpeil op de IJssel veel lager kwam te liggen, waardoor het interessant was om het polderwater te lozen op deze rivier. Helaas slibde het bovenstroomse deel van de bedding dicht, waardoor sommige polders hun afwatering weer elders moesten zoeken.

Veenwinning en droogmakerijen

Turf is eeuwenlang de belangrijkste energiebron in Nederland geweest. Er wordt wel gezegd dat de welvaart van de Republiek der Zeven Provinciën tijdens de Gouden Eeuw grotendeels bepaald is door de aanwezigheid van grote veenvoorraden. Hierdoor kon het land in zijn eigen energiebehoefte voorzien. Aanvankelijk bleef de veenwinning beperkt tot 'droge' vervening: alleen het veen boven de grondwaterspiegel kon worden gewonnen. Dat veranderde toen omstreeks 1530 de baggerbeugel zijn intrede deed en ook het veen onder de waterspiegel gewonnen kon worden. Steeds weer nieuwe landen werden ingestoken en veranderd in een landschap met petgaten, legakkers en veenplassen. Door de nieuwe wijze van vervening, het slagturven, kregen de veenplassen een gevaarlijke omvang en diepte. Door oeverafslag en het afkalven van de legakkers vormden de diep uitgebaggerde veenplassen in toenemende mate een bedreiging voor de omliggende landen, dijken, wegen en dorpen. Er werden wel maatregelen genomen om het slagturven tegen te gaan en de landvernieling tot staan te brengen of in te perken, maar deze hadden geen effect.

In de Gouwestreek werd gebaggerd bij Reeuwijk, Sluipwijk, Tempel en ten westen van Boskoop en Waddinxveen. Ten noorden van de stad Gouda ligt het waterrijke en sterk verveende gebied van Reeuwijk en Sluipwijk. We vinden hier een afwisseling van strookvormige percelen, uitgestrekte veenplassen en kleine droogmakerijen. Naast de wat onregelmatige strokenverkeveling van de polder Groot Oud-Reeuwijk en enkele opmerkelijk korte kavelblokken worden hier ook regelmatige cope-ontginningen zoals de Gravekoopsche Polder en de Oudekoopsche Polder aangetroffen. Het gebied is zeer waterrijk. Grootschalige, commerciële turfwinning heeft de Reeuwijkse en Sluipwijkse Plassen doen ontstaan. Door zandwinning is een deel van de plassen

Reeuwijk en Sluipwijk vóór de verveningen. Detail van de "atlas van het Hoogheemraadschap van Rijnland" door Floris Balthasar, 1610-1615. Bron: Hoogheemraadschap Rijnland, document A-4067

belangrijk verdiept. De grote openheid van de plassen contrasteert sterk met de nieuwbouwwijken van Reeuwijk-Brug en Gouda. In Sluipwijk en op andere plaatsen langs de plassen heeft een sterke recreatieve ontwikkeling plaatsgehad. Toch is de historisch gegroeide structuur van het gebied duidelijk herkenbaar. In Sluipwijk is niet alleen het bebouwingsbeeld redelijk gaaf behouden gebleven, maar vinden we ook enkele voormalige veenarbeiderswoningen.

De brede sloten elders in het gebied, in de niet-verveende delen, zijn ontstaan door baggeren voor het maken van toemaak en door turfwinning op kleine schaal voor plaatselijk gebruik. De Polder Middelburg en de Tempelpolder bij Oud Reeuwijk zijn na vervening weer drooggemaakt en liggen daardoor belangrijk lager dan de omgeving. Opmerkelijk is dat de verkaveling in beide polders de richting van vóór de vervening heeft behouden. De droogmakerijen zijn ontstaan door het omkaden en leegmalen van voormalige veenplassen. De grotere droogmakerijen ten westen van Boskoop en Waddinxveen zijn grootschalig ingericht met een haaks op elkaar staand, rechtlijnig patroon van wegen en waterlopen. Kenmerkend zijn de grote openheid, het ontbreken van dorpen en het overheersen van akkerbouw en tuinbouw. De boerderijen in de droogmakerijen hebben vaak eenzelfde indeling als die op het oude land. Deze jongere boerderijen onderscheiden zich echter heel duidelijk van de oudere bedrijfsgebouwen op de bovenlanden door bijvoorbeeld hogere zijgevels en een symmetrische gevelindeling. Uitgebouwde melkkelders treft men in de jongere polders niet aan.

Agrarisch landgebruik

In eerste instantie werden de ontgonnen veengebieden gebruikt als bouwland voor de teelt van gerst en rogge, en vanaf de 16^e eeuw voor koren, raap- en koolzaad en hennep (voor touwen). Echter, als gevolg van inklinking van het veen na ontwatering werden de percelen uiteindelijk gebruikt als wei- of hooilanden. De veeteelt had twee aspecten. Enerzijds was ze marginaal en kon maar weinig mensen werk bieden. Aan de andere kant leverde de specialisatie in de melkveehouderij voordelen op: er werd uitstekende kaas gemaakt, die grif aftrek vond op de markten van Woerden, Utrecht en Amsterdam en die het goed deed als exportproduct. In de loop van de 19e eeuw nam de omvang van de kaasproductie in deze streek sterk toe door de intensivering van de veeteelt. De volvette kaas die in het veenweidegebied werd geproduceerd en verhandeld in Gouda werd wereldberoemd. Dankzij de kaasmarkt en kaashandelhuizen in Gouda groeide de kaashandel aanzienlijk. Ook in Bodegraven vinden we kaaspakhuisen en -fabrieken.

De omgeving van Boskoop wordt gekenmerkt door de sierheesterteelt en boomkwekerij die teruggaat tot de Middeleeuwen. De tuinbouw groeide exponentieel in de 20^e eeuw. Onder meer voor de transport van planten werd in 1934 de spoorlijn Alphen aan den Rijn-Gouda aangelegd. Tegenover het station in Boskoop werd destijds het tentoonstellingsgebouw Flora gebouwd. Rond het veilinggebouw werd tegelijkertijd een geometrisch park met rosarium en tuinkoepel verwezenlijkt naar ontwerp van S.G.A. Doorenbos.

5.4.3 Recente ontwikkelingen vanaf circa 1950

In de 20^e eeuw en met name na de Tweede Wereldoorlog zijn veel nederzettingen uitgebreid; dit was het gevolg van de sterke bevolkingsgroei, een sterke suburbanisatie en de toenemende behoefte aan ruimte per inwoner. Zo zijn in Gouda sinds 1950 diverse wijken gerealiseerd aan de noordzijde (Ouwe Gouwe en Groenhovenpark) en de oostzijde (Vreewijk, Oosterwei en Goverwelle) van de stad. Binnen de singels vonden grote saneringen plaats op grond van het Basisplan uit 1959. Momenteel bestaan er plannen om uit te breiden op de voormalige droogmakerij van de Zuidplaspolder ten westen van de stad. Ook Bodegraven is na de Tweede Wereldoorlog sterk uitgebreid, met name aan de zuidzijde (Broekvelden).

Het landschap rond Boskoop is drastisch veranderd door de uitbreiding van de sierteelt. De overige delen van de regio hebben door de ruilverkavelingen een grootschaliger karakter gekregen, maar desondanks is het open polderlandschap met rechte sloten en het turfwinninglandschap bij Reeuwijk nog goed aanwezig.

5.5 Specifieke thema's

Infrastructuur

De oudste historische landweg in het gebied was de weg langs de Romeinse Limes. Nadat de Romeinen waren weggetrokken, werd deze echter verwaarloosd. Lange tijd was vervoer over water meest gebruikelijk. De belangrijkste waterwegen waren de Oude Rijn, Hollandsche IJssel en de Gouwe.

In de Late Middeleeuwen slibde de Oude Rijn geleidelijk dicht, doordat de Waal en de Lek de belangrijkste Rijntakken waren geworden. Toen de Kromme Rijn in 1122 bij Wijk bij Duurstede werd afgedamd was het gedaan met de Oude Rijn als rivier, al bleef het een belangrijke vaarroute. De verbinding tussen Leiden en Utrecht werd verbeterd toen er in 1664 langs de Oude Rijn en Leidsche Rijn een jaagpad werd aangelegd, zowel ten behoeve van vrachtschepen als van trekschuiten. Trekschuiten waren lange smalle boten met een overdekt gedeelte waarin 30 tot 35 passagiers een plaatsje konden vinden. Een trekschuit had een bemanning van drie man. Op het schip zelf werkten de schipper en zijn knecht. De jager leidde het paard, dat het schip moest trekken, over het jaagpad. Op plaatsen waar een bocht in de rivier zat stond een rolpaal. Als het paard de bocht al om was werd het touw, waaraan het schip werd voortgetrokken, over de rolpaal geleid. Hiermee werd voorkomen dat het schip tegen de oever van de rivier werd getrokken. Grote delen van het jaagpad zijn in de regio nog aanwezig. Ook langs de Oude Meije (in de 15^e eeuw grotendeels vergraven tot het kanaal Grecht) werd een jaagpad aangelegd.

De Gouwe is een oud veenriviertje dat bij Gouda in de Hollandsche IJssel uitkwam. Ten noorden van Boskoop heeft de Gouwe een kaarsrecht beloop. Dit gedeelte is gegraven om een verbinding met de Oude Rijn tot stand te brengen. Tussen Alphen aan den Rijn en Bodegraven, bij Gouwsluis, werd omstreeks 1284 een sluis in de Rijndijk gelegd. De sluis is inmiddels verdwenen en het wegverkeer wordt via een monumentale ijzeren hefburg over het kanaal geleid. Naderhand werd de Gouwe opgenomen in de belangrijke binnenscheepvaartweg door Holland tussen Dordrecht en Haarlem. De binnenscheepvaart was lange tijd verplicht om via de Gouwe, het Haarlemmermeer, het Spaarne en het IJ te varen. In Gouda en Spaarndam werd tol geheven, andere vaarroutes die om deze plaatsen heen zouden gaan waren daarom verboden. Pas in 1656 kreeg Amsterdam toestemming om de Nieuwe Vaart aan te leggen tussen de Aar en Oude Rijn bij de ingang van de Gouwe. Later werd de scheepvaartverbinding tussen Amsterdam en Rotterdam verder verbeterd. Deze waterweg - via de Gouwe - is tot in de 20^e eeuw van betekenis gebleven.

Ter bevordering van het vaartransport tussen de Hollandsche IJssel (via de stadsingels van Gouda en de Karnemelksloot) en de Oude Rijn (bij Bodegraven) werd in het midden van de 14^e eeuw de Reeuwijksche Watering verbreed en verdiept; sindsdien stond het bekend als de Breevaart. De vaarweg werd gebruikt om bijvoorbeeld turf van Reeuwijk en Sluipwijk per turfschuiten te vervoeren naar de Turfsingel en Turfmarkt in Gouda. In de 17^e eeuw werd de Breevaart ingericht als trekvaart. Tevens werd via de vaart overtollig water uit de omliggende polders, zoals de Willenspolder en de Bloemendaalse polder, door middel van de Vuilebrassluis op de Hollandsche IJssel geloosd. De Vuilebrassluis - aangelegd in de 16^e eeuw - was een zogenaamde keersluis. Dergelijke keersluizen werden gebruikt bij getijdenrivieren, zoals de Hollandsche IJssel, die onder invloed stonden van eb en vloed. Bij vloed werd de sluisdeur door het hoge water dicht geduwd, zodat het water niet de polders in kon stromen, doch bij eb stond de deur open. Dan was er een verbinding met de achterliggende Breevaart. Scheepvaart was bij keersluizen echter slechts beperkt mogelijk: alleen als het waterniveau op de rivier en de wetering gelijk was.

De scheepvaart op de Hollandsche IJssel was afhankelijk van eb en vloed. Om de vaarbaarheid van de Hollandsche IJssel te verbeteren, bestonden reeds in de 15^e eeuw plannen om ten oosten van Gouda een sluis in de Hollandsche IJssel te leggen. Het zou echter tot de 19^e eeuw duren voordat deze plannen werden gerealiseerd. Het

gedeelte tussen IJsselstein en Gouda staat bekend als de gekanaliseerde Hollandsche IJssel. In de jaren 1854-1856 werd een dam bij Gouda in de rivier gelegd met een spui- en schutsluis. Het werk maakte onderdeel uit van de kanalisering van het bovenstroomse deel van de Hollandsche IJssel, die is uitgevoerd tussen 1851 en 1862. De sluis heeft in beide sluishoofden een stel eb- en vloeddeuren, maar dankt zijn naam aan de waaierdeuren die tussen de beide hoofden zijn geplaatst. Door deze waaierdeuren kan de sluis ook als spuisluis worden gebruikt. De sluis vervulde ook een functie in het tegengaan van het dichtslibben van de Hollandsche IJssel. Bij vloed werd de sluis opengezet zodat er veel water in het bovenstroomse pand van de rivier kwam. Daarna werd de sluis gesloten; bij laag water in het open deel van de rivier, stroomafwaarts van Gouda, werd de sluis opengezet en stroomde het water met flinke kracht uit het bovenpand, daarbij het slib uit de bedding meenemend. Voor deze functie zijn de waaierdeuren noodzakelijk, omdat die ook tegen hoog water in geopend kunnen worden.

De waaiersluis te Gouda

De trekschuit bleef lange tijd een favoriet vervoermiddel. Ook de verbetering en aanleg van wegen in de eerste helft van de 19^e eeuw, bijvoorbeeld de straatweg Gouda-Bodegraven in 1831, vormde geen wezenlijke concurrentie. Landscheidingen, in de vorm van kaden zoals de Kleikade en de Oostdijk, vormden lange tijd de belangrijkste rijweg tussen Utrecht en Den Haag. Vooral bij zuidwesterstorm sloegen de golven wild over deze kaden heen en veroorzaakten veel ongemak. Ook de landscheidingen in het gebied van Reeuwijk en Sluipwijk bleven gespaard en werden gebruikt als wegen. Echter, grote infrastructurele veranderingen traden pas op met de komst van de trein en het daarop aansluitende netwerk van tramwegen in de tweede helft van de 19^e eeuw. Zo werd in 1855 een spoorlijn aangelegd tussen Utrecht en Rotterdam, met een station te Gouda. In 1878 volgde de spoorweg tussen Leiden en Woerden. Langs deze route werd in 1894 een station in Bodegraven gebouwd, dat na een brand in 1911 is herbouwd. In 1934 werd, onder meer voor de transport van planten uit Boskoop, de spoorlijn Alphen aan den Rijn-Gouda aangelegd.

Defensie

De oudste sporen van defensie in de Rijnstreek is de Romeinse Limes, waarlangs op strategische plekken castella en wachtposten waren gebouwd. Bij Bodegraven hebben een wachtpost en een kampdorp gelegen, en wellicht ook een klein castellum.

Omstreeks 1200 werd te Gouda het mottekasteel van de heren Van der Goude gebouwd. Het lag ter plekke van de huidige Molenwerf, ten zuiden van de Markt en de Janskerk. Nadat het kasteel in 1304 was verwoest en in 1368 definitief ontmanteld, werden de Van der Goudes opgevolgd door Jan van Henegouwen. Zijn nazaat begon in 1362 met de bouw van een nieuw kasteel, hetgeen hij in 1384 voltooide. Dit kasteel is in 1577 afgebroken. Restanten zijn nog zichtbaar in het huidige Houtmansplantsoen.

In de oostzijde van de Gouwestreek liep de zogenaamde Oude Hollandse Waterlinie. De verdediging van de belangrijkste Hollandse steden met behulp van waterlinies dateert uit de 17e eeuw. Het idee erachter was het onder water zetten (inunderen) van grote stukken land, om op die manier vijandelijke legers de doortocht te beletten. Er werd niet meer dan een halve meter water op de landerijen gezet, maar door de aanwezigheid van sloten, greppels en kanalen was zo'n inundatiegebied uiterst verraderlijk. Voor een leger met zwaar materiaal was er geen doorkomen aan. Het water mocht ook weer niet te hoog komen, anders kon men er met platbodems overheen varen: het systeem luisterde dus heel nauw.

In 1629, midden in de Tachtigjarige Oorlog, kwam de eerste waterlinie (die we nu de Oude Hollandse Waterlinie noemen) tot stand. Er werd een aaneengesloten verdedigingslinie aangelegd van Muiden tot Gorinchem. Deze verdedigingslinie bestond uit een aantal sterke vestingsteden, schansen en tussengelegen, uitgestrekte gebieden die in geval van nood onder water gezet konden worden. Zo kon de polders Weijland en de Bree en het gebied tussen de Enkele en Dubbele Wiericke geïnundeerd worden. De Enkele en Dubbele Wiericke zijn van oorsprong 15^e-eeuwse polderweteringen en – kades, die een belangrijke rol hebben gespeeld in de Oude Hollandse Waterlinie. Het gebied tussen de beide Wierickes was inundatiegebied en kon in tijden van oorlog onder water gezet worden. Het water hiervoor kwam via de Goejanverwellesluis uit de Hollandsche IJssel. De Wierickes lopen van de Hollandsche IJssel naar de Oude Rijn. Het acces langs de Oude Rijn, ten oosten van de Enkele Wiericke, werd afgesloten door de Wierickerschans, opgeworpen in 1672 – het Rampjaar – toen de Franse troepen vanuit Utrecht naar het westen oprukten. Hetzelfde jaar werd dit fort de Kleine Wiericke verwoest door de Fransen. Daarop besloot prins Willem III in januari 1673 deze zwakke plek in het inundatiegebied af te sluiten door de bouw van een grote vierkante schans met vier bastions: *Groot fort aen den cleynen Wierick*. In de schans werd in 1747-1748 het *groot pulvermagazijn* gebouwd.

De Wierickerschans

Langs de Hollandsche IJssel lagen versterkingen bij de Goejanverwellesluis (Hekendorp). Ook bij Bodegraven werd een fort gebouwd. Toen Koning Willem I in 1815 opdracht gaf tot de inrichting van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, veel verder naar het oosten, om de stad Utrecht heen, verloor de Oude Hollandse Waterlinie haar betekenis. Alleen de Wierickerschans kreeg nog een militaire functie in de NHW, namelijk als 'Hoofddepot van 's Rijks Buskruit'. Pas in 1960 werd de militaire status van het vestingwerk opgeheven.

Steden en dorpen

De meeste nederzettingen in de Gouwestreek zijn van oorsprong dijkdorpen of veenontginningsdorpen, die gekenmerkt werden door een lineaire bebouwing. Groot verschil tussen de twee typen is dat de dijkdorpen tot ontwikkeling kwamen langs de dijken op de oeverwallen van de Oude Rijn, Hollandsche IJssel en Gouwe, en dat de veenontginningsdorpen veelal midden in het veen zijn ontstaan. Voorbeelden van ontginningsdorpen zijn Reeuwijk-Brug en –Dorp, Tempel en Zegveld. Tot de dijkdorpen

behoren oorspronkelijk Bodegraven (11^e eeuw), Boskoop (13^e eeuw), Gouda (12^e eeuw), Nieuwerbrug (16^e eeuw) en Waddinxveen (13^e eeuw).

Het huidige Bodegraven bestond waarschijnlijk al in de 11^e eeuw. Bodegraven speelde in de 19^e eeuw een belangrijke rol in de kaashandel. De vele kaaspakhuizen zijn dan ook als een belangrijk kenmerk in het straatbeeld van het stadje te herkennen. Het dijkdorp Nieuwerbrug is ontstaan op de plek waar in 1510 een brug over de Oude Rijn werd gebouwd. Sinds 1651 tot op heden wordt hier tol geheven. De huidige tolbrug uit 1990 verving een gietijzeren voorganger uit 1909. Bij de brug vinden we tevens een smeedijzeren tolhek en een tolwachtershuis uit 1788.

De stad Gouda

Gouda, vroeger Ter Gouw geheten, is ontstaan nabij de plek waar het veenriviertje de Gouwe uitmondt in de Hollandsche IJssel. Hier werd in de 12^e eeuw een keersluis, de Donkere Sluis, aangelegd in de Gouwe. Ten zuiden van deze sluis ontstond een haven waar al spoedig bebouwing tot stand kwam. Omstreeks 1200 werd het kasteel van de heren Van der Goude gebouwd. Het kasteel is in 1577 afgebroken.

Gouda kreeg in 1272 stadsrechten. De stad kwam tot bloei door de tol op de Hollandsche IJssel en door de vaarroute over de Gouwe. Aan het eind van de 14^e eeuw werd een nieuwe sluis gebouwd tussen de Turfsingelgracht en de Hollandsche IJssel. Via de Breevaart en de Karnemelksloot werd turf aangevoerd uit de veengebieden van Reeuwijk en Sluipwijk. Het stadje maakte in de 15^e eeuw een grote bloeiperiode door dankzij de grafelijke tol, het regionaal stapelrecht en de vele bierbrouwerijen. In de 17^e eeuw werden de kaashandel en de pijpenfabricage belangrijk. De binnenstad heeft zijn Middeleeuwse aanleg goed bewaard en bevat een groot aantal monumenten, waarvan het stadhuis (midden 15^e eeuw), de Waag (1668) en de St.-Janskerk (14^e-15^e eeuw) de bekendste zijn. In de 19^e eeuw zijn de vestingwerken van de Gouda gesloopt. In 1811 begon men met de afbraak van de stadsmuren, terwijl tussen 1846 en 1854 de stadspoorten en bastions gesloopt werden.

5.6 Historisch-geografische elementen en structuren

De cultuurhistorische elementen en structuren in het huidige landschap waaronder de historisch geografische elementen en structuren zijn voor het gebied te ordenen naar te onderscheiden landschapsvormende functies. Onderstaand is per relevante functie een aantal kenmerkende elementen en structuren vermeld.

Landbouw

- Kwekerijen te Boskoop
- Met riet gedekte 18^e en 19^e-eeuwse hallenhuisboerderijen en langhuisboerderijen in het gebied
- Gebouw van R.K. Coöperatieve Landbouwvereniging 'St. Catharina' te Reeuwijk-Dorp (1915)

Bosbouw

- Geen items

Wonen

- Stad Gouda (12^e eeuw)
- Dijkdorpen: Bodegraven (11^e eeuw), Boskoop (13^e eeuw), Nieuwerbrug (1510), Waddinxveen (13^e eeuw)
- Ontginningsdorp: Reeuwijk-Brug (ME)
- Wegdorpen: Driebruggen (17^e eeuw)
- Bebouwingslinten: Meije (ME)
- Villa's te Boskoop (c. 1900-1920), Gouda (c. 1900-1920)
- Herenhuizen te Gouda (m.n. 17^e en 18^e eeuw), Waddinxveen (19^e eeuw)
- Volkswoningbouw te Gouda (jaren 1920)
- Arbeiderswoningen te Waddinxveen (c. 1900)

Jacht en visserij

- Voormalige St.-Jorisdoelen te Gouda (16^e eeuw)

Waterstaat

- Sluis in Oude Rijn bij Bodegraven (17^e eeuw, verbreed 1895)
- Gemaal te Driebruggen (1911)
- Poldermolen 'Haastrechtse Molen' te Gouda (1862)
- Donkere Sluis te Gouda (1778, t.p.v een 12^e-eeuwse keersluis)
- Amsterdamsche Sluis in de Gouwe te Gouda (1436, herbouw 1873)
- Havensluis te Gouda (1615)
- Mallegatsluis te Gouda (1763-64)
- Mr. P.A. Pijnacker Hordijkgemaal te Gouda (1932-33)
- Ir. De Kock van Leeuwensluis te Gouda (1940-42)
- Poldermolen 'Weijpoortsche Molen' te Nieuwerbrug (17^e eeuw)
- Poldermolen 'Oukoopse Molen' te Reeuwijk-Brug (1674-80) met molenaarswoning

Defensie

- Enkele en Dubbele Wiericke (Oude Hollandse Waterlinie)
- Wierickerschans ten oosten van Bodegraven (17^e eeuw, OHW)

Delfstofwinning

- Kleiwinning langs de Oude Rijn en Hollandsche IJssel
- Veenwinning
- Veenplassen: Reeuwijkse Plassen (17^e eeuw)

Bedrijvigheid

- Windmolen 'De Arkduif', Bodegraven (1697, hersteld 1870)
- Laat-19^e-eeuwse en vroeg-20^e-eeuwse kaaspakhuisen in Bodegraven
- Voormalige zaadhandel 'Turkenburg' te Bodegraven (1905)
- Voormalige olieslagerij 'De Phoenix' te Bodegraven (1905)
- Houten boomkwekersloodsen te Boskoop (c. 1930)
- Zagerij en schaverij Joh. Van der Kooy & Zn te Boskoop (1910)
- Voormalig veilinggebouw 'Flora' te Boskoop (1932)
- Visbanken te Gouda (1588) voor de verkoop van vis
- Voormalige waag te Gouda (1668)
- Diverse 19^e- en 20^e-eeuwse bankgebouwen te Gouda
- Korenmolen 'De Rode Leeuw' te Gouda (eind 17^e eeuw)
- Korenmolen 'Het Slot' te Gouda (1832) met molenaarswoning
- Diverse 18^e- en 19^e-eeuwse pakhuisen te Gouda
- Voormalige blekerij 'De Drie Notenbomen' te Gouda (1849)
- Blekerij 'Het Wapen van Amsterdam' te Gouda (1900)
- Voormalige Koninklijke Goudsche Machinale Garenspinnerij te Gouda (gesticht 1861, huidige gebouw 1916)
- Voormalige Plateelbakkerij Zuid-Holland te Gouda (gesticht 1898, huidige gebouwen 1900-1923)
- Voormalige kaasfabriek De Producent te Gouda (1919)
- Diverse kleine 19^e- en 20^e-eeuwse bedrijfsgebouwen te Gouda: graanmaalterij (c. 1900), chocolade- en suikerwerkenfabriek Bonera (c. 1920), zeepfabriek Gouda (c. 1935) en steenhouwerij G. Polet & Zn. (c. 1935)
- Voormalige kurkwarenfabriek van L. Vermeulen & J. Rupke te Waddinxveen (1894). In 1926 ingericht als meubelfabriek.
- Voormalige tabaksfabriek van de firma L. Dobbelman te Waddinxveen (1935-40) naar ontwerp van P.D. Stuurman met kantoorgebouw, bedrijfsgebouwen en watertoren
- Voormalige coöperatieve graanmaalterij 'De Eendracht' te Waddinxveen (1907)

Infrastructuur

- Voormalige watertoren te Bodegraven (1907)
- Treinstation te Bodegraven (1913)
- Watertoren te Boskoop (1908; ontwerp J. Schotel)
- Treinstation te Boskoop (1934; ontwerp H.G.J. Schelling)
- Hefbrug over de Gouwe te Boskoop (1936; firma De Vries Robbé & Co)
- Voormalig tolhuis te Gouda (15e eeuw)
- Watertoren te Gouda (1883) naar ontwerp van J. Schotel
- Elektrische Centrale (1909) en schakelstation (1939) van Goudsche Lichtfabrieken te Gouda, ontwerp door L. Coole
- Schutsluis Stolwijkersluis te Gouda (1799-1800)
- Schutsluiscomplex Waaiersluis in Hollandse IJssel te Gouda (1860)
- Schutsluis Julianasluis te Gouda (1931-32)
- Gouwe-IJsselkanaal te Gouda (1928-33)

- Trappenbrug te Gouda (1574, herbouw 1988)
- Gietijzeren draaibrug 'Dirck Crabethbrug' te Gouda (1867)
- Gietijzeren dubbele basculebrug 'Uiterste Brug' te Gouda (1879)
- Brugwachtershuisje te Gouda (1871)
- Diverse vaste bruggen te Gouda, bijv.: Doelenbrug (c. 1925), St. Jansbrug (1930), Nood Godsbrug (1937)
- Station te Gouda (1984, ter vervanging van station uit 1948) naar ontwerp van M.W. Markenhof
- Tolbrug over Oude Rijn te Nieuwerbrug (sinds 1651; huidige brug uit 1990 met ouder tolhek)
- Tolwachtershuis te Nieuwerbrug (1788)
- Spoorlijn Leiden-Utrecht
- Spoorlijn Gouda-Rotterdam (c. 1855)
- Straatweg Gouda-Bodegraven (1831)
- Station te Waddinxveen (1934) naar ontwerp van H.G.J. Schelling
- Hefbrug over de Gouwe te Waddinxveen (1936)

Bestuur

- Raadhuis te Boskoop (1929)
- Stadhuis te Gouda (1448-59)
- Voormalig raadhuis te Reeuwijk-Brug (1918)
- Voormalig raadhuis te Waddinxveen (1910-11)

Religie

- St.-Janskerk te Gouda (oorsprong mid 13^e eeuw)
- Voormalige St.-Joostkapel te Gouda (1425)
- Voormalige Agnietenkapel te Gouda (restant van Agnietenklooster uit 1450)
- Voormalige celledoorklooster te Gouda (15e eeuw)
- Oude Algemene Begraafplaats te Gouda (1829)
- R.K. Begraafplaats te Gouda (1890)
- Voormalige R.K. St. Jozefklooster te Reeuwijk-Dorp (1913)

Recreatie/sport

- Florapark te Boskoop (1932-33 door S.G.A. Doorenbos)
- Sociëteitsgebouw 'De Réunie' te Gouda (16e eeuw)
- Voormalig gymnastieklokaal van R.K. scholen te Gouda (c. 1915)
- Voormalig badhuis te Gouda (1919)
- Spaardersbad te Gouda (1938)
- Houtmansplantsoen te Gouda (c. 1830) met muziektent (1898) en gedenktekens (19e en 20e eeuw)
- Van Bergen IJzendoornpark te Gouda (1901) door Firma Groenewegen & Zn.

Zorg, onderwijs en cultuur

- Barbaratoren te Gouda (restant gasthuis uit 1505)
- Voormalig St.-Catharinagasthuis te Gouda (14^e eeuw)
- Voormalig Verenigd Wees- en Aalmoezeniershuis te Gouda (1599)
- Voormalig oudemannenhuis te Gouda (1555)
- Voormalig militair hospitaal te Gouda (1876)
- Voormalige volksgaarkeuken te Gouda (1889; ontwerp L. Burgersdijk)
- Voormalig pesthuis te Gouda (1614)
- 17^e-18^e-eeuwse hofjes te Gouda

Energievoorziening

- Geen items

Landgoederen en buitens

- Buitenhuis 'Groot Landlust' of 'Rhodus' bij Bodegraven (18^e eeuw)
- Landhuis Sonnevance te Waddinxveen (1920)

5.7 Literatuur

- Acket, M.N., 1953. De oude Rijn en zijn omgeving. Leidsch Jaarboek 45: 73-102.
- Bakker, J.H.J.M., 1978. Het land van Stein. H.E.K. 3: 40-46.
- Balen, P. van, 1940. Uit de Geschiedenis van Waddinxveen. Waddinxveen.
- Balen, P. van, 1941-1943. Middeleeuwsche landontginningen in de omgeving van Gouda. Bijdragen van de Oudheidkundige Kring 'Die Goude', 3 (1941): 10-30; 4 (1943): 27-40.

- Balen, P. van, 1947. De stad Gouda en de verveningen in haar omgeving. Bijdragen van de Oudheidkundige Kring 'Die Goude', 5: 35-49.
- Beunder, P.C., 1972. De Zwammerdam na 800 jaar definitief verwijderd. Holland 4: 104-35.
- Beek & Kooiman Cultuurhistorie (2004) Het post-militaire landschap. Een overzicht van linies en stellingen in Nederland (twee delen: werkboek en kaarten) (Den Haag, Ministerie van VROM)
- Berendsen, H.J.A. (2000) Landschappelijk Nederland (Assen, Van Gorcum)
- Boon, J. M.G., 1967. Boreft in vroeger tijd; grepen uit de historische ontwikkeling van Bodegraven. Woerden.
- Borger, G., A. Haartsen & P. Vesters (2003, 3^e druk) Het Groene Hart: een Hollands cultuurlandschap (Utrecht, Matrijs)
- Bulk, C. & S.C.J. van Tol (red.), 1970. Zo was Boskoop. 2e druk. Boskoop Denstlagen, W. (2001) De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst: Gouda (Zwolle, Waanders Uitgevers; Zeist, Rijksdienst voor de Monumentenzorg)
- Feddes, F. (2004) Merck toch hoe sterck - monumenten van verdediging (Amsterdam, Stichting Open Monumentendag)
- Fockema Andreae, S.J., 1931. Een zeshonderdjarige (de polder Bloemendaal bij Gouda, 1331-1931).
- Fockema Andreae, S.J., 1954. Willem I, Graaf van Holland 1203-1222 en de Hollandse Hoogheemraadschappen. Wormerveer.
- Fockema Andreae, S.J., 1956. Landscheidingen der Midden-Hollandse Hoogheemraadschappen in de 18e eeuw. Tijdschrift K.N.A.G. 73: 134-139.
- Gouw, J.L. van der, e.a., 1975. Honderd jaar provinciale waterstaat in Zuid-Holland; enige opstellen over de geschiedenis. 's-Gravenhage.
- Hekker, R.C., 1960. Het boerenleven in Zuid-Holland en West-Utrecht omstreeks 1800. Nederlands Volksleven 10: 112-118.
- Henderikx, P.A., 1977. De zorg voor de dijken in het baljuwschap Zuid-Holland en in de grensgebieden ten oosten daarvan tot het einde van de 13e eeuw. K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift 11: 407-427.
- Jong, D.L. de, 1947. De Gouwe. Die Goude 5: 126-172.
- Kleijn, H.C.M., R.J.A. van Suchtelen van de Haere, D.A. Hierick, B.A. van Tilburg & A. de Vries (2004, red.) Op weerstand gebouwd. Verdedigingslinies als militair erfgoed (Zwolle, Waanders Uitgevers i.s.m. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist)
- Margry, P.J., 1983. Ontginning en poldervorming in Bloemendaal (bij Gouda) in de middeleeuwen.
- Ongepubliceerde scriptie Historisch-Geografisch Seminarium Universiteit van Amsterdam.
- Schaum, C.L.J., 1908. De historie van Boskoop. Boskoop.
- Scheygrond, A., 1930. De Reeuwijksche en Sluipwijksche Plassen. Gouda.
- Stenvert, R., Ch. Kolman, S. van Ginkel-Meester, E. Stades-Vischer & S. Broekhoven (2004) Monumenten in Nederland: Zuid-Holland (Zeist, RDMZ; Zwolle, Waanders Uitgevers)
- Teixeira de Mattos, L.E, 1906-1961. De waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland. (14 delen)
- Tol, S.C.J. van, 1977. Reeuwijk in het verleden. Reeuwijk.
- Troost, P.A., 1931. Waddinxveen; thans en voorheen. z.pl.
- Vooys, A.C. de, 1932. De gemeente Reeuwijk. Sociaal geographische analyse van een gemeente in het Zuid-Hollandse weidegebied. Anthropol-geographische Reeks 3. Utrecht.
- Vuyck Sr., A, 1966. Boskoop; vijf eeuwen boomkwekerij 1466-1966. Boskoop
- Waal, J. van der & F.O. Wijk, J. van, 1941. Het sierteeltcentrum Boskoop. Utrecht.
- Wallenburg, C. van, 1966. De bodem van Zuid-Holland; toelichting bij blad 6 van de Bodemkaart van Nederland, schaal 1 : 200 000. Wageningen.
- Zagwijn, W.H. (1991) Nederland in het Holoceen. Geologie van Nederland, deel I (Den Haag, Sdu Uitgeverij)

6 Regio 61: Rotterdam, Hoeksche Waard, IJsselmonde en Dordrecht

Hoeksche Waard, IJsselmonde en het Eiland van Dordrecht op de kaart van Christiaan Sgrooten uit 1573

6.1 Ligging

De regio bestaat uit de Zuid-Hollandse 'eilanden' IJsselmonde, Hoeksche Waard, Eiland van Dordrecht en Tiengemeten. Het wordt geheel omgeven door water: in het noorden door de Nieuwe Maas en dan met de wijzers van de klok mee de Noord, de Beneden-Merwede, de Nieuwe Merwede, het Hollands Diep, het Haringvliet, het Spui en de Oude Maas.

6.2 Karakteristiek

De strijd tegen het water, de lange geschiedenis van bedijken, overstromen en weer opnieuw bedijken staat centraal in de regio en heeft voor een belangrijk deel het uiterlijk van de regio bepaald. Het uitgebreide veengebied was in de Vroege Middeleeuwen ontgonnen en door de boeren in gebruik genomen. De bodemdaling en de grotere invloed van de zee maakten de aanleg van dijken in het gebied nodig. Turfgraverij, zoutwinning en slecht onderhoud van de dijken veroorzaakten aan het eind van de veertiende en het begin van de vijftiende eeuw grote overstromingen en

het verlies van mensenlevens, vee, huizen en landerijen. Bij de St.-Elisabethsvloed van 1421 ging de Grote Zuidhollandse Waard ten onder. Geleidelijk werd het verloren gegane land weer op de zee teruggewonnen. Het resultaat van deze activiteiten is een open landschap dat bestaat uit een aaneenschakeling van langgerekte polders, van elkaar gescheiden door een dicht netwerk van dijken.

De noordelijke helft van IJsselmonde wordt bepaald door Rotterdam. Vanaf 1870 heeft Rotterdam ook beslag gelegd op de zuidelijke oever van de Nieuwe Maas. Dorpen en buurtschappen als Bolnes, IJsselmonde, Feijenoord, Katendrecht, Charlois en Pernis werden geannexeerd en veranderden van platteland in stedelijke gebied. Woonwijken, havens, industriegebieden en olieraffinaderijen domineren het landschap hier. Ook de naburige dorpen als Hoogvliet, Barendrecht, Ridderkerk, Hendrik-Ido-Ambacht en Zwijndrecht zijn enorm gegroeid en binnen het stedelijke weefsel van Rotterdam komen te liggen. Tegelijkertijd vond er een uitbreiding van de infrastructuur plaats; een spoorlijn, een metrobaan en vier autosnelwegen (A4, A15, A16 en A29) doorkruisen het gebied; tunnels en bruggen verbinden de voormalige eilanden met de aangrenzende gebieden.

Cultuurhistorische blikvangers

- het polderland met zijn langgerekte polders en netwerk van dijken
- de vele T-splitsingen van dijken
- het vaak scherpe contrast tussen de stad en het landelijke gebied
- de relictten van oude watersystemen, zoals de Binnengedijkte Maas en tal van kleinere waterlopen
- grienden en wilgenbossen langs de Oude Maas en in de Biesbos
- de onregelmatige percelering van het Oudeland van Strijen
- de voorstraatdorpen
- de slikken en gorzen langs het haringvliet en het Hollandsch Diep

6.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap

6.3.1 Pleistoceen

Aan het einde van de laatste ijstijd (het Weichselien) lag de zeespiegel ca. 45 meter beneden NAP. De kustlijn lag ver ten noordwesten van de huidige. De regio maakte deel uit van een uitgestrekte toendravlakte. Door deze vlakte stroomden de voorlopers van de Rijn en Maas. De rivieren hadden in de ijstijd een ca. 20 kilometer brede riviervlakte uitgesleten, met daarin een patroon van voortdurend veranderende zich vertakkende beddingen, door zandbanken gescheiden. Dergelijke rivieren worden 'vlechtende rivieren' genoemd.

In de riviervlakte werd (veelal grof) zand afgezet. De top van deze pleistocene fluviale afzettingen ligt in de regio ongeveer tussen 15 meter beneden NAP.

In het koude klimaat vielen de rivieren periodiek droog. De wind kreeg vat op de kale zandbanken en verplaatste het zand zodat rivierduinen werden opgeworpen. Sommige van deze duinen waren zo hoog dat ze boven de later afgezette sedimenten uitstaken. Dit zijn de bekende 'donken', waarvan er op IJsselmonde vijf bekend zijn. Uiteraard ligt Huis ten Donck op zo'n oud rivierduin. In het verleden zijn deze donken vaak als woonplaats benut. Op verschillende plaatsen zijn bewoningssporen en gebruiksvoorwerpen van mensen uit het Mesolithicum en het Neolithicum (respectievelijk Midden-Steentijd en Nieuwe Steentijd) gevonden op de flanken van de donken.

6.3.2 Holoceen

In het begin van het jongste geologische tijdvak, het Holoceen, trad een klimaatsverbetering op waardoor het landijs op grote schaal begon te smelten. De zeespiegel steeg en de Noordzee begon langzamerhand haar huidige contouren aan te nemen. Tegelijkertijd veranderden de grote rivieren van karakter. In plaats van de vlechtende rivieren uit de koude perioden van het Pleistoceen kregen de Rijn en de Maas een meanderend karakter. Het brede rivierdal werd opgevuld met sediment, zand en klei en de rivieren stroomden met trage kronkels door de riviervlakte. Langs

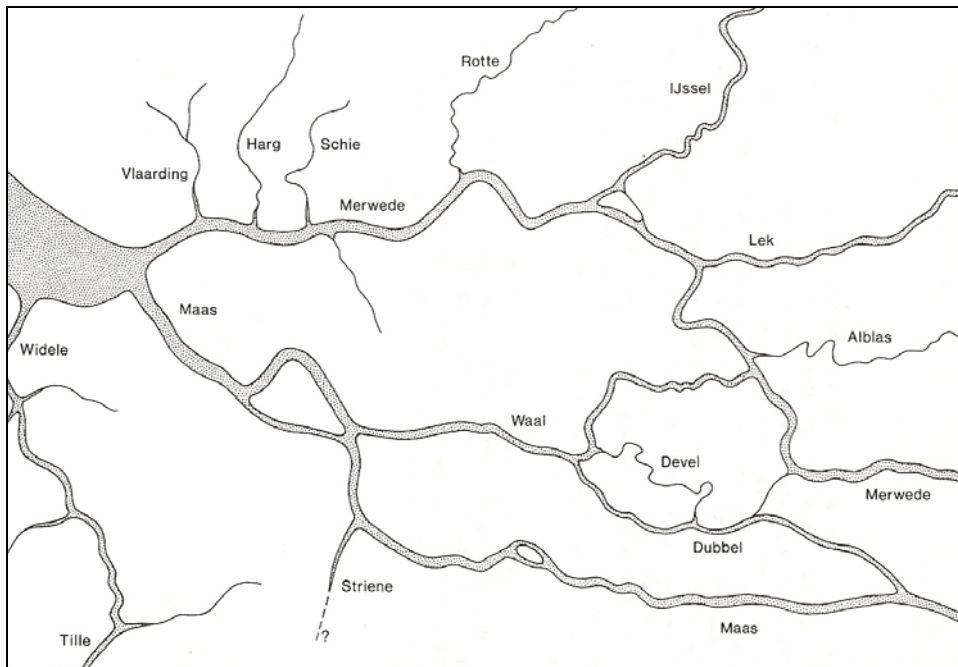
de beddingen ontstonden de oeverwallen, wat verder bij de bedding verwijderd de wat lager gelegen kommen. Tot de bedijking van de rivieren in de Middeleeuwen werden de wat hoger gelegen, zandige oeverwallen en stroomgordels bij voorkeur als woonplaats gekozen.

Zo'n 4000 jaar geleden ontstond er een duinenrij langs de kust, die slechts werd onderbroken door de monding van de Rijn bij Katwijk, die van de Maas en die van de Schelde. De Maasmond lag ten westen van de huidige regio. Achter de duinen ontstonden uitgestrekte moerassen waarin veenvorming plaatsvond.

Geleidelijk nam de invloed van de zee op het gebied toe. De zee drong het land binnen via de rivieren en verschillende getijdengeulen en zette een laag klei over het veen af. De Maas liep vanaf ongeveer 1000 voor Chr. in westelijke richting door de huidige Hoeksche Waard, om even voorbij Westmaas naar het noorden af te buigen en met een grote meanderboog, om de huidige Polder Albrandswaard heen, tussen Poortugaal en Rhoon door te stromen. Onder Poortugaal vervolgde de Maas haar weg in noordwestelijke richting, evenwijdig aan en niet ver van de huidige Oude Maas. Ter hoogte van Vlaardingen verbreedde de bedding zich en liep uit in een trechtervormig estuarium.

Terwijl in de loop van de Maas lange tijd weinig verandering is opgetreden, kwamen er in de Middeleeuwen wijzigingen in de afvoer van de Rijn tot stand. De belangrijkste bedding van de Rijn was de huidige Oude Rijn, die bij Katwijk in zee uitmondde. Deze tak nam door verzanding in betekenis af en de Waal, de Lek en de Hollandsche IJssel kregen meer water te verwerken. Waarschijnlijk stroomde het water van Lek en IJssel verder in de huidige bedding van de Nieuwe Maas naar het westen om bij Vlaardingen de brede Maasmond te bereiken.

Ook enkele andere rivierarmen in de regio, zoals Oude Maas, Noord, Waal en Devel hadden voorlopers die reeds voor de jaartelling zijn ontstaan., die door IJsselmonde stromen, dateren eveneens van voor de Romeinse Tijd. Alleen de verbinding tussen de Merwede en de Oude Maas bij Dordrecht schijnt pas in de Middeleeuwen te zijn gevormd.

Rivierlopen in het Maasmondgebied omstreeks het jaar 1000 AD.

Bron: Hageman, 1991.

Na de Romeinse tijd heeft er een vernatting van het gebied plaatsgevonden en zijn er opnieuw veenlagen gevormd. Omstreeks het jaar 1000 AD nam de invloed van de zee op het gebied weer toe.

Door een stormvloed in 1216 was in de duinen van Voorne een gat geslagen, van waaruit zich een nieuwe zeearm landinwaarts begon te ontwikkelen: het Haringvliet. De geul breidde zich snel in oostelijke richting uit. Het land van Voorne werd erdoor in twee delen geknipt. Aan de oostkant bracht deze ontwikkeling steeds vaker overstromingen en zout water in het veengebied. Rond 1250 werd de Striene bereikt en eveneens doorgeknipt. De geul vrat zich steeds verder naar het oosten en vormde daar het Wijveken, de voorloper van het Hollands Diep.

6.4 Bewonings- en ontginningsgeschiedenis

6.4.1 Prehistorie en Romeinse tijd

De oudste vondsten uit de regio dateren uit het Mesolithicum. Ook neolithische bewoningssporen, alsmede vondsten uit de Vroege Bronstijd zijn aangetroffen. Op IJsselmonde vormden de donken geschikte woonplaatsen in de prehistorie.

De Maas was in de Romeinse tijd een belangrijke vaarroute. Langs de rivier was ook in de Hoekse Waard volop bewoning. Er lag ook een belangrijke weg, misschien wel een aan iedere zijde van de rivier. Een van de opmerkelijkste vondsten uit deze periode in de Hoekse Waard is een zilveren doosje met artsengereedschap: een soort dokterstas. In de Romeinse tijd werd ook in het veengebied gewoond en geboerd. Dit is in ieder geval aangetoond in Zeeland aan weerszijden van de toenmalige loop van de Schelde, vermoedelijk was het ook het geval langs de Maas ten westen van de Hoekse Waard. Landbouw bedrijven in een veengebied kan pas als eerst het veen ontwaterd wordt en daarna die ontwatering ook in stand gehouden wordt. Dit gebeurde met behulp van klepduikertjes die onder andere bij Spijkenisse en Vlaardingen gevonden zijn.

Op enkele plaatsen op IJsselmonde zijn sporen aangetroffen van bewoning in de Romeinse Tijd, zoals bij Poortugal, bij Hendrik-Ido-Ambacht en op de oeverwallen van de Devel en de Waal. Ook langs de Binnengedijkte Maas zijn bewoningssporen uit de Romeinse tijd gevonden. Het is niet bekend of de regio vanaf de Romeinse Tijd permanent bewoond is geweest. In ieder geval is het aantal vindplaatsen van gebruiksvoorwerpen uit de Late Middeleeuwen zo groot, dat mag worden gesteld dat IJsselmonde in deze periode op grote schaal bewoond werd. De agressiviteit van de zee nam echter toe en de mens moest zich tegen overstromingen gaan beschermen. Aanvankelijk werden terpen opgeworpen om in ieder geval huis en haard voor overstroming te behoeden. Enkele van deze terpen zijn bewaard gebleven, zoals in Poortugaal, langs de Devel en de Waal. Later ging men tot dijk aanleg over.

6.4.2 Middeleeuwen en Nieuwe tijd

Door de ontwatering en het landbouwkundig gebruik van het veenland daalde het maaiveld en ontstond er een groter risico voor overstroming. Ook zoutwinning en turfwinning, die al in de Romeinse tijd plaatsvonden, vergrootten dit gevaar. In Zeeland leidde dat weldra tot overstroming van het veengebied vanuit zee. In het veen werden grote en kleine geulen uitgeschuurd via welke de zee steeds dieper doordrong in het land. Dicht bij de kust verbreedden de geulen zich tot zeearmen. Tussen de kreken en geulen ontstonden zandige platen en kleiige slikken en gorzen. Er ontstond zelfs een systeem van jonge zeearmen. Tegen 350 was het grote middengebied van Zeeland veranderd in een slikken- en gorzengebied dat daarna alleen maar groter werd. In de Hoekse Waard kon het veen zich nog handhaven, maar IJsselmonde en de streek van Vlaardingen werden ook overstromd.

Rond het jaar 1000, op sommige plaatsen al eerder, werd het gebied opnieuw door de mens in gebruik genomen. Droge en bewoonbare plekken waren er in de duinenstrook en op kleiafzettingen langs de rivieren en geulen. Daar moeten de eerste dorpjes gezocht worden. Vanuit deze plekken werd het achterland ontgonnen.

IJsselmonde

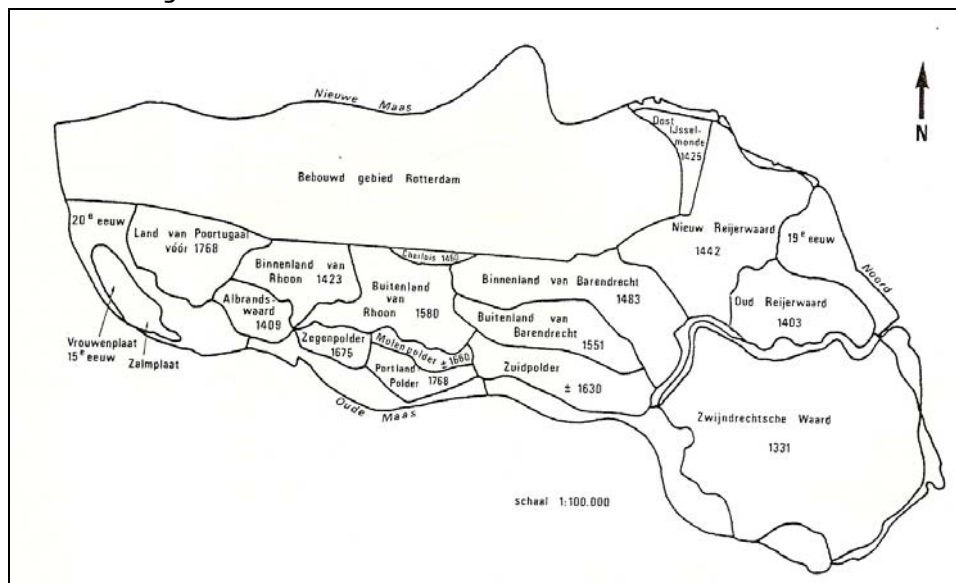
In deze tijd, omstreeks het jaar 1000, kwam op IJsselmonde een grootscheeps ontginningsproces op gang. De veengebieden en kommen achter de rivieroevers werden ontwaterd en in cultuur gebracht. Aangenomen wordt dat de diverse ontginningsblokken opstrekten van de rivieroevers. Door het graven van evenwijdige

sloten ontstond zo een strokenverkaveling. Er werd afgewaterd op de rivier; als waterkering werden achter- en zijkaden aangelegd. In de tweede helft van de twaalfde eeuw overstroomde het westelijk deel van IJsselmonde. Tegen het einde van de twaalfde eeuw werd hier, rond het latere Poortugaal, een kleine ringpolder aangelegd die in de 13e en 14e eeuw voortdurend uitgebreid wordt, zodat reeds rond 1350 het Land van Poortugaal en Pernis min of meer zijn latere vorm heeft verkregen.

Het middengebied van IJsselmonde heeft ook last ondervonden van de twaalfde-eeuwse overstromingen, waardoor het veengebied overdekt raakte met een laag klei. In de dertiende eeuw ontstond een dijkkring die een uitgestrekt gebied omsloot, de Riederwaard. De ringdijk daarvan liep langs de toenmalige Waal (nu ten dele de Oude Maas) en de Merwede (nu Nieuwe Maas en Donkersloot) en sloot aan de westkant aan op het Land van Poortugaal en Pernis.

Het oostelijke deel van IJsselmond heeft geen last gehad van de twaalfde eeuwse overstromingen, maar kreeg in het begin van de veertiende eeuw te maken met rivieroverstromingen als gevolg waarvan verschillende woonplaatsen verlaten werden. Omstreeks 1330 bedijkte men het gebied. Door afdamming van de Devel en de Waal en de aanleg van een ringdijk vormden de eilanden Zwijndrecht en De Lindt samen de Zwijndrechtse Waard. In de Waal legde men twee dammen waardoor de Zwijndrechtse waard tegen de Riederwaard werd aangedijkt. De Waal werd een gemeenschappelijk boezemwater van Riederwaard en Zwijndrechtse Waard.

In 1373 ging de Riederwaard ten onder door rivieroverstromingen. Tot herdikking van het hele overstroomde gebied is het niet gekomen. Vanuit het Land van Poortugaal en de Zwijndrechtse Waard heeft men het middengebied van IJsselmonde weer stukje bij beetje bedijkt. Het duurt echter tot in de 18e eeuw voordat IJsselmonde weer zijn oude omvang heeft.

De bedijkingen van IJsselmonde. Bron: Stierman, 1980

De Grote Waard

Nog imposanter dan de Riederwaard was de Grote of Zuid-Hollandse Waard. Deze strekte zich uit van Vlijmen en de (nu afgedamde) Maas in het oosten tot Strijen en Maasdam in het westen, een lengte van meer dan 40 km. In het noorden werd de waard begrensd door de Merwede, in het zuiden door de veengronden aan de rand van het Brabantse dekzandgebied. Op initiatief van de graven van Holland werd een dijkkring rondom dit grote gebied aangelegd in het begin van de 13e eeuw. De Maas, die haar water vanaf Heusden vooral in de richting van Gorinchem afvoerde, werd hierbij afgedamd. De huidige regio Biesbosch was destijds Hollandse gebied. Behalve de dijken langs de rivieren kwam er een dijk in de Langstraat (de Heidijk of Hollandse dijk) van Vlijmen naar Geertruidenberg en de Gemenelandsdijk van Geertruidenberg naar Lage Zwaluwe en vandaar verder naar het westen. Binnen de Grote waard werd

het gebied ten noorden van de Maas de "Kleizijde" genoemd en dat ten zuiden de "Veenzijde". De agrarische ontginning van de Veenzijde leidde tot klink, bodemdaling en vernatting. De bewoning werd er daarom stapsgewijs van de rivier af verplaatst naar hogere delen van het veen.

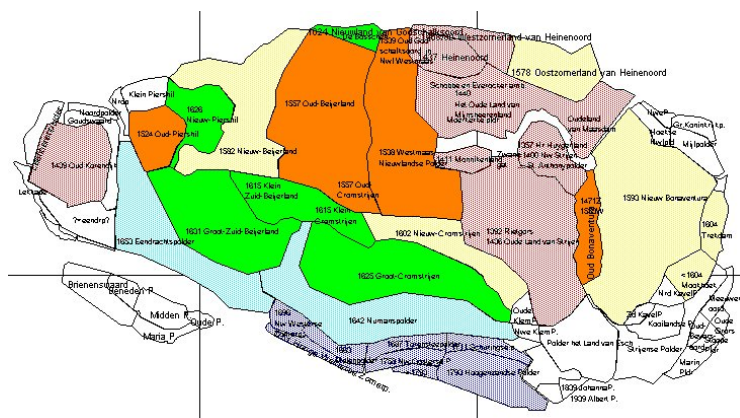
Het verhaal is bekend: bij de St-Elizabethsvloed in 1421 braken de door verschillende oorzaken verzwakte dijken van de Grote Waard. Door de oorlogsomstandigheden (het was de tijd van de Hoekse en Kabeljauwse twisten) en bestuurlijke onmacht liet het herstel van de dijken te lang op zich wachten en waren er zulke diepe krekken en geulen uitgeschuurd dat de Grote Waard niet meer te redden was. De dijken waren niet alleen aan de westkant bezweken, maar ook de dijk langs de Merwede bij Sleeuwijk had het begeven, waardoor opeens een groot deel van het water van de Merwede via de voormalige waard naar het Wijvekeken (de voorloper van het Hollands Diep) kon stromen. Men zag nog wel kans de dijken provisorisch te herstellen, maar een nieuwe Elisabethsvloed in 1424 deed het werk teniet. De Grote Waard was verloren.

Toch werd de Grote Waard niet in één klap ontvolkt. Allerlei berichten wijzen er op dat heel wat mensen haast tegen beter weten in, in hun boerderijen bleven wonen tot het echt niet meer ging. De inwoners van het dorpje Wede trokken naar de Waarddijk ten noorden van Strijen en stichtten Cillaarshoek. Anderen kwamen in Dordrecht terecht. Enkele decennia later was het gebied echter geheel ontruimd en ten prooi gevallen aan de golven. De veenlagen werden geleidelijk door het zeewater opgeruimd en er ontstond een ondiepe binnenzee met geulen, krekken, platen en gorzen, de Biesbosch. Het gebied vertoonde grote gelijkenis met de Waddenzee, met dit verschil dat het een zoetwatergetijdengebied was en de hoog opgeslibde gorzen begroeid konden raken met bomen en struiken. In het zoute milieu van de Waddenzee of het Land van Saeftinge kan geen opgaande begroeiing ontstaan. Het Wijvekeken groeide, door het vele getijdenwater dat aan- en afgevoerd moest worden, uit tot het Hollands Diep.

Een deel van de waard werd niet meer bedijkt en bleef buitendijks als een uitgestrekt getijdengebied: de geulen, killen en platen van de Biesbosch. Het westelijke deel werd later bij de bedijkingen van de Hoekse Waard getrokken. Dordrecht kwam als een eiland in het getijdengebied te liggen, pas vanaf de zestiende eeuw werden delen van het verloren land aangedijkt (Polder Oud-Dubbeldam in 1589), met als meest recente landaanwinning de Polder de Biesbosch (1930).

De Hoekse Waard

De uitbreiding van het Haringvliet en het Hollands Diep hadden gevolgen voor het gebied van de huidige Hoekse Waard. Bij stormvloed en de zee via deze zeearm diep het land binnendringen en het land overstromen. De stormvloed van 1288 werd funest voor het vermoedelijk onbedijkt op het veen gelegen Land van Strijen. Het water liep hoog op tegen de toen vijf jaar oude westelijke dijk van de Grote Waard. Een deel van de bevolking zocht een goed heenkomen op de dijk en stichtte daar het huidige dorp Strijen. Ten westen van de dijk van de Grote Waard lag toen overstroomd veenland met daarin de niet meer functionerende beddingen van de Maas en de Striene. Ten zuiden van de Maas en ten westen van de Waarddijk slibde de veenbodem het snelst op: daar ontstond het latere Oude Land van Strijen.

Bedijkingen van de Hoekse Waard. Bron: Leenders, 2005.

Na de vloed van 1421 was er in het gebied van de huidige Hoekse Waard maar weinig land over. Vanaf Maasdam naar het zuiden was over een lengte van zeven kilometer een deel van de oude westelijke dijk van de Grote Waard bewaard gebleven. Daarop lagen het dorp Strijen en de nieuwe vluchtnederzetting Cillaarshoek. Verder lagen er twee poldertjes aan de zuidzijde van de Maas: de St.-Anthonypolder en het Munnikenland van Westmaas. Deze polders uit het midden van de veertiende eeuw waren gespaard gebleven in het geweld van de stormvloed. In 1432 werd het Oude Land van Strijen bedijkt, waarbij men dankbaar gebruik maakte van de bestaande dijken en er alleen aan de westkant een nieuwe dijk moest worden opgeworpen. In 1440 werd ten noorden van de Maas het Oude Land van Mijnsheerenland en het Oudeland van Maasdam en Puttershoek bedijkt. Het was toen dat de oude Maas "Binnenedijkt" werd. De rest van de oude Maasbedding bleef voorlopig buitendijks liggen en slibde geheel dicht. Andere bedijkingen uit de vijftiende eeuw zijn de Polder Oud Heinenoord (1467) en de polder Oude Korendijk bij Goudswaard (1439). De bedijking van de rest van de Hoekse Waard vond in hoofdzaak plaats tussen 1538 en 1653. De Polder Oud-Beierland (1557) kwam tot stand door toedoen van graaf Lamoraal van Egmond, die de polder noemde naar zijn echtgenote Sabina van Beieren. Gaandeweg werd het hele gebied van de huidige Hoekse Waard bedijkt en door de boeren ontgonnen. Sindsdien zijn er alleen enkele kleinere gorzen langs het Haringvliet en het Hollands Diep bedijkt. Het eiland Tiengemeten, midden in het Haringvliet, bestaat uit zeven kleine poldertjes die tussen 1794 en 1854 werden bedijkt. Voor de hele regio is het patroon van bedijkingen karakteristiek. Nieuwe polders werden tegen bestaande aangelegd, zodat het door dijken beschermde gebied in de loop der tijden steeds verder aangroeide. Dit leverde een typisch dijkenpatroon op. Iedere polder heeft een soort hoefijzer-dijk: de nieuwe dijk loopt niet rond, maar haakt op twee punten aan op een oudere dijk: een T-vormige dijkaansluiting. In de Hoekse Waard zijn er drie kernen waarom heen die hoefijzers gegroepeerd zijn: de oude oostelijke polders, en in het westen Oud-Piershil en Oud-Korendijk. Op Tien Gemeten is de Oude Polder de kern: alle jongere polders liggen daar aan de westkant van.

Een deel van de Hoekse Waard, weergegeven op de Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden uit omstreeks 1850. De oudste polders (ca 1440) liggen ten noorden en zuiden van de Binnenedijkte Maas. Vanaf 1530 zijn diverse nieuwe polders tegen de bestaande aangedijkt.

Het hoefijzerpatroon maakte het ook eenvoudig om haventjes of uitwateringssluizen op de oude dijk "open" te houden: men dijkte gewoon naar zo'n punt toe en haakte daar aan op de oude dijk. Ook dat draagt bij aan het typische dijkenpatroon van de regio.

Het bedijkte land werd optimaal voor de landbouw ingericht. Een rechthoekig patroon van wegen zorgde voor de ontsluiting, de kavels van de boeren waren – waar mogelijk – groot en rechthoekig. Het grootste deel van de polders was in gebruik als bouwland, alleen lagere plekken en slenken van vroegere getijdengeulen werden als grasland gebruikt. De oude krekken – toch al de laagste plekken – werden gebruikt als belangrijkste afwatering en konden het polderwater via een uitwateringssluis op het buitenwaterlozen. De poldersloten en weteringen werden op deze krekken aangesloten.

Steden en dorpen

De dorpen zijn aangelegd in nieuw bedijkte polders en hebben over het algemeen een planmatig karakter. Het zijn langgerekte dijkdorpen, zoals Cillaardshoek, Blaaksedijk en Carnisse, of volgens een bepaald stramien opgezette voorstraatdorpen (zie hoofdstuk 5). Ringdorpen, die we elders op de Zuid-Hollandse eilanden en in Zeeland veel tegenkomen, ontbreken hier omdat alle dorpen jonger zijn dan de elfde/twaalfde eeuw, toen de ringdorpen ontstonden.

Dordrecht ontstond in de elfde eeuw. Door verleggingen van de waterlopen in het midden van de 12^e eeuw kwam Dordrecht aan goede vaarwegen te liggen. De stad overvleugelde al spoedig meer landinwaarts gelegen handelssteden als Tiel en Zaltbommel, onder meer door het instellen van een tol (1179). Omstreeks die tijd zijn ook de stadsrechten verleend. In de Late Middeleeuwen ontwikkelden de handel en nijverheid in Dordrecht zich zodanig dat het de belangrijkste stad van Holland werd. Deze positie zou het lang houden, tot Amsterdam de oude stad naar de kroon stak. In de achttiende en negentiende eeuw verloor Dordrecht haar dominante positie in de regio. Het stapelrecht van de stad werd in de Franse tijd opgeheven, de zeehandel verplaatste zich geleidelijk naar Rotterdam. Een nieuwe periode van bedrijvigheid brak aan in de tweede helft van de negentiende eeuw, toen verschillende fabrieken zich vestigden.

Plattegrond van Dordrecht door Blaeu, ca 1650.

Rotterdam ontstond rond 1250, toen er een doorgaand dijk langs de Maas werd aangelegd en de riviertjes Schie en Rotte werden afgedamd. Zo'n dam werd altijd een eindje landinwaarts gelegd, omdat daar de rivier minder breed was dan aan de monding. Ter plaatse van de monding ontstond zo een geschikte plaats voor een haven. Bij de dam gingen vissers wonen en ontstond bedrijvigheid door overslag van goederen. De eerste havenactiviteiten begonnen met de aanleg van de 'Oude Haven' in 1328. Tevens kreeg de stad toestemming om een kanaal te graven naar de Schie, waardoor een verbinding tot stand kwam met steden als Delft, Leiden en 's-Gravenhage. Visserij, handel en scheepvaart groeiden snel. Het werd de tweede havenstad van Holland, na Amsterdam, en ging Amsterdam zelfs voorbij in de

negentiende eeuw, toen Rotterdam zich ontwikkelde tot de grootste haven ter wereld.

Rotterdam kreeg stadsrechten in 1340, omstreeks die tijd moeten ook de oudste verdedigingswerken zijn aangelegd. De handelsstad breidde zich aan het einde van de zestiende eeuw sterk uit, vooral door de blokkade van de haven van Antwerpen. Veel handelaars zagen zich gedwongen Antwerpen te verlaten en vestigden zich in Rotterdam. Omstreeks 1600 werden tal van nieuwe havens aangelegd, zoals Haringvliet, Leuvenhaven en Wijnhaven.

In de 17e eeuw is Rotterdam niet alleen een handelsstad, maar voor zeehelden als Piet Heyn, Tromp en Witte de With ook een thuishaven. De ontdekking van de zeeroute naar India geeft de handel en de scheepvaart een enorme groeiimpuls en Rotterdam breidt zijn havens en faciliteiten langs de Maas uit.

Uitbreiding van de stad op de zuidoever van de Nieuwe Maas werd al in het midden van de negentiende eeuw overwogen, maar kwam pas tot uitvoering door de annexatie van Feijenoord in 1870. In deze tijd werd de Nieuwe Waterweg aangelegd en kwamen spoorverbindingen tot stand. Via een spoorbrug en een verkeersbrug (de Willemsbrug) werd het zuidelijke stadsdeel verbonden met de rest van de stad. Op Feijenoord werden de Spoorweghaven en de Binnenhaven aangelegd. Vanaf het eind van de negentiende eeuw zien we steeds meer en steeds grotere havens verschijnen, tot uiteindelijk aan het eind van de twintigste eeuw de Tweede Maasvlakte werd bereikt.

De wereldcrisis in de jaren dertig trof ook Rotterdam, maar het Duitse bombardement op 14 mei 1940 schaadde de stad nog het meest: de gehele binnenstad wordt verwoest. Alleen het stadhuis, het postkantoor, het Witte Huis, het Schielandhuis en de Laurenskerk blijven overeind staan.

Na de oorlog werd in hoog tempo begonnen met de wederopbouw: een nieuwe binnenstad verrees en er werd gewerkt aan herstel en uitbreiding van de havens, die een belangrijke rol zouden gaan spelen in de aanvoer van grondstoffen en goederen voor de economische wederopbouw van geheel Europa.

6.4.3 Recente ontwikkelingen

De meest in het oog springende ontwikkeling op het eiland IJsselmonde in de 20e eeuw is de geweldige uitbreiding van de stad Rotterdam. Omstreeks 1850 was Rotterdam nog uitsluitend gelegen aan de noordzijde van de Nieuwe Maas. Aan het eind van de 19e eeuw werd het eiland Feijenoord, dat al in de 16e eeuw door de stad was aangekocht, in de industriële ontwikkeling betrokken. Achtereenvolgens werden de Rijnhaven (1887-1893), de Maashaven (1898-1902) en de Waalhaven (1906-1915) aangelegd.

Gepaard met de industriële ontwikkeling en de uitbreiding van de Rotterdamse haven gingen een grote bevolkingstoename in het stadsgewest Rotterdam en een belangrijke uitbreiding van de infrastructurele voorzieningen (wegen, spoorwegen, hoogspanningsleidingen, buisleidingen).

Thans wordt meer dan de helft van het eiland IJsselmonde in beslag genomen door bebouwing, industrie en (spoor)wegen. Ook Dordrecht is in de twintigste eeuw fors uitgebreid, zowel wat bedrijventerreinen en havens betreft als op het gebied van woonwijken. De stad beslaat vrijwel het hele gebied ten noorden van de Wioldrechtse Zeedijk.

Een groot contrast met de stedelijke ontwikkeling van het Eiland van Dordrecht en IJsselmonde vormt de Hoekse Waard, waar het landelijke karakter goed bewaard is gebleven. De open polders en de op veel plaatsen met bomen beplante dijken, waaraan de boerderijen liggen, geven een indruk van hoe het polderlandschap van de regio als geheel er vroeger uitgezien moet hebben. De grote landschappelijke en cultuurhistorische kwaliteiten waren aanleiding om de Hoekse Waard als Nationaal Landschap aan te wijzen.

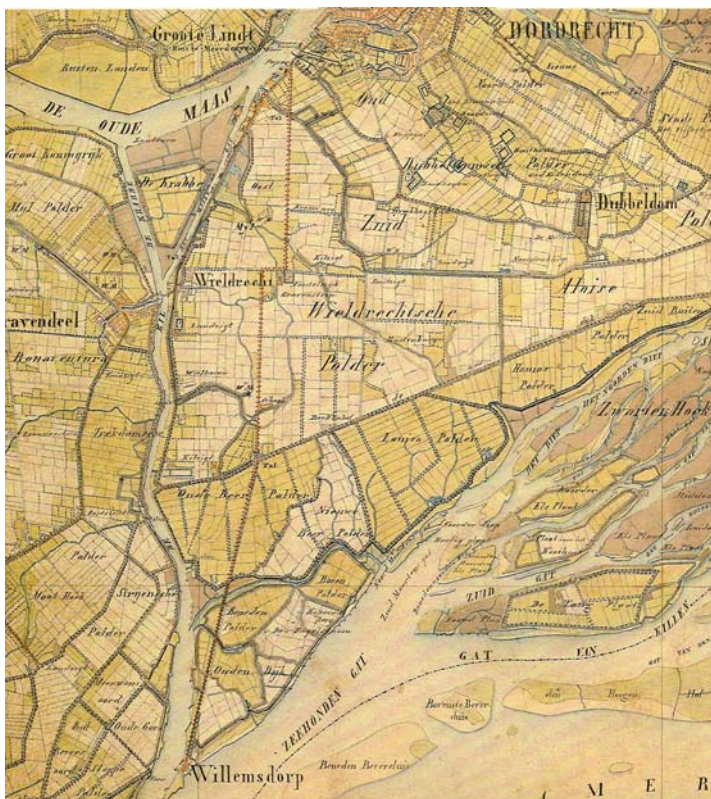
6.5 Specifieke thema's

Zoutwinning

In de Late Middeleeuwen heeft in de regio op grote schaal moeraning plaatsgevonden: veenwinning ten behoeve van zoutproductie. Zoutwinning was in de Middeleeuwen een belangrijke economische activiteit in het kustgebied. De vorm waarin het gebeurde was bijzonder. Waar elders in het Europese kustgebied zout gewonnen wordt door zeewater in zoutpannen te laten verdampen, werd in Zuid-Holland, Zeeland en in het noordelijke terpengebied zout gewonnen met behulp van veen. Op plaatsen waar zeewater in contact kwam met veen nam het veen een deel van het zout op en werd het lonend om dit zoute veen te gebruiken voor de zoutwinning. Het veen werd daartoe vergraven, gedroogd, nog enkele malen met zeewater overgoten en gedroogd, tot het verzadigd van zout was. Daarna werd het veen verbrand en werd het zout uit de as gewonnen. In onze streken was dit de enige zoutbron die beschikbaar was. En aangezien er een omvangrijke bevolking van zout moest worden voorzien had de zoutwinning grote landschappelijke gevolgen. Door het vergraven van de zoute veenlagen nodigde men de zee als het ware uit om verder het land binnen te dringen. Tal van overstromingsrampen zijn dan ook het gevolg van zoutwinning. Ook vlak bij de dijk van de Grote Waard werd naarstig veen gewonnen. Dat verontrustte de boeren in de Grote Waard en zij verzochten de graaf om daar een eind aan te maken. Dit gebeurde echter niet, met het bekende gevolg tijdens de St.-Elizabethsvloed in 1421.

Voorstraatdorpen

Vanaf de 15e eeuw werd een speciaal type nederzetting gebouwd: het voorstraatdorp. Het waren vooral de grotere polders waarin deze nieuwe dorpen ontstonden. De bebouwing werd neergezet aan de voorstraat, die meestal loodrecht op de dijk werd aangelegd. Eventuele dorpsuitbreidingen werden gerealiseerd door parallel aan de voorstraat een of twee achterstraten te leggen. De voorstraatdorpen vervulden een verzorgende functie; ze waren overwegend niet-agrarisch van karakter. De boerderijen lagen buiten de dorpen, temidden van het bijbehorende land.

Het westelijke deel van de Biesbosch op de Militaire en Topographische Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden uit omstreeks 1850. In grijs zijn de toenmalige grienden aangegeven. Verder valt het onderscheid op tussen de kleine polders en de onbedijkte gorzen. De polders zijn vanaf de vijftiende eeuw aangedijkt aan het eiland waarop Dordrecht lag na de St.-Elizabethsvloed. In de tijd dat deze kaart werd gemaakt moesten de werkzaamheden aan de Merwede en de aanleg van de Bergsche Maas nog beginnen. Ook de Polder De Biesbosch was nog niet bedijkt. Bron: Grote Historische Atlas van Nederland 1:50.000, deel 1 West-Nederland 1839-1859. Wolters-Noordhoff Atlasproducties, Groningen.

Grienden

Voor zover bekend zijn de eerste grienden in de Biesbosch aangelegd in de 16^e eeuw. Ze waren nuttig voor het vangen en vasthouden van slib, maar het belangrijkste was toch de productie van wilgentenen en – takken. De tenen waren belangrijk voor de mandenmakerij, de takken hadden diverse toepassingen. Voor een deel werden ze gebruikt als boerengeriefhout, bijvoorbeeld om hekken te vlechten, soms zelfs hele schuren. Men maakte er ook hoepels van, die gebruikt werden voor tonnen. En tenslotte werden de takken gebruikt in de dijkenbouw.

De grienden werden aangelegd in het buitendijkse gebied. Op de wat hoger gelegen kwelders, hier gorzen of platen genoemd, werden de wilgenakkers aangelegd. Er werden greppels gegraven voor de afwatering. Met de grond uit de greppels werden lage ruggen gemaakt, rabatten, waar de wilgen op geplant werden. Griendwerkers verbleven heel de week in het gebied. Het was een zwaar en slecht betaald beroep, de griendwerkers werden per gehakte bos hout uitbetaald. In het begin aten en sliepen zij in een zogenaamde schrankkeet, een bouwsel van wilgentenen en riet. Later werden werkgevers door de overheid verplicht deze onderkomens te vervangen door houten en stenen keten en woonarken. De door de mens aangelegde grienden, ook wel de plantages van de Biesbosch genoemd, werden in de eerste helft van de twintigste eeuw economisch steeds minder rendabel. De vraag naar wilgenhout nam af door het gebruik van andere verpakkingsmiddelen.

Waterhuishouding

De aanleg van doorgaande dijken langs de grote rivieren was een grote ingreep in het landschap. Niet alleen werden de dijken zelf opgeworpen, maar om verschillende onderdelen met elkaar te verbinden moesten tal van kleinere stromen worden afgedamd. Heel ingrijpend waren de werkzaamheden in de Grote of Zuid-Hollandse Waard, waar de Dubbel, de Alm, de Werken en de Oude Maas werden afgedamd. Maar ook in de recentere polders zijn heel wat krekens en geulen binnengedijkt. Vaak werden sluizen in de dammen gelegd (zoals in Strijensas) en kregen de binnengedijkte wateren een functie in de afwatering van het gebied. Bij de uitmonding van de kreek ontstond vaak een haventje, zoals de Schuringse Haven bij Numansdorp.

Infrastructuur

In het waterrijke gebied van de regio was het vervoer per schip vanouds belangrijk. Door de voortgaande bedijkingen werd het landoppervlak steeds groter en nam ook het verkeer over de wegen toe. De dijken zelf waren in gebruik als interlokale wegen, en in de grotere polders werden na de bedijking rechte ontsluitingswegen aangelegd. De straatweg van Katendrecht naar Dordrecht is verhard in de eerste helft van de negentiende eeuw. Ten behoeve van de havens van Rotterdam is tussen 1868 en 1872 de Nieuwe Waterweg gegraven. Hiervoor werd Het Scheur, een zijtak van de Nieuwe Maas, uitgediept en verlengd door de duinen ten zuidwesten van 's-Gravenzande te doorgraven. Het plan voor deze grootscheepse ingreep, die de internationale positie van de Rotterdamse haven zou versterken, was bedacht door waterstaatkundige Pieter Caland. Hij was in 1857 belast met de opdracht een oplossing te zoeken voor de slechte bereikbaarheid van de Rotterdamse haven. Na de aanleg van de Nieuwe Waterweg zijn aanvullende werken uitgevoerd in 1885, waarna Rotterdam voor de grootste schepen uit die tijd bereikbaar was. Vanaf die tijd is het havengebied steeds verder naar het westen uitgebreid.

6.6 Historisch-geografische elementen en structuren

De cultuurhistorische elementen en structuren in het huidige landschap waaronder de historisch geografische elementen en structuren zijn voor het gebied te ordenen naar te onderscheiden landschapsvormende functies. Onderstaand is per relevante functie een aantal kenmerkende elementen en structuren vermeld.

Landbouw

- Polder De Biesbosch, bij stukje en beetje bedijkt tussen 1758 en 1926
- smalle strookvormige percelering in de oudere polders, zoals de Zwijndrechtse Waard en het Oude Land van Strijen
- rationele percelering in de jongere polders
- onregelmatige percelering van de onbedijkte gorzen en slikken
- grasland in de laagten langs de voormalige kreken

Bosbouw

- grienden in de Biesbosch, langs de Oude Maas en langs het Haringvliet/Hollands Diep
- griendketen in de Polder De Biesbosch (ca 1900), Dubbeldam

Wonen

- dijkdorpen: Barendrecht (1483), Goudswaard (1439), Heerjansdam (1337), Heinenoord (1467), Blaaksedijk (1439), Hendrik-Ido-Ambacht (1337), Hoogvliet (1357), Maasdam (1439), Papendrecht (13^e eeuw), Pernis (ca 1250), Poortugaal (12^e eeuw), Rijsoord (15^e eeuw), Zuid-Beijerland (1631), Zwijndrecht ca 1340)
- diverse eind negentiende en begin twintigste eeuwse tuindorpen en volkswoningbouwcomplexen, Dordrecht
- voorstraatdorp: 's-Gravendeel (1593), Klaaswaal (1539), Oud-Beijerland (1557), Nieuw-Beijerland (1582), Numansdorp (1642), Piershil (1524), Westmaas (1439),
- wegdorp: Mijnsheerenland (1439),
- sluis- en damdorpen: Puttershoek (1439), Strijensas (ca 1650),
- kerkringdorpen: Ridderkerk (12^e eeuw),

Jacht en visserij

- geen items

Waterstaat

- spuisluis in de Keen, aangelegd voor de doorspoeling van de haven van Strijen (1612), Strijen
- poldermolen Oostmolen (1732), Blaaksedijk
- poldermolen St.-Anthony molen (1749), Maasdam
- poldermolen de Pendrechtse molen (1731),
- vm stoomgemaal Aan Het Vissertje (1882), Dubbeldam
- vm gemaal aan de Heerenweg (1916), Dubbeldam
- vm stoomgemaal (1872), Goudswaard
- vm stoomgemaal (1872), in 1928 omgebouwd tot dieselgemaal, in 1938 elektrisch, Heerjansdam
- vm Westelijk Stoomgemaal (1859), Rotterdam
- vm Stoomgemaal Schieland (1898), Rotterdam
- vm stoomgemaal aan de Pretorialaan (ca 1896), Rotterdam
- vm stoomgemaal Brakelsveer (1874), Nieuw-Beijerland
- vm gemaal aan de Sluisjesdijk (1917), Piershil
- vm dubbelstoomgemaal 't Hooft van Benthuizen (1870) geëlektrificeerd in 1933, Puttershoek
- stormvloedkering Hartelbrug (1985), Hoogvliet
- waterschapshuis 't Hoge Huys (ca 1860), Numansdorp
- Schielandshuis, gemeenlandshuis van Schieland (1665), Rotterdam
- Keizersdijk: de westelijke dijk van de Grote of Zuid-Hollandse Waard (1283), Strijen
- het dijkensysteem van IJsselmonde, Hoekse Waard, Tiengemetten en het eiland van Dordrecht. De dijkstructuur vertelt het verhaal van de bedijkinggeschiedenis, waarbij steeds nieuwe polders tegen bestaande werden aangedijkt.

Defensie

- ruïne van het Huis Merwede (ca 1300, verwoest begin 15^e eeuw), Dordrecht
- kasteel Rhooon (ca 1435), Rhooon
- ruïne van het Huis te Woude (1371, verwoest in 1418/1421), Slikkerveer
- muurtoren (1419), Dordrecht
- Groothoofdspoort (ca 1450), Dordrecht
- vm arsenaal (ca 1795), Dordrecht
- vm Pontonnierskazerne (18e eeuw), Dordrecht
- vm Marechausseekazerne (ca 1925), Rijsoord
- fort Numansdorp (1794), onderdeel van de Stelling van het Hollands Diep en het Volkerak, Numansdorp

- kazemat (1937) en vijf groepsschuilplaatsen (1940), Strijensas
- luchtwachtoren (1953), Strijensas

Delfstofwinning

- geen items. De belangrijkste vorm van delfstofwinning, het graven van turf voor brandstof en voor zoutwinning, heeft geen duidelijke sporen in het landschap achtergelaten door de latere afzetting van lagen zeelei.

Bedrijvigheid

- twee weegbruggen op Tiengemeten
- Koopmansbeurs (1937), Rotterdam
- vm korenbeurs (1834), Dordrecht
- vm boterbeurs (1841), Dordrecht
- vishal (1868), Dordrecht
- stellingkorenmolen Kijck over den Dijck (1713), Dordrecht
- korenmolen Windlust (1694), Goudswaard
- stellingkorenmolen 't Vliegend Hert (1841), 's-Gravendeel
- korenmolen Landzicht (1868), Heerjansdam
- korenmolen (1718), Goidschalxoord bij Heinenoord
- stellingkorenmolen De Hoop (1822), Maasdam
- korenmolen De Goede Hoop (1740), Mijnsheerenland
- korenmolen (1703), Nieuw-Beijerland
- korenmolen Simonia (1845), Piershil
- korenmolen De Lelie (1836), Puttershoek
- korenmolen De Kersenboom (1822), Rijsoord
- (ca 1930), Mookhoek bij 's-Gravendeel
- stellingkorenmolen De Zandweg (1723), Rotterdam
- snuifmolen De Ster (1792), Rotterdam
- snuifmolen De Lelie (1840), Rotterdam
- stellingkorenmolen De Hoop (1887), Rozenburg
- stellingkorenmolen Windlust (1864), Westmaas
- korenmolen Landzicht (1857), Zuid-Beijerland
- vm vlasroterij (ca 1930), Mookhoek bij 's-Gravendeel
- vm vlasroterij (1914), Rijsoord
- vm vlasroterij (ca 1930), Strijen
- coöperatieve beetwortelsuikerfabriek (1913), Puttershoek
- smederij (1880), Heinenoord
- diverse pakhuizen (vanaf 15^e eeuw), Dordrecht
- bierbrouwerij De Sleutel (1560), Dordrecht
- vm glas- en spiegelfabriek (1910), Dordrecht
- glasfabriek Bouvy (1881), Dordrecht
- vm destilleerderij H.C. Wyers (ca 1880), Dordrecht
- vm destilleerderij Methusalem (1892), Dordrecht
- vm destilleerderij-likeurstokerij S. Rutte (1872), Dordrecht
- vm sigarenfabriek (1896), Dordrecht
- rederij T. Muller B.V. (1865), Dordrecht
- vm Bedrijf in Scheeps- en Machinekamerbehoeften H.A. Gelissen (1919), Dordrecht
- vm Machinefabriek en Ketelmakerij L.Straatman (1902), Dordrecht
- scheepslift (1928), Dordrecht
- scheepsreparatiebedrijf A.H. Pols & Zn (1917), Dordrecht
- vm stoom- en oliefabriek J.H.Lebret (1871), Dordrecht
- vm waterrij-blekerij DMI (ca 1925), Dordrecht
- kantoorgebouw het Witte Huis (1898), Rotterdam
- hoofdkantoor van de Holland Amerika Lijn, nu Hotel New York (1901)
- vm Van Nellefabriek (1930), Rotterdam
- diverse kantoor- en bedrijfsgebouwen, Rotterdam
- diverse pakhuizen, Rotterdam

Infrastructuur

- schutsluis Ottersluis (1864), Dubbeldam
- schutsluis Helsluis (1864), Dubbeldam
- schutsluis (1848), Strijensas

- Parksluizen (1933), Rotterdam
- veerdam (1663), Papendrecht
- veerhuis voor het veer naar Zwijndrecht (1930), Puttershoek
- vm veerhuis (ca 1850), Strijensas
- tramlijn Rotterdam-Oostvoorne (1905-1965)
- vm tramstation en -viaduct (1904), Hoogvliet
- oude Willemsbrug (1870), Rotterdam
- Erasmusbrug (1996), Rotterdam
- Maastunnel (1942), Rotterdam
- spoorlijn Rotterdam-Antwerpen (1872)
- spoorlijn Rotterdam-Breda (1972)
- spoorbrug over de Oude Maas (1872), Dordrecht
- station (1872), Dordrecht
- station (1965), Zwijndrecht
- vm tramstation (1898), Barendrechtse Veer
- watertoren (1912), Barendrecht
- watertoren Noordendijk (1882), Dordrecht
- watertoren (1916), Dubbeldam
- watertoren (1914), 's-Gravendeel
- vm watertoren (1910), Goidschalxoord bij Heinenoord
- watertoren (1929), Klaaswaal
- watertoren (1914), Strijen
- watertoren (1897), Zwijndrecht
- drinkwaterleidingsterrein met watertoren, filterinstallaties en diverse andere gebouwen (vanaf 1864), Rotterdam
- drinkwaterbassin Beerenplaat, Oud-Beierland
- lichtbaak (ca 1900), Numansdorp
- lichtbaak (ca 1890), Strijensas

Bestuur

- vm raadhuis (1898), Barendrecht
- vm raadhuis (1890), Dubbeldam
- vm raadhuis (1898), Goudswaard
- vm raadhuis (1959), Heerjansdam
- vm raadhuis (1880), Heinenoord
- vm raadhuis (1897), Hendrik-Ido-Ambacht
- vm raadhuis (ca 1830), Klaaswaal
- vm raadhuis (1850), Mijnsheerenland
- vm raadhuis (ca 1860), Nieuw-Beijerland
- vm raadhuis (ca 1622), Oud-Beijerland
- vm raadhuis (1866), Papendrecht
- vm raadhuis (begin 19^e eeuw), Piershil
- vm raadhuis (1911), Poortugaal
- vm raadhuis (1835), Puttershoek
- vm raadhuis van Charlois (1873), Rotterdam
- vm raadhuis (1927), Strijen
- raadhuis (1933), Zwijndrecht
- vm ambachtsherenhuis Hof van Assendelft (1767), Heinenoord
- vm ambachtsherenhuis (1921), Zuid-Beijerland
- stadhuis (1920), Rotterdam
- Het Hof (in 1283 gesticht als Augustijnenabdij, na confiscatie verbouwd tot prinsenhof in 1587), Dordrecht
- stadhuis (oudste delen 1457), Dordrecht
- vm Muntgebouw (17^e eeuw), Dordrecht
- vm rechtbank (1826, oudste delen 16^e eeuw), Dordrecht
- vm rechthuis annex veerhuis (18^e eeuw), Goidschalxoord bij Heinenoord
- vm kantongerecht (1882), Oud-Beijerland
- vm rechtbank annex gevangenis (1872), Rotterdam
- vm rechthuis (18^e eeuw), Rhoon
- vm belastingkantoor (1948), Rotterdam
- wachtpost van de rivierpolitie (1935), Pernis
- grenspaal tussen de ambachtsheerlijkheden Puttershoek en Maasdam (1818)

- grenspaal tussen de heerlijkheden Ridderkerk en IJsselmonde (1716), Bolnes bij Slikkerveer

Religie

- Israëlitische begraafplaats (1869), Dordrecht
- Israëlitische begraafplaats (1895), Rotterdam
- vm synagoge (1853), Ridderkerk
- synagoge (1954), Rotterdam
- Mevlana moskee (2001), Rotterdam
- vermaning (1951), Rotterdam

Recreatie/sport

- Merwesteinpark met aanleg van C.Kwast (1885), Dordrecht
- Wantijpark met aanleg van D.F. Tersteeg (1933), Dordrecht
- Het Park, aangelegd door J.D. Zocher en L.P. Zocher (1863), Rotterdam
- Park Schoonoord aangelegd door J.D. Zocher (1860), Rotterdam
- arboretum Trompenburg (1857/1928), Rotterdam
- Vroesepark, ontwerp van G. Witteveen (1929), Rotterdam
- Kralingse Bos (1933), Rotterdam
- Zuiderpark ontwerp van J.G.M.C. Hanekroot en J.T.P. Bijhouwer (1951),
- muziektent (ca 1960), Papendrecht
- Kasteel van Sparta (1916), Rotterdam
- Feijenoordstadion (1936), Rotterdam

Landgoederen en buitenplaatsen

- buitenplaats Amstelwijck (17^e eeuw), Dordrecht
- buitenplaats Klein Amstelwijck (1920), Dordrecht
- buitenplaats Gravesteyn (1872), Dordrecht
- buitenplaats Crabbehoff (1646, huidige huis midden 19^e eeuw), Dordrecht
- buitenplaats Weizigt (1794), Dordrecht
- buitenplaats De Rozenhof (1891), Dordrecht
- buitenplaats Dordwijk (1630) met parkaanleg van J.D. Zocher jr. (1852), Dubbeldam
- buitenplaats Dubbelsteyn (gesticht ca 1730, huis afgebroken 1878), met parkaanleg van J.D. Zocher sr (begin 19^e eeuw), Dubbeldam
- buitenplaats Hof van Moerkerken (gesticht ca 1440, huidig huis 1663), Mijnsheerenland
- buitenplaats Huis te Pendrecht (ca 1700), Rhoon
- buitenplaats De Oliphant (1592), Rotterdam
- buitenplaats Huis ten Donk (oorspronkelijk 15^e eeuw, huidig huis 1746) met park in vroege landschapstijl uit de tweede helft van de achttiende eeuw, Slikkerveer

Zorg, cultuur en onderwijs

- vm Dolhuis (1463), Dordrecht
- vm Leprozenhuis (1574), Dordrecht
- vm pesthuis, later krankzinnigengesticht, thans Dordts Museum (oudste delen 14^e eeuws), Dordrecht
- vm ziekenhuiskliniek van het verdwenen diakonessenhuis (1935), Dordrecht
- Deltaziekenhuis (vanaf 1908), Poortugaal
- vm Hervormd Weeshuis (1886), Rotterdam
- schouwburg Kunstmin (ca 1870), Dordrecht
- gemeentearchief (1917), Dordrecht
- vm badhuis De Driesprong (1939), Dordrecht
- vm gemeentearchief (1900), Rotterdam
- vm gemeentebibliotheek (1923), Rotterdam
- Botanische tuin (1913), Rotterdam
- Museum Boijmans van Beuningen (1935), Rotterdam
- brandweerkazerne (1961), Rotterdam

Energievoorziening

- elektriciteitscentrale (vanaf 1910), Dordrecht
- stroomverdeelpaal (ca 1920), Poortugaal
- trafohuisje (ca 1910), Puttershoek
- vm gasfabriek Feijenoord (1879) Rotterdam
- vm Nieuwe gasfabriek (1909), Rotterdam

6.7 Literatuur

- Alders, P.J. et al., 1982. Hendrik Ido Ambacht 1332-1982. Zutphen.
- Allewijn, 1952. Van Grooten Waert tot Hoeksche Waard; vijf eeuwen eiland-historie. 's-Gravenland. Baan, J. de, 1977. De ontstaansgeschiedenis van Spijkenisse. Spijkenisse.
- Baan, J. de, 1981. Rond het begin van Spijkenisse.
- Baars, C., 1973. De geschiedenis van de landbouw in de Beyerlanden. Wageningen. (2 delen)
- Baars, H.L., 1977. Grepen uit de geschiedenis van IJsselmonde. 2e druk. z.pl.
- Bilderbeek, W.R. van, 1914. Geschiedenis der polders Oud- en Nieuw-Reyerwaard, de wijze van bemaling der polders benevens hunne bestuurders. Dordrecht.
- Bouman, J.J., 1955, 1961. Uit de geschiedenis van Rhoon, en Rhoon en zijn oudheden. Zuid-Holland 1: 21-28; 7: 107-116.
- Dinther, M.L. van, 1977. Sprokkels uit Poortugaals Historie. Poortugaal.
- Ernsting, P., 1961. De voorgeschiedenis van de polder Cromstrijen. Zuid-Hollandse Studiën IX: 36-48.
- Es-van der Hare, c.L. van, 1966. Verdwijpend Puttershoek. 2e druk. Puttershoek.
- Fockema Andreae, S.J., 1950. Studiën over waterschapsgeschiedenis III: de Grote of Zuidhollandse Waard. Leiden.
- Gouw, J.L. van der, 1982. Het Dijkcollege van de Zwijndrechtse waard in 1568. Verslagen en Mededelingen Oud Vaderlands Recht, Nieuwe Reeks, 3: 31-86.
- Groot, A.G. de, 1959. Meekrap in Zuid-Holland. Zuid-Hollandse Studiën 8: 139-173.
- Henderikx, P.A., 1977. De zorg voor de dijken in het baljuwschap Zuid-Holland en in de grensgebieden ten oosten daarvan tot het einde van de 13e eeuw. K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift 11: 407-427.
- Hoek, C., 1965. De oudste heren van Rhoon; bijdrage tot de geschiedenis van enkele geslachten in de verdrongen Riederwaard. Rotterdam.
- Hoek, C., 1973. Pernis zonder olie. Holland 5: 181-195.
- Hoog, S. de, 1948. Zuidland, dorp uit het niet; historische beschrijving der Gemeente Zuidland; een boekje van voorheen en thans. z.pl.
- Leenders, K.A.H.W., 2005. *Landschapsgeschiedenis van de Hoekse Waard*. Tekst van een voordracht op 27 mei 1999, gehouden voor de KNMG afdeling Zuid-Hollandse Eilanden.
- Schakel, M.W., 1977. De Waterwolf slaat toe. 2e druk. Dordrecht.
- Stenvert, R., Ch. Kolman, S. van Ginkel-Meester, E. Stades-Vischer & S. Broekhoven, 2004. Monumenten in Nederland: Zuid-Holland (Zeist, RDMZ; Zwolle, Waanders Uitgevers)
- Stol, T., 1981. Opkomst en ondergang van de Grote Waard. Holland 13: 129-145.
- Teixeira de Mattos, L.E, 1906-1961. De waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland. (14 delen)
- Tresling, J.D., 1924. Een en ander uit de geschiedenis van de gronden en den polder Oud-Beijerland c.a. Oud-Beijerland.
- Tresling, J.D., 1936. Rondom de Binnenmaas. Rotterdam.
- Uyl, R.G. den, 1965. Dorpen in de Hoeksewaard. In: Jaarverslag 1965. Instituut Stad en Landschap van Zuid-Holland, pp. 31-41.
- Vermaat, G.J., 1948. De oudste bedijkingen in het Westen van het eiland IJsselmonde. Tijdschrift K.N.A.G. 65: 153-171.
- Visser, H.A., 1977. Papendrecht, dorp aan de rivier; beschrijving van een Zuidhollands dijkdorp. 2e druk. Den Haag.
- Vlies, T.A. van der, 1977. De eerste eeuwen van Rhoon. 2e druk. Rhoon.
- Welker, P.M.H., 1971. Geschiedenis van de Ambachtsheerlijkheid, de Polders en de Dorpen van Cromstrijen, uit de oorkonden getrokken (1492-1892). Vier eeuwen regeering en arbeid ten plattelande in Holland. 2e druk. Arnhem.
- Zee, G. van der, 1946. Herdenking 500 jaar Ridderkerk. z.pl.

7 Regio 62: Krimpenerwaard

Boerderij in Bovenberg, ten oosten van Bergambacht

7.1 Ligging

De Krimpenerwaard ligt in de provincie Zuid-Holland, globaal tussen de steden Rotterdam, Gouda en Schoonhoven. Het gebied wordt begrensd door de Hollandsche IJssel in het noorden, de Lek in het zuiden en in het oosten de Utrechts-Zuid-Hollandse grens.

7.2 Karakteristiek

De Krimpenerwaard bestaat uit een uitgestrekt veengebied, omzoomd door de Lek en de Hollandsche IJssel met hun smalle kleiige oeverwallen. Aan de oostkant bevindt zich van de het veenriviervtje de Vlist. Bij Schoonhoven mondt een andere veenrivier, de Zevender, uit in de Lek. Deze rivier vond zijn oorsprong vroeger in het uitgebreide veenmoeras van de Lopikerwaard. Voor de grootscheepse Middeleeuwse ontginning was de Krimpenerwaard een uitgestrekt, moeilijk te doordringen moerasgebied dat slechts op enkele plaatsen mogelijkheden voor bewoning bood. Prehistorische bewoningssporen zijn gevonden op enkele donken bij Lekkerkerk en Bergambacht, onderdeel van een internationaal belangwekkend archeologisch complex waarvan het grootste deel in de Alblasserwaard ligt. Vanaf de tiende eeuw is het hele gebied ontgonnen en door boeren in gebruik genomen.

Belangrijke kenmerken van de Krimpenerwaard zijn de uitgestrekte dorpen, de lange smalle kavels en de grote waterrijkdom. De dorpen in de Waard kunnen allemaal beschouwd worden als langgerekte streekdorpen, soms met een verdichting van de bebouwing in de buurt van de kerk (zoals Bergambacht, Lekkerkerk, Stolwijk,

Berkenwoude). Soms is een dergelijke verdichting ook achterwege gebleven, zoals in Achterbroek, Zuidbroek en Het Beijersche. In de verkaveling kan men drie vormen van veenontginningen herkennen: vrije opstrek, cope-ontginningen en restverkavelingen. De vele sloten, tochten en weteringen getuigen van de verschillende fasen van de lange en ingewikkelde afwateringsgeschiedenis.

Cultuurhistorische blikvangers

- Langgerekte dorpen met aan een of twee zijden bebouwing
- Brede sloten en veenputjes
- Tiendwegen
- Landscheidingen
- Bakweteringen, weteringen en molenvlieten
- Eendenkooien
- Verschillende vormen van veenpercelering

De Gouderakse landscheiding

7.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap

7.3.1 Pleistoceen

In het Pleistoceen vond een afwisseling plaats van warmere periodes en ijstijden. Vooral tijdens de ijstijden hebben de grote rivieren veel zand afgezet. De huidige Krimpenerwaard was toen een uitgestrekte riviervlakte. Als deze vlakte droog viel, in droge periodes of als de rivier haar bedding verlegde, kon zand opwaaien. Dit zand werd direct naast de riviervlakte in de vorm van rivierduinen of donken neergelegd. In het Holoceen zijn veel van deze rivierduinen door bedekt geraakt met klei en veen. Enkele steken boven het veen uit. De grootste is de donk van Bergambacht, verder vinden we er enkele bij Opperduit, ten oosten van Lekkerkerk.

7.3.2 Holoceen

Na afloop van de laatste ijstijd, zo'n 10.000 jaar geleden, ging de temperatuur belangrijk stijgen en smolten de ijskappen af. De rivieren veranderden van vlechtende in meanderende rivieren en voerden vooral klei aan, die in de riviervlakte werd afgezet. In de natuurlijke toestand hebben meanderende rivieren een tamelijk smalle bedding. Bij een grote aanvoer van water treedt de rivier al snel buiten zijn oevers. Daar verliest het water snelheid waardoor de grootste en zwaarste korrels het eerst worden neergelegd. Hierdoor ontstaan er direct langs de rivier twee lage, uit zavel of lichte klei opgebouwde ruggen: de oeverwallen. Verder bij de rivier vandaan verliest het water zijn snelheid en kan zware klei worden afgezet.

Tussen de Lek en de Hollandsche IJssel ontstond een uitgestrekt veenmoeras. Veen is een grondsoort die ontstaat doordat plantenresten afsterven, maar als gevolg van de hoge grondwaterstand niet geheel vergaan. Het plantaardig materiaal hoopt zich dan op. Wanneer er genoeg neerslag valt om de vegetatie van moerasplanten en verschillende veenmossoorten in stand te houden ontstaat er in de loop van duizenden jaren een dik veenpakket. In de Krimpenerwaard is de veenlaag op sommige plaatsen meer dan 10 meter dik. Traag stromende veenriviertjes, zoals de Vlist en de Loet, voerden het overtollige water uit de centrale delen van de veengebieden af naar de wat

De kerk van Bergambacht is gebouwd op het hoogste punt van een langgerekte donk die zo'n vijf meter boven de omgeving uitsteekt.

lager gelegen grote rivieren. Voor de komst van de mens lagen de centrale delen van het veengebied enige meters boven het niveau van de rivieren: het was een uitgestrekt veenkussen dat zich tussen de rivieren uitstrekte. Bij hoog water overstromden de rivieren vooral de aan de rivieren grenzende laagste delen. De randen van de veengebieden werden daardoor overdekt met een meer of minder dikke kleilaag. In het centrum van de waard ontbreekt een dergelijke laag rivierklei. In de Krimpenerwaard vinden we vrijwel geen veenmosveen, maar wel veel bos- en zeggeveen aan de oppervlakte. Voor de turfwinning is het veenmosveen het meest geschikt, omdat het goed brandt en er weinig of geen as overblijft. Daarom zijn er in de waard geen grootscheepse verveningen geweest. Een enkele poging daartoe werd al weer spoedig gestaakt door de slechte kwaliteit van de turf. Wel is er in de hele waard door individuele boeren op kleine schaal turf gestoken. De vele brede sloten en veenputjes getuigen hiervan.

Bij dijkdoorbraken zijn achter de doorbraakkolken (wielen, walen of waaien) overslaggronden afgezet, een mengsel van zand en klei. De grootste oppervlakte overslaggrond vinden we bij de Bakkerswaal, een dijkdoorbraak uit 1421 (Sint Elizabethsvloed).

7.4 Bewonings- en ontginningsgeschiedenis

Vondsten uit de prehistorie en de Romeinse tijd zijn uitermate schaars in de Krimpenerwaard. Dit heeft te maken met het feit dat de omstandigheden voor bewoning lange tijd ongunstig waren: het was immers een uitgestrekt veenmoeras dat hooguit aan de randen, op de oeverwallen van de rivieren, mogelijkheden bood voor bewoning. Op enkele plaatsen op de oeverwallen van de Hollandse IJssel zijn vondsten uit de Romeinse tijd gedaan, zoals de vondst (2005) van enkele scherven en een munt in de buurt van Gouderak. We mogen aannemen dat er – behalve op de oeverwallen van de grote rivieren – voor de Middeleeuwen geen bewoning op het veen heeft plaatsgevonden.

7.4.1 Middeleeuwen en Nieuwe tijd

Na de Romeinse tijd liep de omvang van de bevolking van de delta van Rijn en Maas aanzienlijk terug. In de eeuwen erna herstelde het inwonertal zich weer langzaam en werden de meest geschikte gronden door de boeren (opnieuw) in gebruik genomen. Pas in de 10e eeuw begon de bevolking zo sterk toe te nemen dat het nodig werd om nieuwe woonplekken te zoeken. Men ging ook de minder aantrekkelijke gronden ontginnen: de veengebieden en de komgronden in het rivierengebied.. Vanuit de oeverwallen van de rivieren werd het veen ontgonnen en in gebruik genomen door de boeren. Er werden sloten gegraven haaks op de rivieren om het drassige veenland te ontwateren. Als de grond voldoende droog was kon het landbouwkundig gebruik beginnen.

Archeologisch onderzoek heeft aangetoond, dat er ook al heel vroege ontginningen zijn geweest in het centrale deel van de Krimpenerwaard, als het ware bovenop het veenkussen. Deze woonplaatsen werden al weer spoedig verlaten en hebben geen relatie met de huidige inrichting. Daaruit blijkt dat de omstandigheden voor bewoning kennelijk niet goed genoeg waren om permanent te blijven wonen.

De huidige inrichting van de Krimpenerwaard vindt zijn oorsprong omstreeks het jaar 1000. In het veengebied ontstond geleidelijk aan een nederzettingspatroon van langgerekte dorpen met loodrecht daarop de lange, smalle kavels van de boeren. Aanvankelijk hadden de boeren het recht hun kavels onbepaald naar achteren te verlengen. De percelen werden steeds verder doorgetrokken in het veengebied, net zolang tot men op een andere ontginning stuitte. Op sommige plaatsen ontstonden kavels van meer dan drie kilometer lengte. Een voorbeeld van zo'n situatie is het westelijke deel van de Krimpenerwaard. In de Polder Schuwagt en Polder De Hoek heeft men de kavels vanuit de dorpen aan de Lek net zo lang naar achteren verlengd totdat men op de ontginningen stuitte van de dorpen langs de Hollandsche IJssel. Op de achtergrens van dergelijke lange kavels werd een kade opgeworpen die 'landscheiding' wordt genoemd, zoals de Ouderkerkse en de Gouderakse Landscheiding.

Aan het recht van de boeren om hun kavels steeds verder in de veenwildernis uit te breiden kwam na verloop van de tijd een einde. Het gebied stond onder gezag van de graven van Holland. Deze landheren zijn zich al in de 11^e eeuw actief gaan bezighouden met de

ontginning van het veengebied. Er werden regelmatig gevormde ontginningsblokken (zogenoemde cope-ontginningen) in het nog onontgonnen veen uitgezet, waarvan de polders Bonrepas, Vlist-Westzijde, Vlist-Oostzijde, Bovenkerk en Benedenkerk mooie voorbeelden zijn. De ontginning van Ammerstol is vermoedelijk een tussenvorm: het heeft wel een vaste achtergrens (Bovenberg en Benedenberg), maar de afstand van ontginningsbasis tot achtergrens wijkt met zijn 1500 meter af van de afstand die gewoonlijk bij cope-ontginningen werd gehanteerd: ongeveer 1250 meter. Nadat de grootste delen van het veengebied ontgonnen waren bleven er nog wat kleinere restgebieden over. Soms werden deze zogeheten 'bloklanden' bij reeds bestaande polders gevoegd, soms werden het afzonderlijke polders. De belangrijkste van deze restgebieden zijn de ontginningen van Achterbroek en Berkenwoude.

Bodemdaling en waterbeheersing

Toen de boeren zich in het veengebied gingen vestigen had dit grote gevolgen voor de omgeving. Om het land te kunnen bewerken moet het eerst ontwaterd worden. Er werden dus sloten gegraven om het regenwater af te voeren en om het grondwaterpeil te laten dalen. Veen bestaat echter voor een belangrijk deel uit water, zodat de ontginning van het land een proces in gang zette dat bodemdaling of maaiveldddaling heet. Het zakken van het maaiveld wordt veroorzaakt door 'klink' en 'oxidatie'. Klink ontstaat wanneer bij een verlaging van het grondwater, bijvoorbeeld door het graven van sloten, water uit het veen wegstroomt. Hierdoor neemt het volume van het veen af en daalt het land: het oppervlak zakt als het ware achter het grondwater aan.

Het tempo van de maaiveldddaling wordt versneld door oxidatie. Na ontwatering vullen de poriën in de veenbodem zich met lucht en worden de niet-verteerde plantenresten in het ontwaterde veen onder opname van zuurstof geleidelijk omgezet in kooldioxide en water. Het veen verbrandt dus eigenlijk, maar dan heel langzaam. Door inklinken en oxideren kan een veenoppervlak wel twee centimeter per jaar dalen. Hoeveel de bodem in de veengebieden is gedaald is niet precies bekend. Verondersteld wordt dat het oppervlak vroeger op de hoogste delen van het veen ongeveer vier meter boven NAP heeft gelegen. Door de ontwatering en de oxidatie als gevolg van het landbouwkundig gebruik begon de slappe veenbodem te dalen. Al snel moesten er maatregelen genomen worden om de waterhuishouding te regelen.

Waterbeheersing in de Krimpenerwaard

In grote lijnen kunnen we in de Krimpenerwaard de volgende fasen in de waterbeheersing onderscheiden:

- De periode van vrije afstroming.
- Aanleg van zijkaden (zijdwenden of zuwen) en achterkaden rondom individuele dorpsgebieden (11^e – 12^e eeuw).
- Aanleg van doorgaande dijken langs de rivieren (ca 1200)
- Vergroting van de bergingscapaciteit van de watergangen in de polders: verbreding van de weteringen en de aanleg van bakweteringen met suatiesluizen (13^e – 15^e eeuw).
- Verlegging van het uitwateringspunt van diverse polders naar de Vlist en de Hollandsche IJssel (na de aanleg van de dam in de Hollandsche IJssel in 1285).
- Toepassing van molenbemaling (vanaf de 15^e eeuw). Hiervoor werd de waterstaatkundige structuur belangrijk aangepast: molenweteringen werden gegraven, er werden molens gebouwd en er werden boezemgebieden ingericht voor de tijdelijke opvang van het polderwater, voordat het werd geloosd bij lage waterstanden op de rivier.
- Vervanging van de schepraders door vijzels (17^e en 18^e eeuw). Hierdoor werd een belangrijke verbetering in de bemalingcapaciteit bewerkstelligd. Het gevolg hiervan was bijvoorbeeld dat in veengebieden tijdelijk weer akkerbouw werd bedreven. De waterstaatkundige infrastructuur veranderde er echter niet door.
- Bouw van gemalen. De eerste gemalen werden in het gebied aan het einde van de 19^e eeuw gebouwd; het zou echter nog enige tijd duren voordat op grote schaal van de aloude molenbemaling werd afgezien.

Omstreeks 1300 was nagenoeg het hele gebied in cultuur gebracht. De problemen met de waterbeheersing waren in de loop van de tijden sterk toegenomen. Dit had drie oorzaken. In de eerste plaats was er de stijging van de zeespiegel en de waterstanden op de rivieren. In de tweede plaats waren – als gevolg van de toegenomen bevolking – de minder geschikte gronden ook in productie genomen. Deze laaggelegen gronden waren kwetsbaarder voor overstromingen dan de hoger gelegen gebieden. En ten derde hadden de ontginningen van de veengebieden bodemdaling tot gevolg.

Om zich tegen het water te beschermen legden de laatmiddeleeuwse bewoners terpen, kades en dijken aan. De oudste dijken dateren uit de eerste helft van de 12^e eeuw, vanaf de 13^e eeuw werden de doorgaande dijken langs de grote rivieren aangelegd. Door de aanleg van de dijken verminderde de frequentie van de overstromingen. In het onbedijkte land kon het rivierwater bij elke hoogwatergolf de lager gelegen delen overstroomen. Het water spreidde zich over een groot oppervlak uit en de overstroming veroorzaakte weinig schade. Bij een dijkdoorbraak daarentegen drong een grote hoeveelheid water een beperkt gebied binnen, waardoor het water veel hoger kwam te staan en de overstromingen veel meer schade aanrichtten. Veel oude boerderijen staan op lichte verhogingen, het gevolg van ophoging van het erf (terpen) of van verschillen in oxidatie (restheem). Op plaatsen waar vanaf de Middeleeuwen gebouwen – kerken of boerderijen - hebben gestaan is de ondergrond minder geoxideerd (en dus minder gedaald) dan de omgeving. De heuvel die zo ontstaan is noemen we een restheem. Door de bodemdaling kwamen grote delen van het gebied ongunstig te liggen ten opzicht van het grondwater en het rivierwater. De wateroverlast nam toe. Na verloop van tijd zagen de bewoners van het veengebied zich dan ook genoodzaakt hun cultuurland door middel van kaden en dijken te beschermen tegen hoge waterstanden op de rivieren.

In eerste instantie legden de boeren rondom hun dorp een achterkade en zijkaden aan. Langs deze kaden werd het water uit de hoger liggende gronden afgeleid. In het veengebied wordt zo'n zijkade ook wel zijdwende of zuwe genoemd. Later werden grotere oppervlakten tegen het overstromingsgevaar beschermd door doorgaande dijken aan te leggen. In de 13^e eeuw werden doorgaande dijken langs de grote rivieren aangelegd. In de waard zijn nog enkele van de oude zijkaden bewaard gebleven. Door de aanleg van dijken en kaden moest het afwateringsstelsel worden aangepast. Vroeger kwam het overtollige neerslagwater via de sloten rechtstreeks in de rivieren terecht. Na de aanleg van de dijken werd het water uit een gebied - meestal een dorpsgebied - verzameld in een wetering die het water op één punt door de dijk voerde en via bijvoorbeeld een klepduiker op de rivier loosde. In elk ontginningsblok vinden we dan ook een of meer weteringen, waarop alle sloten zijn aangesloten. Bijzonder zijn de zogeheten bakweteringen aan de voet van de rivierdijk. Veel van deze bakweteringen zijn verdwenen bij dijkverzwaring of verbreding van wegen. Lange tijd bleef de afwatering per dorpsgebied of per dorpspolder geregeld. De ontginningsblokken die niet aan de rivier lagen moesten hun water via vlieten over het grondgebied van hun buuren naar de rivier transporteren.

Verhoogde boerderijplaats in Achterbroek

De afdamming van de Hollandsche IJssel bij Vreeswijk omstreeks 1285 betekende een belangrijke verbetering van de waterhuishouding. Al het water van de Nederrijn moest nu via de Lek stromen. In tijden van hoogwater op de Lek waren de waterstanden op de IJssel daardoor steeds belangrijk lager. Veel polders, zelfs de polders die onmiddellijk langs de Lek liggen, hebben hun uitwatering dan ook verlegd naar de Hollandsche IJssel. De herinnering aan de eeuwenlange wateroverlast leeft verder voort in de markante aanwezigheid van waterbeheersingswerken uit verschillende perioden.

De afwateringsgeschiedenis van Bergambacht illustreert de moeizame omgang met het binnenwater heel fraai. Aanvankelijk, voor de bedijking, stroomde het water uit de sloten in de Lek. Na de bedijking werd in de 13^e eeuw een wetering gegraven naar de Vlist. De molen die het water op de Vlist moest uitslaan heet nog steeds de 'Bachtenaar', een verkorting van Bergambachtenaar. Later bleek deze oplossing niet te voldoen en werd de Bergvliet gegraven naar de Hollandsche IJssel. Tegenwoordig slaat de polder weer uit op de Lek.

Bemaling

De aanhoudende vraag naar levensmiddelen en handelsgewassen daagde de boeren in de vijftiende en zestiende eeuw uit tot het verbeteren van productiemethoden en bedrijfsvoering. Er werden steeds meer windmolens gebouwd om de waterstand in het laaggelegen veenweidegebied beter in de hand te kunnen houden. Geleidelijk kreeg vrijwel ieder ontginningsblok polderkaden en een poldermolen via welke het water werd geloosd. Meestal vielen de bemalingseenheden samen met de oude ontginningsblokken. Dit waren logische topografische en organisatorische eenheden, die toch al gezamenlijk voor de afvoer van overtollig water hadden moeten zorgen. Soms werden polders samengevoegd tot grotere eenheden. Elke bemalingseenheid was een waterschap met een eigen bestuur.

De molen is een zo vanzelfsprekend element in het Nederlandse landschap dat we ons niet kunnen voorstellen dat ze er niet altijd al gestaan hebben. Omstreeks 1300 werd de wipmolen uitgevonden. Een wipmolen is een molen waarvan de gehele 'kast' rondom een spil kon draaien, zodat de molen altijd goed op de wind gezet kon worden. Een volgende stap in de ontwikkeling was de bovenkruier. Bij deze molen wordt alleen het bovengedeelte, waar de wieken aan bevestigd zijn, op de wind gezet. Vanaf de eerste helft van de 15^e eeuw zijn bovenkruiers toegepast als poldermolen. Er was geld om te investeren in nieuwe molens. Het ging goed met de landbouw. Door de combinatie van een hoge kwaliteit en een lage prijs kreeg de Hollandse zuivel in de 16^e eeuw een goede positie op de internationale markt. Deze ontwikkeling leidde ertoe dat de grondeigenaren bereid waren een groter deel van hun inkomsten te gebruiken voor de bouw van nog meer en nog grotere poldermolens ten einde de wateroverlast te bestrijden en de landbouwproductie te vergroten. Veel van de oude wipmolens zijn in die tijd vervangen door zwaardere achtkante of ronde poldermolens.

De oudere molens gebruikten schepraden om het water omhoog te malen. In de zeventiende eeuw werd de vijzelpomp uitgevonden, ook wel schroef van Archimedes genoemd, waarmee een groter hoogteverschil kon worden overbrugd. Later werden nog kleine verfijningen in het bemalingssysteem aangebracht door de tjasker, een molentje voor kleine polders.

Enkele poldermolens zijn bewaard gebleven, zoals de Bachtenaar en de molen van Bonrepas, beide bij de Vlist. Ook vinden we vaak nog oude molenplaatsen, molenweteringen en de 'voorvlieten', de afvoersloten van de molens naar de rivier. Bijzondere landschapselementen zijn de boezemwateren en boezemgebieden. Een boezem is een tijdelijke opvangplaats van water, waar het water een tijdje kan worden opgeslagen voordat het geloosd wordt. Als het water op de rivier hoog stond kon er bijvoorbeeld enkele dagen niet geloosd worden op de rivier, en dan bood de tijdelijke opslag in de boezem uitkomst.

In de loop van de 19^e en het begin van de twintigste eeuw werden de poldermolens vervangen door stoomgemalen. De modernisering zette door en in het begin van de twintigste eeuw deden de eerste dieselmolens hun intrede in het gebied, in de jaren veertig gevolgd door de elektrische gemalen. De capaciteit van de machines werd

steeds groter en de bemalingeenheden werden dan ook steeds uitgebreider. Het gemaal van Haastrecht is een indrukwekkend industrieel-archeologisch monument.

Gemaal de Hooge Boezem in Haastrecht, gebouwd als stoomgemaal in 1872. Het in eclectische vormen uitgevoerde driebeukige gebouw bevat links de stoomketels, de stoommachine in het midden en rechts de schepraderen. In 1913 werden nieuwe stoomketels geplaatst en moderne centrifugaalpompen. Ze waren zo krachtig dat ze het water in een keer van de Vlist in de Hollandse IJssel konden pompen en maakten daarmee de Hooge Boezem overbodig zodat deze kon droogvallen. Van de zeven windmolens die vroeger het water uit de Vlist in de Hooge Boezem maalden, voordat het geloosd kon worden op de Hollandsche IJssel, bleef slechts de romp van één molen gespaard. De twee in 1913 geplaatste centrifugaalpompen zijn in 1952 vervangen door elektromotoren. Het gemaal werd in 1989 buiten gebruik gesteld.

De verschillende fasen in de bemaling hadden ook invloed op de bedrijfsvoering. In het veengebied zien we dat na de invoering van de molenbemaling het areaal bouwland toeneemt. Na enige tijd, als de bodem weer is gedaald en het maaiveld zich heeft aangepast aan de nieuwe grondwaterstand, veranderen de akkers weer in grasland.

7.4.2 Recente ontwikkelingen

Langs de rivierdijken dringt de verstedelijking sterk op. De uiterste westpunt van de Krimpenerwaard is al geheel door stedelijke bebouwing in beslag genomen: de uitbreidingen van Krimpen aan de Lek (Krimpenerhout). In het noorden dringt Gouda de Krimpenerwaard binnen en in het zuidoosten zijn Bergambacht en vooral Schoonhoven na de Tweede Wereldoorlog flink uitgebreid. De buitendijkse gebieden worden deels in beslag genomen door industriële bedrijvigheid, maar ook binnendijks manifesteren zich handel, nijverheid en industrie. In het landelijk gebied zijn de meest opvallende wijzigingen de aanleg van de C.G.Roosweg tussen Schoonhoven en Krimpen aan de IJssel, de weg Bergambacht-Gouda en het recreatiegebied Loetbosch. Opmerkelijk is de waterwinning en het pompstation bij Bergambacht, waar water gewonnen wordt ten behoeve van de drinkwatervoorziening van 's-Gravenhage. In Stolwijke en omgeving zijn de afgelopen decennia veel kassen gebouwd. Ten behoeve van de verbetering van de agrarische productieomstandigheden is een landinrichtingsproject in uitvoering.

7.5 Specifieke thema's

Landbouw: hennepakkers en toemaak

Een bijzondere teelt, die vooral in het veenweidegebied werd beoefend, was die van hennep. De hennepplant leverde vormde de grondstof voor zeildoek en touw. Beide waren nodig voor de gigantische vloot van koopvaardijsschepen en oorlogsschepen die ons land in de zestiende en zeventiende eeuw in de vaart had. Op veel plaatsen lagen touwslagerijen en lijnbanen waar de grondstof werd verwerkt: Oudewater, Krimpen, Rotterdam en Gouda. De hennepplanten werden meestal op kleine akkertjes geteeld. Voor een goede groei hadden ze veel mest nodig, zodat er veel toemaak naar de akkers werd gebracht. Hierdoor kunnen we de oude hennepakkers vaak nog herkennen aan hun hogere ligging ten opzichte van de omgeving. De hennep-teelt was van groot belang in de 16^e en 17^e eeuw en nam in de 18^e eeuw af door het faillissement van de VOC en door de inlijving bij Frankrijk. Aan het eind van de 19^e eeuw beleefde de hennep-teelt een korte opleving, maar na 1930 is de teelt geheel verdwenen. Althans, voor de productie van vezels voor touw en zeildoek.

In het veengebied vinden we vaak brede sloten. Soms is dit het gevolg van kleinschalige turfwinning, waarbij de turf aan de rand van de sloot gestoken werd voor de eigen behoefte. Ook zijn de sloten verbreed door het zogeheten toemaken. Toemaak is een mengsel van slootbagger, stalmest en soms ook nog zand. Dit mengsel werd op de hennepakkers en de beste weilanden gebracht om de

vruchtbaarheid van de bodem te vergroten. Door toepassing van zand werd ook de draagkracht van de bovengrond vergroot. De hoeveelheden toemaak die jaarlijks over de percelen werd uitgespreid waren aanzienlijk. Van Egmond (1971) heeft berekend dat bij een gemiddelde veebezetting van anderhalve grootvee-eenheden per hectare - de normale veebezetting in het begin van de negentiende eeuw - jaarlijks zeven à acht ton stalmeest per hectare werd geproduceerd. Dit werd gemengd met een dubbele hoeveelheid bagger, die per praam naar het erf werd gebracht. Na het mengen werd de toemaak naar de te bemesten percelen gevaren en daar uitgeladen en met de kruitwagens verspreid over het land. Als we daarbij bedenken dat de verafgelegen hooilanden niet werden bemest, betekende dit dat op sommige percelen veertig tot vijftig ton toemaak per hectare werd gebruikt! Dat is een laag van gemiddeld twee centimeter.

Eendenkooien

In de Krimpenerwaard liggen vier eendenkooien. De eendenkooi bestaat uit een vijver, de kooiplas, en één of meer vangpijpen. Het geheel wordt omgeven door het kooibos. Eendenkooien zijn vanginrichtingen voor wilde eenden en andere eendachtigen, zoals talingen en pijlstaarten. Vanouds is aan eendenkooien het zogeheten recht van afpaling verbonden. Dit houdt in dat er binnen een cirkel met een bepaalde straal - vaak zo'n 600 à 700 meter, soms meer - geen handelingen mogen worden verricht die de rust in de kooi kunnen verstoren. Om het recht van afpaling te behouden moeten de kooien 'vangklaar' zijn: ze moeten in een zodanige onderhoudstoestand verkeren dat het mogelijk is om eenden of eendachtigen te vangen.

Vroeger waren er in de waard meer kooien, vooral in het centrum. De kooien van Berkenwoude, Achterbroek en Bilwijk liggen min of meer in het midden van de waard, op rustige en waterrijke plekken. De Bakkerswaal is hierop een uitzondering. Deze kooi ligt aan de Lekdijk, en de kooiplas wordt gevormd door de kolk van de doorbraak van de Lekdijk tijdens de Sint Elizabethsvloed. Er zijn in Nederland nog 118 geregistreerde (vangklare) kooien; daarnaast zijn op veel plaatsen nog kooirelicten te vinden. Deze relicten bestaan uit oude kooibossen, resten van de kooiplas of van vangarmen.

Houtkades

Houtkades zijn waterkeringen in het veenweidegebied op de grens van twee ontginningsblokken. Ze zijn aangelegd op plaatsen waar een grens moest worden getrokken tussen twee dorpsgebieden waarvan de ontginners elkaar, komend uit verschillende richtingen, waren genaderd. Soms ook dienden ze als achtergrens van een ontginning en werd de kade opgeworpen om het water uit het nog niet ontgonnen veenland te keren. De brede veenkade raakte spontaan begroeid of werd ingeplant met bomen en struiken, die door de boeren werden gebruikt als geriefhout. Houtkades dateren over het algemeen uit de 11^e of 12^e eeuw.

De kades werden dus in de eerste plaats aangelegd als begrenzing van ontginningen en om water uit andere dorpsgebieden te weren. Maar ze kregen natuurlijk ook een betekenis vanwege de productie van geriefhout. In de weidegebieden was altijd een grote behoefte aan hout: voor paaltjes, als afscheiding van de tuin, voor bonenstaken, als brandhout. En aangezien bos schaars was, werd elk plekje dat niet noodzakelijk was voor weiland of hooiland benut om bos op te zetten. Daarom zijn de meeste landscheidingen beplant met (hak)hout, hoewel we ook enkele landscheidingen kennen die in gras liggen, zonder opgaande bomen of struiken.

Defensie: de Oude Hollandse Waterlinie

De aanleg van de Oude Hollandse Waterlinie hing direct samen met de overvloedige aanwezigheid van water in het studiegebied. De linie is aangelegd om de grote steden van Holland te beschermen tegen aanvallers uit het oosten. De Oude Hollandse Waterlinie (16^e - 17^e eeuw) bestond uit een aantal vestingsteden, aarden verdedigingswerken en inundatiegebieden: gebieden die onder water gezet konden worden. De vestingsteden Gouda en Schoonhoven maakten deel uit van de linie. Aan de Lekdijk en de oostelijke dijk langs de Vlist lagen aarden verdedigingswerken. Van deze laatste, de Koeneschans, resteert een eilandje in de Vlist. De Franse kade liep vanaf de Koeneschans naar de Lekdijk bij de buurtschap De Hem en diende als keerkade van de inundaties. Het gebied tussen deze kade en de Vlist kon onder water gezet worden, waardoor de stad Schoonhoven als

een eiland in het land kwam te liggen, slechts door de Lekdijk met de omgeving verbonden. In geval van nood kon echter de hele Krimpenerwaard onder water gezet worden. Voor zover bekend is dat nooit gebeurd.

De Nieuwe Hollandse Waterlinie (19^e - 20^e eeuw) werd meer naar het oosten gelegd, zodat ook de stad Utrecht binnen de bescherming van de linie kwam te liggen. Toen deze linie gereed was verloor de Oude Hollandse Waterlinie haar militaire functie.

Dorpen en steden

De dorpen in de waard zijn zonder uitzondering langgerekt van vorm. Dit hangt samen met de wijze waarop ze zijn ontstaan: als een smal lint van boerderijen aan een dijk of een door de mens aangelegde ontginningsas, zoals een wetring, een kade of een weg. Sommige dorpen hebben nog steeds het karakter van een ijl bebouwingslint, andere dorpen zijn verdicht in de buurt van de kerk of op het kruispunt van wegen. De huidige bebouwing in de dorpen wordt gekenmerkt door een hoge concentratie aan historisch waardevolle monumentale boerderijen met interessante bijgebouwen. Opvallend element hierin zijn de grote, al dan niet vrijstaande tweebeukige hooischuren. Enkele zeer rijke boerderijen hebben een voorhuis met de allure van een echt buitenhuis. Mooie voorbeelden hiervan zijn de boerderijen Tusschenlanen (1661) en Bouwlust (1671) in Bovenberg, ten oosten van Bergambacht. Bovenberg geldt als een van de mooiste boerderijstroken van Zuid-Holland. Maar ook de eenvoudiger voorbeelden van historische landelijke bouwkunst zijn vaak buitengewoon mooi, zoals langs de Vlist, waar de rivier, de oeverlandjes, de boerderijen en de achterliggende weilanden verweven zijn tot een van de mooiste landschapsgezichten van het hele Groene Hart. Naast de hallenhuizen, al dan niet voorzien van een wolfsdak, komen er in het gehele gebied boerderijen voor met een zijdelings uitgebouwde melkkelder (krukhuis). Met name langs de rivierdijken komt ook de vorm met een dwars gebouwd voorhuis (T-huis) regelmatig voor.

Voorbeeld van een krukhuis in Bovenberg, ten oosten van Bergambacht. Rechts de opkamer met daaronder de kaaskelder.

De Veerpoort in Schoonhoven

Bij de boerderijen staan vaak enkele vruchtbomen of kleine boomgaarden. Grotere oppervlakten die voor de fruitteelt worden gebruikt liggen langs de dijken, op zogeheten overslaggronden. Dit zijn afzettingen achter een wiel, waarbij het zandige materiaal uit het wiel als een waaier over het veen is afgezet. De hogere ligging en de zandige bodem maken hier fruitteelt mogelijk. Bij Stolwijk is een behoorlijk areaal glastuinbouw.

De niet-agrarische activiteiten in de rivierdorpen sluiten aan bij een historisch gegroeid patroon. Vanouds bestond er in dit sterk agrarische gebied een grote behoefte aan aanvullende inkomsten. Belangrijk daarbij waren de steenbakkerijen ('steenplaatsen') langs de Hollandsche IJssel. Het landinwaarts gelegen veengebied leverde de benodigde brandstof; de klei kwam uit de uiterwaarden. In het binnenland zocht men aanvullende werkgelegenheid in de (bescheiden) veenderij, de hennepeteelt, de jacht (eendenkooien) en de visserij.

Er liggen twee steden in de Krimpenerwaard: Haastrecht en Schoonhoven. Haastrecht is ontstaan op de plaats waar de Vlist uitmondt in de Hollandsche IJssel. Het kreeg in de

14^e eeuw stadsrechten. Door de concurrentie met nabijgelegen steden als Gouda, Oudewater en Schoonhoven is Haastrecht niet tot grote stedelijke ontwikkeling gekomen. Schoonhoven is ontstaan op het punt waar de Zevender, komend uit de Lopikerwaard, in de Lek uitmondde. In de 13^e eeuw werd de haven aangelegd, die nu nog het middelpunt van de stad vormt. In 1280 kreeg Schoonhoven stadsrechten. De oude binnenstad is nog deels omgeven door stadswallen die dateren uit de 17^e eeuw. Ook de Veerpoort, die met schotbalken dichtgemaakt kan worden bij hoog water, dateert uit deze tijd. De vesting maakte deel uit van de Hollandse Waterlinie, net als de Koeschans aan de Vlist, de Franse Kade en een verdwenen verdedigingswerk aan de Lekdijk bij Willige-Langerak. Schoonhoven heeft vooral een regionale functie gehad als markt- en havenstad, waarbij de handel in landbouwproducten, met name hennep, belangrijk was. In de zeventiende eeuw ontwikkelde de stad zich als centrum van koperslagers, goud- en zilversmeden. Het centrum van deze goud- en zilverstad is aangewezen als beschermd stadsgezicht.

Veenwinning

De vele brede poldersloten en veenputjes zorgen voor een grote oppervlakte water in de waard, vooral in de centrale delen. De sloten zijn zo breed geworden, omdat er veen uitgehaald werd voor huisbrand of voor de bereiding van 'toemaak' die diende voor de bemesting van het land. In het centrum van de waard is de waterrijkdom het grootst, omdat daar behalve brede sloten ook veel veenputten liggen.

In de randzone langs de Lek, in de polders bij Lekkerkerk, zijn de sloten in vergelijking met de rest van de waard opvallend smal. Hier zijn echter in de jaren '30 in het kader van de werkverschaffing veel sloten versmald.

Grootscheepse verving heeft in de Krimpenerwaard niet plaatsgehad. Toch heeft men het wel geprobeerd: in 1782 werd bij de Staten van Holland octrooi aangevraagd voor de verving van de dorpsgebieden van Benedenkerk, Het Beijersche, Berkenwoude en Achterbroek. In 1797 werd het octrooi verleend, waarbij bepaald werd dat eerst een ringdijk en ringvaart moesten worden aangelegd, en een aantal schutsluizen. In 1800 was men hiermee klaar en kon de veenderij beginnen. De kwaliteit van de turf was echter minder dan men tevoren had gedacht en uiteindelijk werd de hele onderneming gestaakt. Het octrooi werd in 1853 weer ingetrokken. De Slingerkade en de Ringsloot/Ringvaart herinneren nog aan deze mislukte onderneming.

Veenputje langs de Achterweg bij Berkenwoude

De Lange Tiendweg ten zuiden van Gouderak

7.6 Historisch-geografische elementen en structuren

De cultuurhistorische elementen en structuren in het huidige landschap waaronder de historisch geografische elementen en structuren zijn voor het gebied te ordenen naar te onderscheiden landschapsvormende functies. Onderstaand is per relevante functie een aantal kenmerkende elementen en structuren vermeld.

Landbouw

- Ontginningen met vrije opstrek: Polder Groot Keulevaart, Polder Kattendijksblok, Polder Kromme, Geer en Zijde, Polder de Nesse, Polder Schuwagt en Polder De Hoek.
- Cope-ontginningen: Polder Bonrepas, polder Vlist-Westzijde, Polder Vlist-Oostzijde, Polder Bovenkerk, Polder Benedenkerk, Polder Schonouwen, Polder Het Beijersche
- Restontginningen: Polder Achterbroek, Polder Berkenwoude, Polder Kort Schonouwen
- Tussenvorm: ontginningsblokken Ammerstol
- Verspreid in het gebied komen hennepackers voor: kleine, vaak wat hoger gelegen percelen dicht bij de boerderij.

Bosbouw

- houtkades: Gouderakse landscheiding, Ouderkerkse Landscheiding
- Boerengeriefhoutbosjes, verspreid in het gebied

Wonen

- donken: Bergambacht, Lekkerkerk en enkele boerderijen ten oosten van Lekkerkerk
- lineaire dorpen: de dijkdorpen langs de Lek, Vlist en Hollandsche IJssel en de dorpen langs weteringen in het centrum
- Haastrecht: ontstaan als dijkdorp, kreeg in de 14^e eeuw stadsrechten, maar groeide nooit uit tot een stedelijk centrum door de concurrentie met het nabijgelegen Gouda.
- Haven- en handelsstad Schoonhoven

Jacht en visserij

- Eendenkooi Bilwijk
- Eendenkooi Oudeland
- Eendenkooi Achterbroek
- Eendenkooi Berkenwoude
- Eendenkooi Bakkerswaal (kooiplas is de kolk van de dijkdoorbraak in 1421)

Waterstaat

- Zuidelijke dijk van de Hollandsche IJssel
- Noordelijke Lekdijk
- Oostelijke en westelijke kade van de Vlist
- Bakkerswaal (1421)
- De Waal (Krimpen aan de IJssel)
- Weteringen: in het hele gebied
- Wipmolen Bonrepas (circa 1600)
- Wipmolen Bachtenaar (1714)
- Amerikaanse windmotor (1922), Bergambacht
- Molenvlieten: in het hele gebied
- Lage Weg in de Polder de Nesse
- Schutterskade ten oosten van Vlist
- Schenkelkade ten oosten van Haastrecht
- Schenkelkade ten zuiden van Haastrecht
- Breekade bij Krimpen aan de Lek
- Snippejagerskade
- Okkerskade
- Kromme Kade
- Kijfhoekse Kade
- Franse Kade ten noorden van Schoonhoven
- Slingerkade/Reekade tussen Bergambacht en Stolwijk
- Kadijk bij Bergambacht
- Achter- of Hillekade bij Oudeland
- Landscheiding tussen Krimpen aan den IJssel en Krimpen aan de Lek
- Landscheiding (ten zuiden van Het Beijersche)
- Gouderakse landscheiding
- gemaal Haastrecht
- gemaal M. Verdoold Cz. (1880), Gouderak
- gemaal Polsbroek en Groot en Klein Keulevaart (1881), Haastrecht
- gemaal Polder Hoenkoop (1884), Haastrecht
- gemaal Reinier Blok (1868), Krimpen aan den IJssel
- vm gemaal (1879), Krimpen aan de Lek
- gemaal Langeland en Kortland (1883), Krimpen aan den IJssel
- Lage en Hoge Boezem bij Opperduit
- Berkenwoudsche Lage en Hoge Boezem

- Stolwijksche Boezem
- Boezem Veerstablok, ten westen van Stolwijkersluis
- Haastrechtse Lage en Hoge Boezem (Haastrecht)
- Boezem van Bergambacht (Haastrecht)
- Stormvloedkering Hollandsche IJssel (1958), Krimpen aan den IJssel
- keersluis (1762/1860), Schoonhoven
- Polsbroekse Sluis (Haastrecht)

Defensie

- Vestingwerken van Schoonhoven (16^e/17^e eeuw)
- vm Havenkazerne (17^e eeuws arsenaal, huidige situatie 1862, thans Goud- en Zilvermuseum), Schoonhoven
- vm exercitieloods (1866), Schoonhoven
- beer met monnik (1590), Schoonhoven
- Veerpoort (1601), Schoonhoven
- Restanten Koeneschans (17^e eeuw), Vlist
- Franse Kade (Inundatiekade tussen Koeneschans en de Lekdijk)
- Oude Hollandse Waterlinie: de hele Krimpenerwaard was inundatiegebied
- Resten kasteel van Bergambacht
- Resten kasteel van Haastrecht

Delfstofwinning

- Drinkwaterinlaat Bergambacht
- Drinkwaterpompstation (1955), Bergambacht
- veenputjes (grote concentratie in het centrum van de waard)
- brede sloten ten gevolge van turfwinning/toemaak (grote concentratie in het centrum van de waard)
- Ringvaart/Ringsloot/Slingerkade

Bedrijvigheid

- Waag (1617), Schoonhoven
- diverse werkplaatsen van goud- en zilversmeden, Schoonhoven
- klokkenfabriek L.F. Kan (1900), Schoonhoven
- vm zilverfabriek H.Hooykaas (1928), Schoonhoven
- Stadskorenpakhuys (1566), Schoonhoven
- Pakhuizen Lopikerstraat 20 (1840), Koestraat 121a (1890) en Wal 3-5 (1900)
- vm NV Plateelbakkerij Schoonhoven (1929), Schoonhoven
- vm kaasfabriek Nutricia (circa 1920), Stolwijk
- vm pakhuys 'Ons Belang' (1912), Stolwijk
- Scheepswerf J. & K. Smit (1853), Krimpen aan de Lek
- Scheepsbouwlods Van der Giessen (1982), directeurswoning (1924), Krimpen aan den IJssel
- Scheepswerf Van Duijvendijk (1895), Krimpen aan den IJssel
- Pakhuizen aan de Lekdijk (ca 1910), Lekkerkerk
- Stellingkorenmolen De Schelvenaer (reconstructie 1993), Krimpen aan den IJssel
- Stellingkorenmolen Den Arend (1869), Bergambacht

Verkeer

- Haven (omstreeks 1200), Schoonhoven
- Dijkwegen: op de zuidelijke dijk van de Hollandsche IJssel, op de noordelijke dijk van de Lek, aan beide zijden van de Vlist
- Veerstoep Schoonhoven
- Veerstoep Ammerstol
- Veerstoep Lekkerkerk
- Watertoren (1901), Schoonhoven
- Watertoren De Vijf Gemeenten (1937), Bergambacht
- Watertoren (1901), Schoonhoven
- Watertoren (1910), Krimpen aan de Lek
- vm tramstation met locomotievenlods (1913), Schoonhoven
- Stolwijkerschutsluis (omstreeks 1800)
- Tiendweg-Oost en -West bij Ouderkerk aan de IJssel
- Tiendweg in de Polder de Nesse
- Lange Tiendweg, bij Gouderak
- Gouderakse Tiendweg
- Tiendweg oostelijk van Haastrecht
- Korte Tiendweg, westelijk van Haastrecht

Bestuur

- St-Jorisdoelen (eind 18^e eeuw), Schoonhoven
- Stadhuis (1618), Haastrecht
- Stadhuis (1482), Schoonhoven
- raadhuis (1842), Gouderak
- vm raadhuis herberg Het Bonte Paard (17^e eeuw), Lekkerkerk
- vm raadhuis (1879), Lekkerkerk
- vm raadhuis (1890), Krimpen aan de Lek
- vm raadhuis (1911), Vlist
- vm raadhuis (1860), Berkenwoude
- vm raadhuis (1894), Bergambacht

Religie

- Passionistenklooster (1920), Haastrecht
- Israëlitische begraafplaats (1767), Schoonhoven
- vm Israëlitische begraafplaats (1886), Lekkerkerk
- vm synagoge (1862), Lekkerkerk
- Vm synagoge (1838/1868), Schoonhoven

Recreatie/sport

- recreatiegebied Loetbos (jaren '70)

Zorg, onderwijs en cultuur

- Oude mannen- en vrouwenhuis (18^e eeuw), Schoonhoven
- Gereformeerd Weeshuis (1581/1863), Schoonhoven
- Museum Bisdom van Vliet (1874-1877), Haastrecht

Energievoorziening

- Geen items

Buitenplaatsen

- Geen items

7.7 Literatuur

- Balen, P. van, 1941-1943. Middeleeuwsche landontginningen in de omgeving van Gouda. Bijdragen van de Oudheidkundige Kring 'Die Goude', 3 (1941): 10-30; 4 (1943): 27-40.
- Balen, P. van, 1947. De stad Gouda en de verveningen in haar omgeving. Bijdragen van de Oudheidkundige Kring 'Die Goude', 5: 35-49.
- Cock-van Meer, C.H. de, 1972. Capelle aan de IJssel in de Middeleeuwen: reconstructie van het grondbezit. Holland 4: 76-111.
- Fockema Andreae, S.J., 1954. Willem I, Graaf van Holland 1203-1222 en de Hollandse Hoogheemraadschappen. Wormerveer.
- Fockema Andreae, S.J., 1956. Landscheidingen der Midden-Hollandse Hoogheemraadschappen in de 18e eeuw. Tijdschrift K.N.A.G. 73: 134-139.
- Gouw, J.L. van der, e.a., 1975. Honderd jaar provinciale waterstaat in Zuid-Holland; enige opstellen over de geschiedenis. 's-Gravenhage.
- Hekker, R.C., 1960. Het boerenleven in Zuid-Holland en West-Utrecht omstreeks 1800. Nederlands Volksleven 10: 112-118.
- Henderikx, P.A., 1977. De zorg voor de dijken in het baljuwschap Zuid-Holland en in de grensgebieden ten oosten daarvan tot het einde van de 13e eeuw. K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift 11: 407-427.
- Hoek, C., 1964. Capelle aan den IJssel in de Middeleeuwen. Rotterdamsch Jaarboekje, 7e reeks, 2: 235-248.
- Hoven, Frank van den, Hans van Embden & Nico Jungerius, 2002. Op ontdekkingstocht door Krimpenerwaard en Lopikerwaard. Leerdam
- Kölker, A.J., 1974. Haastrecht. Hoofdstukken uit het ontstaan en de ontwikkeling van 'die Steede en de Landen van Haastregt' tot het begin van de 19e eeuw. Dordrecht.

- Kroon, H. & J. de Kunder, 1981. De occupatie en nederzettingsgeschiedenis van de Krimpenerwaard; een onderzoek naar de historisch-geografische waarde van het cultuurlandschap. Ongepubliceerde scriptie VU Amsterdam.
- Stenvert, R., Ch. Kolman, S. van Ginkel-Meester, E. Stades-Vischer & S. Broekhoven (2004) Monumenten in Nederland: Zuid-Holland (Zeist, RDMZ; Zwolle, Waanders Uitgevers)
- Stichting 'Het Zuidhollandse landschap', 1977. Waarden van Zuid-Holland. Rotterdam.
- Teixeira de Mattos, L.E, 1906-1961. De waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland. (14 delen)
- Tilburg, J.L. van, 1982. Een typologie van de dorpen in het centrale Zuidhollandse veengebied. On-gepubliceerde scriptie VU. Amsterdam
- Visser, J.C., 1964. Schoonhoven; de ruimtelijke ontwikkeling van een kleine stad in het rivierengebied gedurende de Middeleeuwen. Assen.
- Wouden, A.M.M. van der, 1959. Uit Lekkerkerks Verleden. Lekkerkerk.

8 Regio 63: Alblasserwaard & Vijfherenlanden

Poldermolens van de Kinderdijk

8.1 Ligging

De regio's Alblasserwaard en Vijfherenlanden liggen in het zuidoosten van de provincie Zuid-Holland. Het gebied wordt aan drie zijden begrensd door rivieren: de Lek in het noorden, de Noord in het westen en de Merwede in het zuiden. De oostgrens is gelijk aan de provinciegrens met Gelderland en loopt over de Diefdijk.

8.2 Karakteristiek

De Alblasserwaard en Vijfherenlanden bestaan grotendeels uit een uitgestrekt laagveengebied, gelegen tussen de oeverwallen langs de Lek en de Merwede. In het oostelijke deel van de Vijfherenlanden, bij Vianen en Hagestein, gaat het veengebied over in het rivierkleilandschap, terwijl we in het westelijk deel van de Alblasserwaard een overgang aantreffen naar het zeekleigebied.

Het veengebied wordt doorsneden door enkele veenrivieren, waarvan de Alblas, de Linge en de Giessen de belangrijkste zijn. In het westen wordt het gebied begrensd door de stedelijke bebouwing die zich heeft geconcentreerd langs de rivier de Noord: Alblasserdam en Papendrecht. Deze stedelijke invloed zet zich voort langs de Merwede, met name in Sliedrecht en Hardinxveld-Giessendam.

Vóór de grootscheepse, regelmatig geplande ontginning in de Middeleeuwen was het gebied nauwelijks begaanbaar; slechts op enkele natuurlijke hoogten (donken) was

bewoning mogelijk. Op de vele donken in het gebied zijn prehistorische bewoningssporen gevonden, onder andere bij de Schoonenburgsche Heuvel en De Donk. Door de bijzondere conserveringsomstandigheden (veel bewoningssporen zijn bewaard gebleven onder het veen) vormt het complex van donken thans een archeologische monument van internationaal belang dat voor een deel is voorgedragen voor plaatsing op de lijst van het Werelderfgoed van de UNESCO. Vanaf de tiende eeuw is het hele veengebied ontgonnen in lange smalle kavels en door boeren in gebruik genomen. In de verkaveling zijn drie vormen van veenontginningen te herkennen: vrije opstrek, cope-ontginningen en restverkavelingen. De vele sloten, tochten en weteringen getuigen van de verschillende fasen van de lange en ingewikkelde afwateringsgeschiedenis. Opvallend is dat de boerderijen als een lint langs de ontginningsbasis (meestal een wetering of rivier) werden gebouwd.

Cultuurhistorische blikvangers

- Langgerekte dorpen met aan een of twee zijden bebouwing
- Boezemwateren en boezemgebieden
- Molens van Kinderdijk
- Tiendwegen, weteringen en molenvlieten
- Donken
- Eendenkooien
- Grienden
- Verschillende vormen van veenpercelering
- Defensiestructuur van de Oude en Nieuwe Hollandse Waterlinie

Het silhouet van de donk de Schoonenburgsche heuvel tekent zich duidelijk af

8.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap

8.3.1 Pleistoceen

In het Pleistoceen vond een afwisseling plaats van ijstijden en warmere periodes. Vooral tijdens de ijstijden hebben de grote rivieren veel zand afgezet. Het huidige gebied van Alblasserwaard en Vijfherenlanden was toen een uitgestrekte riviervlakte. Droog zand uit de vlakte verwaaide en werd in de vorm van rivierduinen of donken neergelegd. Verspreid in het gebied steken hier en daar donken boven het veen of de rivierklei uit. In totaal gaat het om een aantal van 50 tot 60 van deze zandkoppen. In de Alblasserwaard vinden we een grote groep dicht bij elkaar. Een prachtig voorbeeld van zo'n donk is de bijna vier meter hoge Schoonenburgsche Heuvel tussen Nieuw-Lekkerland en Streefkerk, en uiteraard Den Donk bij Brandwijk.

8.3.2 Het Holoceen

Na afloop van de laatste ijstijd, zo'n 10.000 jaar geleden, ging de temperatuur belangrijk stijgen en smolten de ijskappen af. De rivieren veranderden van vlechtende in meanderende rivieren en voerden vooral klei aan, die in de riviervlakte werd afgezet. In de natuurlijke toestand hebben meanderende rivieren een tamelijk smalle bedding. Bij een grote aanvoer van water treedt de rivier al snel buiten zijn oevers. Daar verliest het water snelheid waardoor de grootste en zwaarste korrels het eerst worden neergelegd. Hierdoor ontstonden er direct langs de rivier twee lage, zandige ruggen: de oeverwallen.

Tussen de Lek en de Merwede ontstond een uitgestrekt veenmoeras. Traag stromende veenriviertjes, zoals de Giessen, de Linge, de Goudriaan en de Alblas, voerden het overtollige water uit de centrale delen van de veengebieden af naar de wat lager gelegen grote rivieren. Voor de komst van de mens lagen de centrale delen van het veengebied enige meters boven het niveau van de rivieren: het was een groot veenkussen dat zich tussen de rivieren uitstrekte. Bij hoog water overstroonden de rivieren vooral de aan de rivieren grenzende laagste delen. De randen van de veengebieden werden daardoor overdekt met een meer of minder dikke kleilaag. In het centrum van het gebied ontbreekt een dergelijke laag rivierklei.

Voor de turfwinning is het veenmosveen het meest geschikt, omdat het goed brandt en er weinig of geen as overblijft. Echter, in de Alblasserwaard en Vijfherenlanden vinden we vrijwel geen veenmosveen, maar wel veel bos- en zeggeveen aan de oppervlakte. Daarom zijn er in het gebied geen grootscheepse verveningen geweest. Een enkele poging daartoe werd al weer spoedig gestaakt door de slechte kwaliteit van de turf. Wel is er in het hele gebied door individuele boeren op kleine schaal turf gestoken voor eigen gebruik. De vele brede sloten en veenputjes getuigen hiervan.

8.4 Bewonings- en ontginningsgeschiedenis

8.4.1 Prehistorie en Romeinse Tijd

In de prehistorie waren de donken gewilde woonplaatsen, en veel donken bevatten nog bodemsporen en resten van gebruiksvoorwerpen van deze vroege bewoners. Doordat veel donken grotendeels of helemaal door veen bedekt zijn geweest zijn de bodemsporen vaak goed bewaard gebleven. Op sommige plaatsen zijn deze sporen echter verloren gegaan doordat men het zand voor allerlei doelen heeft afgegraven. Enige jaren geleden is onderzoek gedaan naar een donk ten noorden van Hardinxveld-Giessendam, die door de aanleg van de Betuwelijn bedreigd werd. De top van de donk ligt vier meter onder het oppervlak. Bij de opgraving zijn sporen gevonden van mensen die hier zo'n 7500 jaar geleden verbleven hebben.

Het buurtschap De Donk in de Polder Brandwijk

Ook in recentere tijden van de geschiedenis zijn de donken als woonplaats gebruikt, maar lang niet allemaal. Streefkerk, Noordeloos en Hoog-Blokland zijn voorbeelden van dorpen die op donken zijn gebouwd. Veel kleinere donken hebben geen invloed gehad op de inrichting van de dorpsgebieden. Een verklaring hiervoor is dat de donken ten tijde van de ontginning onder een laag veen lagen, kennelijk niet opgemerkt zijn en pas later, door de bodemdaling in het omringende veengebied, hoger dan hun omgeving kwamen te liggen.

Andere gunstige vestigingsplaatsen waren de oeverwallen van de grote rivieren en de stroomruggen van oude rivieren, zoals de Schoonrewoerdse Stroom. Op deze stroomrug zijn verschillende nederzettingen uit het eind Neolithicum/begin Bronstijd (ongeveer 4000 jaar geleden) aangetroffen. Deze stroomrug loopt vrijwel pal oost-west door de Vijfherenlanden de Alblasserwaard in.

De oeverwal van de Linge was in de Romeinse Tijd bewoond, zoals blijkt uit vondsten uit Leerdam. Ook in het noorden van het gebied waren Romeinse nederzettingen. In de Laat-Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen brak een periode aan, waarin zeer veel overstromingen plaatsvonden in dit deel van het rivierengebied. De meeste dorpen werden verlaten en de omvang van de bevolking van de delta van Rijn en Maas liep aanzienlijk terug.

8.4.2 Middeleeuwen en Nieuwe tijd

In de Karolingische Tijd (vanaf de 8e eeuw) herstelde het inwonertal zich weer langzaam en werden er nieuwe nederzettingen in het gebied gesticht. In het centrale deel van de Vijfherenlanden en Alblasserwaard werd vroege occupatie grotendeels verhinderd door de zeer natte natuurlijke omstandigheden.

Ontginningen

Het gebied is ontgonnen vanuit de oeverwallen van de rivieren Lek, Linge en Merwede. De oudste ontginningsblokken zijn op deze vruchtbare, vanouds wat hoger gelegen stroken land te vinden. Rivierdorpen als Hagestein, Everdingen en Kedichem hadden vanouds grote aaneengesloten akkerlanden, zogenaamde engen, op de oeverwallen. Vanuit de oeverwallen ging men de minder aantrekkelijke veengronden ontginnen. Het veen werd ontgonnen in smalle stroken en in gebruik genomen door de boeren. Er werden sloten gegraven haaks op de rivieren om het drassige veenland te ontwateren. Als de grond voldoende droog was kon het landbouwkundig gebruik beginnen. De oudste ontginningsblokken zijn te herkennen aan de lange kavels: ten tijde van de ontginning was nog geen achtergrens bepaald zodat de boeren hun kavels naar eigen inzicht in het veen konden doortrekken. We noemen dit 'vrije opstrek'. In deze oudste ontginningsblokken vinden we – parallel aan de ontginningsas – de tiendwegen, waarvan de functie tot dusverre nog steeds niet opgehelderd is. In een later stadium werden ook de oevers van veenstroompjes als de Alblas en de Giessen als ontginningsbasis gebruikt.

Aan het recht van de boeren om hun kavels steeds verder in de veenwildernis uit te breiden kwam na verloop van de tijd een einde. Het uitgestrekte veengebied stond onder gezag van de graven van Holland en de bisschoppen van Utrecht. Deze landheren zijn zich vermoedelijk al in de elfde eeuw actief gaan bezighouden met de ontginning van het veengebied. Woeste gronden, wildernis waar niemand rechten op kon doen gelden, waren in principe eigendom van de Duitse keizer, waar onze contreien in de tiende eeuw toe behoorden. In het midden van die eeuw schonk de Duitse keizer delen van de wildernis aan zijn leenmannen. Dat waren de bisschop van Utrecht en de graaf van Holland. Na verloop van tijd gingen zij ertoe over om delen van deze wildernis te ontginnen. Daarvoor moesten ze wel eerst tot overeenstemming komen met mensen die al in het gebied woonden. Na onderhandelingen met de oude bewoners werd in het vage overgangsg gebied tussen de incidenteel gebruikte gronden en de ongebruikte wildernis door de landmeters van de graaf of bisschop een achtergrens vastgesteld. De achterkade van de polder Streefkerk bijvoorbeeld is min of meer evenwijdig getrokken aan de Lek.

Op zeer systematische en efficiënte wijze is de ontginning van de resterende wildernis ter hand genomen. Overall lieten de graven van Holland en de bisschoppen van Utrecht

stukken grond uitmeten en afpalen. In een tempo van gemiddeld tweeduizend ha per jaar (berekend over het gehele Nederlandse laagveengebied) werd de wildernis ontgonnen. Dit gigantische werk wordt wel de 'Grote Ontginning' genoemd. In ruim driehonderd jaar was het hele veengebied in cultuur gebracht.

Hoe het uitzetten van de ontginningsblokken in zijn werk ging weten we niet precies. Waarschijnlijk hadden de landheren professionele landmeters in dienst, die de grote lijnen van de ontginningen in het veengebied uitzetten. Gewapend met lange rechte stokken en meetlinten trokken ze de wildernis in en bakenden de grenzen van de blokken af. Eerst werd de ontginningsbasis uitgezet. Meestal werd een wetering gegraven die als ontginningsbasis diende. Evenwijdig hieraan werd de achtergrens van het ontginningsblok in het land uitgemeten. Als de ontginningsbasis een bocht vertoonde dan kreeg de achterkade dezelfde bocht. Dit is mooi te zien in de polder Brandwijk.

Meestal werd bij de cope-ontginningen een afstand van ongeveer twaalfhonderdvijftig meter tussen de ontginningsbasis en de achterkade aangehouden, maar er komen ook wel eens andere maten voor. Ook de zijgrenzen van het blok werden uitgezet en gemarkeerd door kades of sloten. Als de ontginningsbasis, de achterkade en de zijkades van het blok uitgezet en in het veld gemarkeerd kon men de oppervlakte binnen het blok gaan verdelen. De boerderijen werden op vaste afstanden van elkaar langs de ontginningsbasis gebouwd. Zo ontstond een ordelijk, efficiënt, regelmatig ingedeeld landschap; een prachtig staaltje van Middeleeuwse landschapsplanning. In de Vijfherenlanden vinden we enkele plaatsnamen die eindigen op -kop of -cop (zoals Heicop en Middelkoop), die alleen al door hun naam hun oorsprong als cope-ontginning verraden. In de Vijfherenlanden stimuleerde de eigenaar van de niet ontgonnen gronden - de Bisschop van Utrecht - groepen boeren om zich te vestigen in deze gebieden. Het resultaat hiervan was een complex cope-ontginningen: de dorpen Middelkoop, Heicop en Boeicop. In principe kreeg elke strook dezelfde lengte (circa 1250 meter) en breedte (circa 113 meter). Aan de kop van elke strook werd een boerderij gesticht, waardoor lintdorpen ontstonden. In Middelkoop, bijvoorbeeld, strekt de bebouwing zich over meer dan drie kilometer uit. De oudste boerderijen liggen hier veelal op terpen.

Duidelijke cope-achtige ontginningen met evenwijdige bewoningsassen en achtergrenzen ontbreken vrijwel geheel in de Alblasserwaard; alleen de latere ontginningen van Molenaarsgraaf en Brandwijk zouden hieronder kunnen vallen. De Alblasserwaard wordt gekenmerkt door een vrijwel aaneengesloten reeks van op de rivier gerichte en dicht bebouwde dorpen dat het gebied omzoomd. Achter de bebouwing ligt het grasland in lange stroken die ongeveer haaks op de rivierdijken staan. De ruimtelijke structuur van de noordelijke randzone en het op de Alblas gerichte middengebied van de Alblasserwaard vertonen duidelijke overeenkomsten met het grondpatroon van de andere Waarden. In de zuidelijke randzone verbreekt het veenriviertje de Giessen de doorgaande rij van op de rivier gerichte nederzettingen. Het land aan weerskanten van de Alblas en de Giessen is vanuit de oevers van deze veenrivieren ontgonnen, zodat aan beide kanten bewoningslinten ontstaan zijn.

In het oostelijke deel van de Alblasserwaard en het aangrenzende deel van de Vijfherenlanden is de percelering onregelmatig van karakter. Enerzijds komt dit omdat men de hier kronkelende veenstroompjes gebruikte als ontginningsbasis, en anderzijds door het voorkomen van veel donken.

Bodemdaling, bedijking en waterbeheersing

Omstreeks 1300 was nagenoeg het hele gebied in cultuur gebracht. De problemen met de waterbeheersing waren in de loop van de tijden sterk toegenomen. Dit had drie oorzaken. In de eerste plaats was er de stijging van de zeespiegel en de waterstanden op de rivieren. In de tweede plaats waren – als gevolg van de toegenomen bevolking – de minder geschikte gronden ook in productie genomen. Deze laaggelegen gronden waren kwetsbaarder voor overstromingen dan de hoger gelegen gebieden. En ten derde hadden de ontginningen van de veengebieden bodemdaling tot gevolg. Om zich tegen het water te beschermen legden de laatmiddeleeuwse bewoners terpen, kades

en dijken aan. De oudste dijken dateren uit de eerste helft van de 12^e eeuw, vanaf de 13^e eeuw werden de doorgaande dijken langs de grote rivieren aangelegd. Door de aanleg van de dijken verminderde de frequentie van de overstromingen. In het onbedijkte land kon het rivierwater bij elke hoogwatergolf de lager gelegen delen overstromen. Het water spreidde zich over een groot oppervlak uit en de overstroming veroorzaakte weinig schade. Bij een dijkdoorbraak daarentegen drong een grote hoeveelheid water een beperkt gebied binnen, waardoor het water veel hoger kwam te staan en de overstromingen veel meer schade aanrichtten. Daarom zijn veel boerderijplaatsen opgehoogd. De lichte verhogingen kunnen dus het gevolg zijn van een verschil in oxidatie (resthemen) of van ophoging (terpen).

De kerk van Brandwijk ligt een stuk hoger dan de omgeving. We hebben hier te maken met een zogenaamd 'restheem'. Doordat hier al vanaf de veertiende eeuw een kerk heeft gestaan is het veen onder de kerk minder sterk geoxideerd en dus minder ingeklonken dan de omgeving. Ook bij veel oude boerderijen vinden we dergelijke resthemen.

Door de bodemdaling kwamen grote delen van het gebied ongunstig te liggen ten opzicht van het grondwater en het rivierwater. Typerend voor het gebied is dat het terrein in westelijke richting flauw afhelt, waardoor de gebieden overlast hadden van water uit Gelderland. De daling in westelijke richting betekende verder dat de lager gelegen Alblasserwaard last had van het toestromende water uit het hoger gelegen Vijfherenlanden. De terpjes alleen waren niet meer voldoende en de wateroverlast nam toe. Na verloop van tijd zagen de bewoners van het veengebied zich dan ook genoodzaakt hun cultuurland door middel van kaden en dijken te beschermen tegen hoge waterstanden op de rivieren. In eerste instantie legden de boeren rondom hun dorp een achterkade en zijkaden aan. Langs deze kaden werd het water uit de hoger liggende gronden afgeleid. In het veengebied wordt zo'n zijkade ook wel zijdwende of zuwe genoemd. Om de veenontginningen van de Vijfherenlanden en de Alblasserwaard te beschermen tegen de toenemende wateroverlast bij overstromingen in het Gelderse rivierengebied werd in de tweede helft van de 13^e eeuw aan de oostkant van de Vijfherenlanden de Diefdijk aangelegd. Tevens werd in dezelfde periode een zijdwende aangelegd vanaf de Lek tot aan de donk bij Hoogblokland, vanwaar de dijk in westelijke richting naar de donk van Hoornaar liep (huidige Zouwendijk en Bazeldijk); dit om de Alblasserwaard te beschermen tegen de wateroverlast uit de Vijfherenlanden. Bij Hoornaar sloot de dijk aan bij de dijk op de noordwestelijke oever van de Giessen en de Merwede.

Grote wielen, met water gevulde kolkgenen laten zien dat beide dijken niet alleen nodig waren, maar in enkele gevallen ook als waterkering ontoereikend zijn geweest. In de Diefdijk vinden we bijvoorbeeld De Waal en de Wiel van Bassa. Later werden grotere oppervlakten tegen het overstromingsgevaar beschermd door doorgaande dijken aan te leggen.

Door de aanleg van dijken en kaden moest het afwateringsysteem worden aangepast. Vroeger kwam het overtollige neerslagwater via de sloten rechtstreeks in de rivieren terecht. Zo waterde de Vijfherenlanden vooreerst af via de Zederik, een natuurlijk watertje dat aan de westzijde werd begrensd door de Zouwen- en Bazeldijk. Via de Zederik werd het water vervolgens afgevoerd naar de Lek of de Linge. In de 14^e eeuw werd de uitwatering van de Alblasserwaard verlegd naar de noordwestpunt van de Waard bij het gehucht Elshout. De voorkeur werd gegeven aan een uitwatering op de Lek omdat in die tijd de ebstanden op de Lek lager waren dan die op de Merwede. Door het afdammen van de Alblas (ca. 1280) en de Giessen (1281) werd het mogelijk deze veenriviertjes als boezemwateren te gaan gebruiken. In geval van hoge waterstanden op de rivieren kon men het overtollige polderwater hier voorlopig opslaan en met behulp van sluizen lozen op de grote rivieren. Zelfs nadat de ebstanden op de Merwede lager werden door de ondergang van de Grote of Zuidhollandse Waard (1421) en het ontstaan van het Hollands Diep, bleef het uitwateringspunt van de Alblasserwaard bij Elshout. Daarvoor waren de investeringen in het boezemgebied van Elshout (Kinderdijk) en de aanleg van het Groot Waterschap of Achterwaterschap (1366), de wetering die het water van het oostelijk deel van de Waard naar Elshout transporteerde, inmiddels te groot geworden (zie beneden).

De Diefdijk bij Leerdam

Het Groot Waterschap met een aantal molens bij Elshout (Kinderdijk)

De invoering van de molenbemaling betekende dat de vele polders in de loop van de 15^e en 16^e eeuw hun uitwatering konden verbeteren. Er werden steeds meer windmolens gebouwd om de waterstand in het laaggelegen veenweidegebied beter in de hand te kunnen houden. Geleidelijk kreeg vrijwel ieder ontginningsblok polderkaden en een poldermolen via welke het water werd geloosd. Meestal vielen de bemalingseenheden samen met de oude ontginningsblokken. Dit waren logische topografische en organisatorische eenheden, die toch al gezamenlijk voor de afvoer van overtollig water hadden moeten zorgen. Soms werden polders samengevoegd tot grotere eenheden. Elke bemalingseenheid was een waterschap met een eigen bestuur. Tegenwoordig vinden we nog 52 poldermolens terug in het landschap van Alblasserwaard en Vijfherenlanden, waarvan de oudste molens uit de vroege 16^e eeuw dateren.

Om de totale waterberging te vergroten moesten de gemeenschappelijke boezemwateren worden vergroot. Dit gebeurde in de eerste helft van de 17^e eeuw toen de capaciteit van de boezem bij Elshout belangrijk uitgebreid werd. Rond 1740 werden het boezemgebied bij Elshout/ Kinderdijk en de Hoge Boezem van Overwaard bemalen door respectievelijk acht ronde stenen molens en acht houten achtkante molens. Door poldermolens werd het water uit de polders in de Lage Boezem van de Overwaard of in de Lage Boezem van de Nederwaard gemaal. De boezemmolens op Kinderdijk maalden het water vervolgens van de Lage Boezem naar de Hoge Boezem. Zodra het waterpeil van de Lek laag was, werd vanuit de Hoge Boezem het water op de rivier geloosd. De bemaling werd op de volgende wijze geregeld. Zogenaamde peilmolens hielden de boezemstanden in de gaten, die ze doorseinden naar

zogenoemde seimolens die op hun beurt de seinen doorgaven aan de andere, op de boezem uitslaande molens. Tot in de 20^e eeuw is de bemaling van de Alblasserwaard op deze voet voortgegaan.

Polderhuis van Overwaard

Ook in Vijfherenlanden werden boezems ingericht, omdat door de voortgaande bodemdaling de afwatering steeds moeilijker werd. In de 18^e eeuw werd bijvoorbeeld bij Ameide ten oosten van de Zouwendijk een hoge boezem gecreëerd. Bij hoog water op de rivier werd het overtollige polderwater eerst door vijf en naderhand zelfs door acht molens op deze boezem uitgeslagen. De afwatering van de Vijfherenlanden bleef desondanks gebrekkig. Dit had ook te maken met de waterstaatkundige toestand van de Linge. Voorheen moest het water van de Linge door de nauwe vestinggrachten van Gorkum voordat het in de Merwede kwam. In de loop van de 19^e eeuw zijn verschillende maatregelen genomen om de waterlossing van de Linge te verbeteren. Als eerste werd in 1817 door de aanleg van het kanaal van Steenenhoek de uitwatering van de Linge verplaatst van Gorkum naar Hardinxveld. Toen bleek dat afwatering van de Vijfherenlanden nauwelijks profiteerde van de lagere ebstanden bij Hardinxveld, werd in 1826 besloten de boezem van de Zederik voortaan aan de zuidzijde te bemalen met een stoomgemaal aan de Arkelse Dam. Deze oplossing was mogelijk geworden door de aanleg van het Merwedekanaal. Dit stoomgemaal, één van de eerste in ons land, is pas in 1951 ontmanteld, maar het gebouw is bewaard gebleven. Aan het einde van de 19e eeuw werd ook aan de noordelijke punt van de Oude Zederik een stoomgemaal gebouwd. De waterhuishouding van de Vijfherenlanden liet sedertdien weinig te wensen over.

Door het toenemende verschil in waterstand op de rivieren en in de polders werd ook steeds meer water bij hoge rivierstanden onder de dijk door geperst (kwel). Om de wateroverlast door kwel tegen te gaan, werden overal in het rivierengebied vlak achter de rivierdijk kwelkaden aangelegd. In de Alblasserwaard lagen de meeste kwelkaden (hier kweldammen genoemd) echter op vrij grote afstand van de rivierdijken. De reden van deze opmerkelijke situering is onbekend. Door de verbeterde afwatering hebben zij hun functie verloren.

8.4.3 Recente ontwikkelingen

In de loop van de 19^e en 20^e eeuw is het gebied steeds sterker doorsneden door grote infrastructurele werken. Als eerste moet daarbij worden genoemd het Zederikkanaal dat in de periode 1824-1825 werd gegraven om de scheepvaartweg tussen Amsterdam en Rotterdam te verbeteren en de wateroverlast in de Vijfherenlanden te verminderen. In de jaren 1883-1893 werd dit kanaal verbreed en verdiept tot het Merwedekanaal. Door de beplanting met populieren aan weerszijden is het kanaal markant in het landschap aanwezig. Eind 1883 werd het gedeelte van de eerste Betuwelijn (Dordrecht-Elst) dat door de regio loopt, in gebruik genomen. Vanaf de jaren 1930 wordt er in de regio gewerkt aan de aanleg en verbreding van verschillende autowegen. In het kader van werkverschaffing werd vanaf 1937 aan een verbinding tussen Meerkerk en Papendrecht gewerkt. In de jaren 1930 werden tevens begonnen met de aanleg van de wegen Utrecht-Vianen-Gorinchem-Brede (A27) en Rotterdam-Gorinchem-Lent (A15). Als gevolg van de Tweede Wereldoorlog lagen de werkzaamheden lange tijd stil; zo werd de A27 pas in 1961 in gebruik genomen. De

snelwegen doorsnijden het polderlandschap zonder rekening te houden met de bestaande structuren. Na de Tweede Wereldoorlog werden bestaande wegen geasfalteerd en verbreed, hetgeen vaak ten koste ging van bermen, bomenrijen en soms ook van bebouwing.

Veel dijkdorpen langs de Merwededijk en de Lekdijk, zoals Papendrecht, Alblasserdam, Streefkerk, Nieuw-Lekkerland, Hardinxveld en Giessendam, zijn in 20^e eeuw veelal verdicht en uitgebreid. Hierdoor ontstaat vrijwel een vrijwel aaneengesloten lintbebouwing langs de dijken. Sinds de jaren '20 en '30 van de vorige eeuw worden aparte woonwijken aangelegd in de dorpen, over het algemeen buitendijks. In de Alblasserwaard is er na de Tweede Wereldoorlog een stedelijke ontwikkeling geweest langs de Merwede en de Noord. Vanouds waren dit al plaatsen waar verschillende vormen van bedrijvigheid aanwezig waren, met name scheepswerven. Na de oorlog zette deze ontwikkeling in versnelde mate door. Tegenwoordig vormt het zuidelijke deel van de Alblasserwaard een bijna ononderbroken stedelijke band tussen Papendrecht en Gorinchem. Bij Vianen, waar de snelwegen A2 en A27 elkaar kruisen, zijn in de naoorlogse periode uitgebreide bedrijventerreinen ontstaan.

In het kader van ruilverkavelingen zijn de agrarische productieomstandigheden verbeterd. In de Alblasserwaard zijn enkel nieuwe wegen aangelegd waar nieuwe boerderijen zijn verrezen. Echter, door deze ontwikkelingen van perceelsvergroting is de oorspronkelijke structuur van de polders aangetast. De perceelsrichting is wel aangehouden, maar de percelen zelf zijn vaak verbreed. Tevens zijn door de afnemende economische betekenis van de landbouw op diverse plaatsen de boerenbedrijven vertrokken en vervangen door recreatieterreinen, bijvoorbeeld ten zuiden van Goudriaan.

Veel polders in de regio zijn rijk aan natuurwaarden; in sommige gevallen zijn voormalig agrarische gebieden gedurende de 20^e eeuw omgevormd tot natuurgebieden. De open gebieden van de polders worden bezocht door weidevogels en wintergasten. Met name de voormalige Zouwenboezem is vogelrijk. Belangrijke gebieden voor plant en dier zijn ook de eendenkooien en de snij- en hakgrienden. Daarnaast zijn van belang de houtsingels, de schraalgraslanden in de voormalige boezemgebieden en de rietvelden langs de Oude Zederik.

8.5 Specifieke thema's

Dorpen en steden

Vanaf de tiende eeuw begon de bevolking zo sterk toe te nemen dat het nodig werd om nieuwe woonplekken te zoeken. De oudste ontginningen en geconcentreerde nederzettingen treffen we aan op de oeverwallen en stroomruggen van de rivieren: Vianen, Ter Leede (het latere Leerdam), Lexmond, Nieuwpoort, Everdingen, Hagestein, Gorinchem, Alblasserdam en Ameide. Tevens zien we op de oeverwallen lintbebouwing (bijvoorbeeld Nieuw-Lekkerland, Papendrecht, Hardinxveld, Groot Ammers, Sliedrecht en Streefkerk), die diende als ontginningsas. In de Vijfherenlanden liggen twee steden: Leerdam en Vianen. Leerdam is ontstaan op de plaats waar vroeger het veenriviertje de Leede in de Linge uitmondde. In oorkonden van 1265 wordt voor het eerst gesproken van "Lerdamme": een dam in de Leede. Een belangrijke impuls voor de groei van de nederzetting was de verplaatsing van het kasteel van de heren van Ter Leede naar de dam in de Leede. Toen dit kasteel in 1574 door de Spanjaarden werd verwoest, was Leerdam al uitgegroeid tot een - voor die tijd - flinke stad. In historisch-bouwkundig opzicht zijn onder meer interessant de Hervormde Kerk, met zijn 13^e-eeuwse romaanse toren en de verdedigingswerken uit de 14^e en 15^e eeuw, die vooral langs de Linge goed bewaard zijn gebleven. Vianen was gedurende de Middeleeuwen de zetel van de heren van Vianen. Hun kasteel stond aan de noordwestkant van de stad. De Lekpoort (15^e eeuw) is een fraai overblijfsel van de Middeleeuwse vestigingswerken. De zeer brede Voorstraat is vanouds het toneel van de paardenmarkt, die tot op de dag van vandaag gehouden wordt. De binnenstad van Vianen ligt een beetje verstopt in

uitgestrekte industriegebieden en uitbreidingswijken. De gunstige ligging, dichtbij Utrecht, en de goede verbindingen hebben tot een grote groei van het oude stadje geleid.

Hagestein kreeg in 1382 stadsrechten, maar is nooit tot een stedelijke nederzetting uitgegroeid. valt de hoge ligging van de dorpskern op. Deze ligt ongeveer twee meter hoger dan het omringende land. Net als Vianen en Everdingen ligt Hagestein op de oeverwallen van een fossiele rivier, die actief was voordat de Lek belangrijk werd. Bij Hagestein komt als gevolg van de vroege ontginning een onregelmatige blokverkaveling voor.

In Alblasserwaard hebben zich tevens twee nederzettingen tot stad ontwikkeld, namelijk Nieuwpoort en Gorkum of Gorinchem. Nieuwpoort is een fraai miniatuurstadje, dat in de Middeleeuwen al versterkt was. Bij de inval van de Fransen, in 1672-73, werden er nieuwe versterkingen aangebracht, die sindsdien grotendeels intact zijn gebleven. Het stadhuis (1697) en de 16^e-eeuwse Hervormde Kerk zijn de belangrijkste bezienswaardigheden. De vestingstad Gorinchem of Gorkum ligt op het punt waar de Tielerwaard, de Vijfherenlanden en de Alblasserwaard bij elkaar komen, het punt ook waar de Linge in de Merwede uitmondt. De stad hoorde vroeger tot de bezittingen van de Heren van Arkel, die ook een kasteel in de stad hadden. In de 15^e eeuw is het Hollands bezit geworden. De binnenstad wordt nog vrijwel geheel omgeven door 16^e-eeuwse vestingwerken. In de binnenstad zelf zijn veel monumenten te zien, waaronder enkele 16^e-eeuwse woonhuizen in renaissancestijl, de Dalempoort (circa 1600), de Doelen (1589) en het imposante voormalige stadhuis (1860-1861) op de Grote Markt.

Grienden

Ten zuiden van het dorp Hagestein liggen enkele bospercelen. Dit zijn grienden, die voor een groot deel in het bezit zijn van de Stichting het Zuidhollands Landschap. De oude griendcultuur, die vroeger in een groot deel van de Vijfherenlanden werd uitgeoefend, wordt hier nog bedreven. In de snijgrienden werden de wilgentenen elk jaar geoogst, in de hakgrienden zette men de wilgentakken iedere drie of vier jaar afgezet. De tenen waren belangrijk voor de mandenmakerij, de takken hadden diverse toepassingen. Ameide was een belangrijk centrum van mandenmakerij.

Hakgriend in de buurt van Hagestein

Eendenkooien

Er zijn in Nederland nog 118 geregistreerde (vangklare) kooien, waarvan er zes in het deelgebied liggen: De Zouwe, Brandwijk, Braakse Kooi, Achthoven, Noordeloos en Streefkerk. Daarnaast zijn op veel plaatsen nog kooirelicten te vinden. Deze relicten bestaan uit oude kooibossen, resten van de kooiplas of van vangarmen. Ooit lagen in de Alblasserwaard en Vijfherenlanden respectievelijk 150 en 46 eendenkooien. Over het algemeen bestaat een eendenkooi uit een geheel door bos omzoomde vijver (de kooiplas) en doorgaans vier vangpijpen, doch hier bestaan uitzonderingen op. In het veenweidegebied worden namelijk ook kooien met maar één of twee vangpijpen aangetroffen, terwijl De Zouwe eendenkooi (te Ameide) en de eendenkooi van Oud-Alblas beide maar liefst vijf pijpen tellen. De kleine kooien zijn wellicht rondom een

voormalige veenput aangelegd. Deze zogenaamde 'kooiputjes' waren voor eigen gebruik. Niet alleen veenputjes maar ook wielen (plassen ontstaan door een dijkdoorbraak) werden 'verbouwd' tot eendenkooi. De kooien bij Ameide en Lexmond zijn dergelijke wielkooien.

Defensie: de Oude en Nieuwe Hollandse Waterlinie

De waterlinies zijn aangelegd om de grote steden van Holland te beschermen tegen aanvallers uit het oosten. De Oude Hollandse Waterlinie (16^e - 17^e eeuw) bestond uit een aantal vestingsteden, aarden verdedigingswerken en inundatiegebieden: gebieden die onder water gezet konden worden. De vestingsteden Nieuwpoort en Gorinchem maakten deel uit van de linie. Het stadje Nieuwpoort werd in 1673 in opdracht van de Staten van Holland zwaar versterkt. Het fort kreeg hoge wallen met zes bastions, hetgeen in 1690 werd voltooid. Slechts één poort gaf toegang tot het stadje: de Gravelandse of Alblasserwaardse Poort aan de zuidzijde. Midden door het stadje liep het inundatiekanaal waarmee de Alblasserwaard onder water kon worden gezet. Het kanaal werd tevens als haven gebruikt. In 1816 verloor de stad haar militaire functie omdat de Nieuwe Hollandse Waterlinie werd aangelegd, verder naar het oosten. De vestingwerken zijn tegenwoordig in goede staat. De 16^e-eeuwse omwalling van Gorinchem (ontworpen door Jacob Kemp en Adriaen Anthonisz.) werd in de Hollandse Waterlinie gebruikt ter afsluiting van de rivier de Waal met de Waaldijk en uiterwaarden. De stad had toen twaalf bastions. Begin 18^e eeuw werden een enveloppe en drie ravelijnen aangelegd. Ten noordoosten van Asperen (net buiten de regio), aan weerszijden van de Linge, werden in 1794 twee aarden batterijen "Castor" en "Pollux" aangelegd ter beveiliging van het Linge-access. Onder leiding van Jan Blanken werden hier in 1815 door Waterstaat inundatiesluizen gebouwd in de beide Linge-dijken. Ook bij Ameide heeft een verdedigingspost gestaan met een dubbele rij palissaden uit 1672, doch hiervan is thans niets meer over.

De Nieuwe Hollandse Waterlinie (19^e - 20^e eeuw) werd meer naar het oosten gelegd, zodat ook de stad Utrecht binnen de bescherming van de linie kwam te liggen. Toen deze linie gereed was verloor de Oude Hollandse Waterlinie haar militaire functie. Het vestingstadje Nieuwpoort werd niet opgenomen in de nieuwe linie, maar Gorinchem wel. Doch, omdat Gorinchem reeds aan het begin van de 19^e eeuw veel verdedigingswerken had, werd zij nauwelijks gemoderniseerd. Als groepsdepot bezat de vesting kazernes, artillerieloodsen en andere militaire gebouwen. Ten westen van de vesting werd in 1813 en in 1831 het noordelijk deel van de dijk Krinkelwinkel veranderd in een batterijopstelling. Nadat de Zwaanspolder in 1887-93 werd vergraven tot Voorhaven van het nieuwe Merwedekanaal verloor de dijk zijn militaire betekenis, maar het oude tracé bleef grotendeels behouden. Aan de noordkant van de vesting werd in 1901 een geschutopstelling ter verdediging van de Broekse Sluis gebouwd.

Tussen 1844 en 1849 werd op de splitsing van de Lekdijk en de Diefdijk bij Everdingen het torenfort Everdingen gebouwd, dat samen met Fort Honswijk zorgde voor de verdediging van de Lek, de zuidelijke Lekdijk, de uiterwaarden, de inundatiesluizen en het inundatiekanaal. In de jaren 1870 werd het fort verbeterd en in de Lekdijk werd een grote sluisbeer aangelegd. Deze sluisbeer zorgde ervoor dat inundatiewater van de Lek via een inlaatkanaal de fortgracht en het inundatiekanaal kon inlopen. Dit waterstaatkundige systeem is nog grotendeels intact. Begin 20^e eeuw werden bij Everdingen nog twee aarden batterijen en een infanteriestelling aangelegd.

Op de plaats van de dijkpost Castor werd in 1845-47 Fort Asperen gebouwd en ter plaatse van Pollux kwam in 1845 de Wapenplaats bij Asperen tot ontwikkeling. Het Fort Asperen is aangelegd als torenfort en diende ter beveiliging van het Linge-access en de inundatiewaaiersluis uit 1815. Ten noorden van het fort werden in 1845 aarden batterijen aan de Meerdijk gebouwd. In 1899 werden de batterijen verbeterd en in 1906 voorzien van een betonnen schuilplaats. Ook ten zuiden van het fort werd een aarden batterij gebouwd in 1845. Asperen valt net buiten de regio, maar vermelding ervan is belangrijk voor de context van het militaire verhaal in Vijfherenlanden. De aanwezigheid van het groot aantal verdedigingswerken rond Asperen toont aan dat de Linge van groot belang was voor de aanvoer van Waalwater uit Tiel.

Fort Nieuw Schaik bij Leerdam

Langs de spoorweg aan de zuidzijde van de Diefdijk, die als inundatiedijk diende, werd in 1880 een versterking gebouwd, fort Nieuw Schaik. Het diende ter afsluiting van het acces, dat was ontstaan door de aanleg van de spoordijk. Vijf jaar later werd de versterking verbeterd met remises en betonnen borstweringmuren. Bij het werk lagen beweegbare kraanbruggen, waarvan er een resteert. Ten zuiden hiervan werd in 1902 een aarden batterij met een betonnen schuilplaats aangelegd, doch deze is bij de aanleg van de weg Leerdam-Tiel geheel geslecht.

Het Kanaal van Steenenhoek

In de negentiende eeuw gin het rijk zich actief met het beheer van de grote rivieren bezighouden. Er werd een aparte dienst voor opgericht: Rijkswaterstaat. Een van de eerste werken die uitgevoerd werden was de verbetering van de uitmonding van de Linge in de Merwede. Vroeger stroomde het water van de Linge via de stadsgrachten en singels van Gorinchem de Merwede in. Dit leidde vaak tot wateroverlast in Gorinchem. Om de situatie te verbeteren werd in 1818 het Kanaal van Steenenhoek gegraven, waardoor de Linge haar water verder stroomafwaarts kon lozen.

8.6 Historisch-geografische elementen en structuren

De cultuurhistorische elementen en structuren in het huidige landschap waaronder de historisch geografische elementen en structuren zijn voor het gebied te ordenen naar te onderscheiden landschapsvormende functies. Onderstaand is per relevante functie een aantal kenmerkende elementen en structuren vermeld.

Landbouw

- de engen van rivierdorpen als Hagestein, Everdingen en Kedichem
- onregelmatige percelering in het oostelijke deel van de Alblasserwaard en het aangrenzende deel van de Vijfherenlanden door de vele donken
- Ontginningen met vrije opstrek: m.n. in Alblasserwaard
- Cope-ontginningen: m.n. in Vijfherenlanden. Polder Neder-Heicoop, Polder Middelkoop, Polder Over-Heicoop, Polder Over-Boeicop, Polder Bolgerijen

Bosbouw

- Houtkades: Goudriaanse Kade, Langerakse Kade
- Grienden, met name in Vijfherenlanden: ten zuiden van Hagestein, bij Leerdam, ten zuiden van Vianen, ten westen van Lexmond, ten zuiden van Ameide, ten oosten van Boven-Hardinxveld

Wonen

- Geconcentreerde nederzettingen: Nieuwpoort, Ameide, Gorinchem, Hagestein, Vianen, Everdingen, Leerdam, Lexmond.
- Nieuwpoort (stadsrechten in 1283;)
- Ameide (stadsrechten in 1300)
- Dijkdorpen langs grotere rivieren, in 20^e eeuw veelal verdicht en uitgebreid: Papendrecht, Sliedrecht, Hardinxveld, Giessendam, Nieuw-Lekkerland, Streefkerk, Alblasserdam.
- Den Donk, buurtschap op een grote donk
- Lintbebouwing van kleine dorpjes langs veenriviertjes of weteringen, o.a. Brandwijk, Molengraaf,

Oud-Alblas en Noordeloos.

Jacht en visserij

- Eendenkooien: De Zouwe, Achthoven, Lexmond, Noordeloos, Streefkerk, Brandwijk, Gijbeland, Langerak, Braakse Kooi, Boven-Hardinxveld, Oud-Alblas
- Tevens zijn er in het gehele gebied veel overblijfselen van eendenkooien, bijvoorbeeld in de Polder Buitentendwegs en Polder Het Broek.

Waterstaat

- Wisboomgemaal (1868), Kinderdijk
- J.U. Smitgemaal (1972), Kinderdijk
- gemeenlandshuis van de Alblasserwaard (Kruidhuis of Dordtse huis) aan de Diefdijk (17^e eeuw), Leerdam
- schutsluis in de Giessen (1902), Neder-Hardinxveld
- vm stoomgemaal Heijnis (1882), met spuisluis (1765), Nieuw-Lekkerland
- vm gemeenlandshuis van Hoogheemraadschap de Vijfherenlanden (1902), Vianen
- Wilhelminasluis (1825), Vianen
- Grote Sluis (1896), Vianen
- gemaal Autena (1915), Vianen
- gemaal Bolgerijen (1921), Vianen
- gemaal De Biezen (1926), Vianen
- Korenbrugsluis ((1809), Gorinchem
- Oude Merwedeluis (1824), Gorinchem
- Derde waterkering (1872-73), Gorinchem
- Kantoor Rijkswaterstaat (1910), Gorinchem
- Kanaal van Steenenhoek (1818)
- Steenenhoekse Kanaalsluis (1819), Gorinchem
- Begraafplaatssluis (1891), Gorinchem
- Grote Merwedeluis (1891), Gorinchem
- schotbalkloodsen (circa 1890), Gorinchem
- gemeenlandshuis van Overwaard (oudste delen 1581), Kinderdijk
- gemeenlandshuis van Nederwaard (begin 19e eeuw), Kinderdijk
- landscheidingen, zijdwendes en achterkaden
- Vizerstuw in de Lek (1954-58), Hagestein
- Wielen: langs de Diefdijk (bijv. De Waal en Wiel van Bassa), de Linge (bijv. bij Oosterwijk), de Zouwedijk (drie wielen), de Merwede, de Oude Zederik, de Noord, de Lek, en de Zijdeweg (twee wielen)
- Boezemwateren aan de Lek bij Ameide, Groot-Ammers, Streefkerk en Alblasserdam
- Weteringen in het hele gebied
- Dijken: Diefdijk, Lekdijk, Merwede-dijk, Dijk langs de Noord, Lingedijk, Zijdwende tussen polders Nieuw-Lekkerland en Streefkerk, Dijk langs Oude Zederik
- Poldermolen Ter Leede in Leerdam (onbekend)
- Poldermolen De Tiendwegse Molen te Giessendam (1906)
- Poldermolen De Scheiwickse Molen te Hoornaar (1638)
- Poldermolen De Oudendijkse Molen te Hoornaar (1683)
- Poldermolen/ paaltjasker te Bleskensgraaf (1987)
- Poldermolen De Hofwegensemolen te Bleskensgraaf (onbekend)
- Poldermolen De Wingerdse Molen te Bleskensgraaf (1513?)
- Poldermolen De Peilmolen te Oud-Alblas (1818)
- Poldermolen De Kooiwickse Molen te Oud-Alblas (1866)
- Poldermolen De Kerkmolen te Molenaarsgraaf (1844)
- Poldermolen De Middelmolen te Molenaarsgraaf (onbekend)
- Poldermolen De Broekmolen te Streefkerk (1581)
- Poldermolen De Achtkante Molen te Streefkerk (1761?)
- Poldermolen De Liefde te Streefkerk (1893)
- Poldermolen Kleine (Tiendweg) Molen te Streefkerk (1761?)
- Poldermolen Oude Weteringmolen te Streefkerk (1751 of eerder)
- Poldermolen De Kortlandse Molen te Alblasserdam (1890)
- Poldermolen De Blokker/ Blokweerdse Molen te Alblasserdam (onbekend)
- Poldermolen De Souburgse Molen te Alblasserdam (1860)
- Poldermolens Overwaard 1 t/m 8 te Kinderdijk (1740)
- Poldermolens Nederwaard 1 t/m 8 te Kinderdijk (1738)
- Poldermolen De Hoge Molen te Nieuw-Lekkerland (1740)
- Poldermolen De Kleine of Lage Molen te Nieuw-Lekkerland (1761)
- Poldermolen De Achterlandse Molen te Groot-Ammers (1596 of eerder)
- Poldermolen De Achtkante Molen te Groot-Ammers (1805)

- Poldermolen De Graaflandse Molen te Groot-Ammers (1596 of eerder)
- Poldermolen Gelkenes Molen te Groot-Ammers (1596 of eerder)
- Poldermolen De Goudriaanse Molen te Goudriaan (1779)
- Poldermolen De Westermolen te Langerak (1652)
- Poldermolen De Boterslootse Molen te Noordeloos (1837)
- Poldermolen De Stijve of Broekse Molen te Noordeloos (1665)
- Poldermolen De Bonkmolen te Lexmond (1665)
- Poldermolen De Vlietmolen te Lexmond (onbekend/ 2001)
- Poldermolen De Hoekmolen te Hei- en Boeicop (1642)
- Poldermolen De Westmolen te Gorinchem (1814)
- Poldermolen De Oostmolen te Gorinchem (1817)

Defensie

- kasteelterrein Ter Leede
- kasteelterrein Hagestein
- omgrachting kasteel Liesveld, Groot Ammers
- vm Marechausseekazerne (1925), Papendrecht
- Leerdam: verdedigingswerken uit de 14^e en 15^e eeuw
- Vianen: verdedigingswerken uit de 15^e eeuw (o.a. Lekpoort)
- Gorinchem: vestingwerken uit de 16^e eeuw
- Oude Hollandse Waterlinie: vesting Nieuwpoort, Vesting Gorinchem, dijkposten en inundatiesluizen bij Asperen
- Nieuwe Hollandse Waterlinie: Gorinchem, Fort Asperen met batterijen en wapenstelling, Fort Everdingen met batterijen en infanteriestelling, Fort Nieuw Schaik met groepsschuilplaatsen en artillerieloods, batterij aan de Diefdijk

Delfstofwinning

- Brede sloten door kleinschalige turfwinning en het bereiden van 'toemaak'

Bedrijvigheid

- glasfabriek (gesticht 1765, oudste gebouwen 19e eeuw), Leerdam
- vm suikerfabriek ((1871), Gorinchem
- staalconstructiebedrijf De Vries Robbé & Co (1881), Gorinchem
- scheepswerf L.Smit & Zn (1842), Kinderdijk
- vm stoomgraanmaalterij Samenwerking, Giessenburg
- Korenmolen Nooit Volmaakt te Gorinchem (1718)
- Korenmolen De Hoop te Gorinchem (1764)
- Korenmolen De Vriendschap te Bleskensgraaf (1890)
- Korenmolen De Hoop te Oud-Alblas (1843)
- Korenmolen De Jonge Sophia te Groot-Ammers (1773)
- Korenmolen te Arkel (1852)

Verkeer

- Spoorlijn Dordrecht-Geldermalsen (1883)
- Station (1958), Giessendam
- vm station (1885), Sliedrecht
- havenmeesterskantoor (1935), Sliedrecht
- watertoren (1886), Sliedrecht
- Lekbrug (1936), Vianen
- Zederik (1658 ingericht als trekvaart), Zederikkanaal (1824-25), later verbreed tot Merwedekanaal
- Tiendwegen: bij Hardinxveld, ten noorden van Giessendam, in de Broekse Polder, in de Polder Noordzijde bij Alblasserdam, langs de Lek van Nieuw-Lekkerland tot Ameide (ged. verdwenen), langs de Linge (ged. verdwenen), en in de Polder Noordzijde bij Noordeloos (ged. verdwenen)

Bestuur

- grenspaal (1834), Dalem
- grenspaal (ca 1760), Neder-Hardinxveld
- grenspaal (omstreeks 1900), Vuilendam bij Ottoland
- grenspalen (ca 1900), Oud-Alblas
- vm rechthuis (1827), Hei- en Boeicop
- vm rechthuis De Drie Snoecken (17^e eeuw), Lexmond
- vm raadhuis (1880), Lexmond
- vm stadhuis (1697), Nieuwpoort
- vm raadhuis (1878), Noordeloos
- vm raadhuis (1850), Oud-Alblas
- vm raadhuis (1866), Papendrecht

- vm raadhuis annex kantongerecht (1853), Sliedrecht
- raadhuis (1923), Sliedrecht
- vm raadhuis (1860), Streefkerk
- stadhuis (15^e eeuw), Vianen
- vm waaggebouw (17^e eeuw), Vianen
- stadhuis (1859-60), Gorinchem
- vm raadhuis (1940), Giessendam
- vm raadhuis (1800), Boven-Hardinxveld
- raadhuis (1954), Bleskensgraaf
- raadhuis (1939), Arkel
- vm raadhuis(1930), Hagestein

Religie

- vm synagoge (1854), Leerdam
- vm synagoge (1756), Vianen
- Israelithische begraafplaats (1814), Gorinchem
- vm franciscanessenklooster (1851), Gorinchem
- vm Agnietenklooster (1401), Gorinchem

Recreatie/sport

- muziektent (1960), Papendrecht

Zorg, onderwijs en cultuur

- vm Tehuis voor ouden van dagen (1885), Nieuw-Lekkerland
- vm RK Arm- en Weeshuis (1867-69), Gorinchem
- vm Ziekengasthuis (1867), Gorinchem
- vm Oudevrouwenhuis (1865), Gorinchem
- vm Diaconie Armhuis (1752), Gorinchem
- Burgerkinderenweeshuis (1556), Gorinchem
- vm St.-Elizabethsgasthuis (16^e eeuw), Gorinchem

Energievoorziening

- trafohuisje (1910), Sliedrecht

Landgoederen en buitens

- Geen items

8.7 Literatuur

- Karelse, D. (1990) 'Eendenkooi en kooibedrijf' In: Zuidhollands landschap. *Kwartaaluitgave van de Stichting 'Het Zuidhollands Landschap'*, volume 1, p. 5-8 (Rotterdam, Stichting Het Zuidhollands Landschap)
- Karelse, D. (1990) 'Huidige situatie van de eendenkooien in de Hollanden' In: *Zuidhollands landschap. Kwartaaluitgave van de Stichting 'Het Zuidhollands Landschap'*, volume 1, p. 10-14 (Rotterdam, Stichting Het Zuidhollands Landschap)
- Groningen, C.L. van (1992) *De Alblasserwaard* (Zeist, Rijksdienst voor de Monumentenzorg; Zwolle, Waanders Uitgevers)
- Prins, L. (1992) 'Historisch geografische inleiding' In: C.L. van Groningen (1992) *De Alblasserwaard* (Zeist, Rijksdienst voor de Monumentenzorg; Zwolle, Waanders Uitgevers)
- Stenvert, R., Ch. Kolman, S. van Ginkel-Meester, E. Stades-Vischer & S. Broekhoven (2004) *Monumenten in Nederland: Zuid-Holland* (Zeist, RDMZ; Zwolle, Waanders Uitgevers)
- Zijlmans, J. (1990) 'Historisch overzicht van eendenkooien in Zuid-Holland' In: *Zuidhollands landschap. Kwartaaluitgave van de Stichting 'Het Zuidhollands Landschap'*, volume 1, p. 20-22 (Rotterdam, Stichting Het Zuidhollands Landschap)

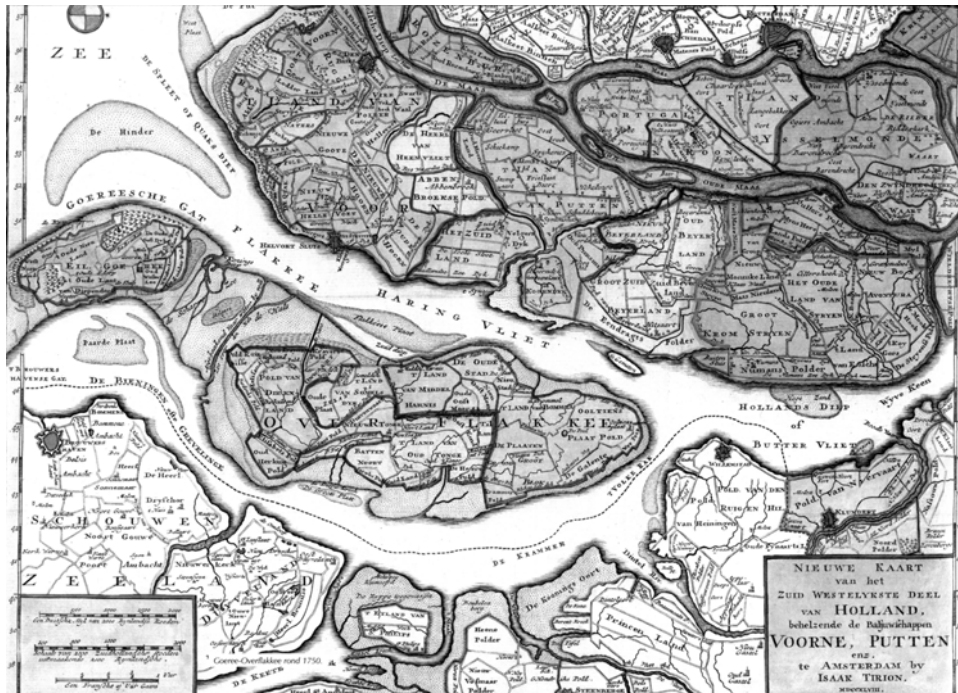
Internet

- www.kich.nl/
- website zuid-holland

9 Regio 64: Voorne-Putten en Goeree-Overflakkee

Voorne-Putten en Goeree-Overflakkee in 1748, door Isaak Tirion.

9.1 Ligging

De regio Voorne-Putten en Goeree-Overflakkee ligt in het zuiden van de provincie Zuid-Holland. Aan de westzijde wordt de regio begrensd door de Noordzee. De zuid- en zuidoostgrenzen zijn gelijk aan de provinciegrenzen met Zeeland en Noord-Brabant en worden gevormd door de Grevelingen, Krammer, Volkerak en Midden Helleгат. De grens loopt vervolgens langs de noordkust van Goeree-Overflakkee door het Haringvliet (NB: het eiland Tiengemeten in deze zeearm hoort niet bij de regio). Vanuit het Haringvliet loopt de grens via de rivier de Spui naar de Oude Maas, alwaar ze in noordwestelijke richting afbuigt. Bij Spijkenisse loopt de grens via het Hartelkanaal in noordwestelijke richting naar de Noordzee.

9.2 Karakteristiek

In feite bestaat de regio vier voormalige eilanden, namelijk Voorne, Putten, Goeree en Overflakkee. Voorne en Putten werden van elkaar gescheiden door de Bernisse, een zeearm die in de Middeleeuwen belangrijk was voor de scheepvaart. Doordat de Bernisse na de Middeleeuwen steeds verder verlandde, groeiden de eilanden naar elkaar toe. Door de bouw van dammen en bruggen zijn ze één eiland geworden.

Goeree en Overflakkee werden in 1751 met elkaar verbonden door de aanleg van de Statendam.

Het westen van Voorne en Goeree wordt in beslag genomen door duinen. De omgeving van Geervliet, Ouddorp en Oostvoorne is zogenaamd oudland. Onder oudland verstaan we in de Middeleeuwen ontgonnen en bepodderd land, dat nadien niet meer langdurig door de zee overstromd is geweest. De bodem bestaat uit een afwisseling van kreekruggen en poelgronden. Vroege bewoning en intensief grondgebruik (akkerbouw en fruitteelt) concentreerde zich op de kreekruggen. Het verkavelingspatroon op de hogere delen is vrij regelmatig, in de lage poelgebieden echter onregelmatig. Ook daar waar kromme sloten de aanwezigheid van oude kreken aangeven, is het verkavelingspatroon onregelmatig.

Een bijzonder aspect van het Oudland van Goeree is dat het wordt gekenmerkt door zogenaamde schurvelingen: begroeide wallichamen die zijn aangelegd als perceelsscheiding.

Tot in de Middeleeuwen was het huidige Overflakkee een veengebied met schorren (hoge kwelders die bij vloed onderlopen) en platen, waar alleen in de zomermaanden mensen kwamen (vissers, schaapherders en veendelvers of moerders). Moertering (veenwinning ten behoeve van zoutproductie) was een winstgevende exploitatie van de veengronden. Vanaf de Late Middeleeuwen werden de schorren ingepodderd. Overflakkee is geheel ontstaan door het bedijken van schorren. Rond het Oudland van Voorne, Goeree en Putten zijn vanaf de 12^e eeuw aangeslibde kwelders bepodderd (nieuwland). De Nieuwlandpolders worden gekenmerkt door hun rationele inrichting: rechthoekige verkaveling, bewoning langs een dijk of weg, rechte wegen en waterlopen en beplanting langs de dijklichamen.

Bestuurlijk vielen Goeree en Overflakkee onder de heren van Voorne en Putten. Goeree werd lange tijd Westvoorne genoemd, het huidige Voorne was Oostvoorne, en Overflakkee was Zuidvoorne of 'Voorne Over Flakkee'. De hoge rechtspraak voor Westvoorne en Voorne Over Flakkee werd uitgeoefend door de Hoge Vierschaar van het land Voorne te Brielle. Westvoorne omvatte de ambachten of heerlijkheden Oudeland, Oude-Nieuwland, West-Nieuwland en Oude-Oostdijk en het stadje Goedereede dat ook een eigen hoge rechtsmacht uitoefende. Op Zuidvoorne lagen de heerlijkheden Melissant, Roxenisse, Onwaard, Dirksland, Klinkerland, Grijsoord (Oude en Nieuwe-Tonge) en Herkingen onder de heren van Voorne en de heerlijkheden Middelharnis, Stad aan 't Haringvliet en St. Adolfsland onder de heren van Putten. Sommelsdijk op Overflakkee viel tot 1805 onder Zeeuws bewind.

Na de watersnoodramp van 1953 werd besloten tot de aanleg van de Deltawerken. De brede zeearmen werden gekeerd met dammen waarover nieuwe snelwegen liepen. Zo werden dammen aangelegd in de Grevelingen (1965), het Volkerak (1969), het Haringvliet (1970) en het Brouwershavensche Gat (1971). Hiermee kwam ook een einde aan het isolement van de voormalige eilanden.

Cultuurhistorische blikvangers

- Het onderscheid in oudland, nieuwland en het duingebied
- Het verschil tussen poelgebieden en kreekruggen in het oudland
- Schurvelingen
- Historische steden Brielle en Goedereede
- Kerkringdorpen en voorstraatdorpen
- Buitenplaatsen in de binnenduinstrand
- Strandtoerisme (o.a. te Oostvoorne)
- Militaire linies

9.3 Ontstaan van het natuurlijke landschap

9.3.1 Pleistoceen

Gedurende het laatste deel van het Pleistoceen (de periode van de ijstijden) is in dit deel van Zuid-Holland een pakket van tien tot vijftien meter dik dekzand afgezet. Het zand werd door de wind aangevoerd uit de toen drooggevallen Noordzee. Het zand komt nergens in de regio aan het oppervlak, het is bedekt door metersdikke jongere afzettingen.

9.3.2 Holoceen

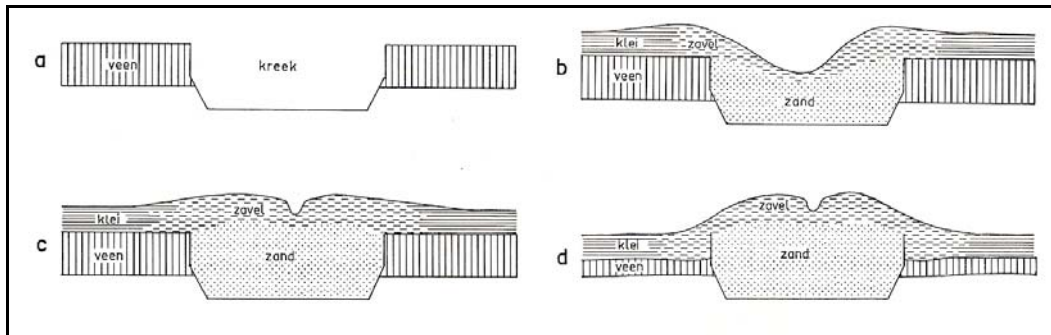
Na afloop van de laatste ijstijd, zo'n tienduizend jaar geleden, werd het klimaat warmer en vochtiger. Als gevolg van het afsmelten van de uitgestrekte ijskappen steeg de zeespiegel en rees ook de grondwaterstand. Er ontstonden gunstige omstandigheden voor veenvorming, waardoor de zandafzettingen in de ondergrond bedekt zijn geraakt met een veenlaag (Basisveen). Omstreeks 5000 jaar geleden werd de veenvorming onderbroken, doordat ongeveer ter plekke van de huidige Nederlandse kust een reeks parallelle strandwallen opstootte waarbij jongere strandwallen gevormd werden ten westen van de oudere. Wegens de doorgaande, doch langzamere zeespiegelstijging werden de jongere strandwallen hoger dan de oudere. Tevens werden door aanlandige wind lage duinen van maximaal 10 meter + NAP gecreëerd op de strandwallen (bijv. de Oost-, Middel- en Westduinen op de Kop van Goeree, en de duinen bij Oostvoorne en Rockanje). Er ontstond dus een duinenkust, met een waddegebied er achter. Een nieuwe fase van veenvorming brak ruim vierduizend jaar geleden aan en duurde voort tot enkele eeuwen na het begin van de jaartelling (Hollandveen).

Vanaf circa 275 na Christus brak de zee op verschillende plaatsen door de strandwallen. Er ontwikkelde zich in het veengebied achter de oude duinen een wijdvertakt krekensysteem. Door de overstromingen van de zee werden de veenlagen bedekt met wadafzettingen bestaande uit platen en slikken (onbegroeide gronden) en schorren (opgeslibde en begroeide kwelders). Langs de flanken van de krekens werd het grovere materiaal (zand en zavel) afgezet, terwijl op de slikken en schorren het fijnere, jonge zeeklei werd gesedimenteerd. Sommige oude krekens zijn nog goed in het huidige landschap te herkennen, zoals de Grootte Kreek bij Oude Tonge en de Holle Mare bij Zwartewaal. In de 13e eeuw groeide één van de krekens in het gebied uit tot het Haringvliet, die Goeree scheidde van Voorne.

Sommige krekens, die niet meer actief waren, slibden geleidelijk dicht. Omstreeks het jaar 1000 vestigden de eerste boeren zich in het gebied. Nadat de mensen dijken gingen aanleggen en water aan de bodem onttrokken door sloten en andere watergangen te graven ging dit gepaard met inklinking van de veenlagen in de ondergrond en met rijping van de klei. Hierdoor daalde het maaiveld. Omdat de veenlagen in de vroegere krekens al waren verdwenen en omdat de opvulling van de krekens vaak uit zandig materiaal bestond klonk de bodem van de oude krekens veel minder in dan in de omgeving. Hierdoor kwamen de dichtgeslibde krekens hoger te liggen dan de omgeving, terwijl ze vroeger de laagste delen van het landschap vormden: er vond omkering van het reliëf plaats. We spreken dan ook van kreekkruggen, de hoger gelegen delen van het landschap, terwijl de lager gelegen delen poelgronden worden genoemd. De gebieden met kreekkruggen en poelgronden werden in een vroeg stadium bewoond en worden daarom ook 'oudland' genoemd. Het inversielandschap is nog goed zichtbaar in de Polder Simonshaven op Voorne-Putten.

Aan de zeezijde van Voorne en Goeree ontstond tussen 1000 en 1200 de huidige kustlijn bestaande uit een smalle strook duinen. Deze jonge duinen waren stoven hoger op dan de oude strandwallen en bereikten hier en daar een hoogte van ruim 15 meter. Het gebied tussen de jonge en oude duinen is aan het einde van de Middeleeuwen ontgonnen (strandpolders), waarin nog krekens zijn te herkennen. Ten oosten van Voorne en Goeree lag een groot veengebied. Door de St. Elisabethsvloed

van 1421 is veel klei afgezet op het veen en werd de zeearm het Haringvliet gecreëerd. De grotere invloed van de zee versnelde het proces van opslibbing van platen en schorren, hetgeen er toe bijgedragen heeft dat de inpolderingen van Putten en Overflakkee in een stroomversnelling kwamen.

De ontwikkeling van een kreekrug. a: een kreek ingeschuurd in het veenlandschap; b: opvulling van de kreek en afzetting van een kleilaag op het veen; c: de toestand na de verlanding van de kreek vóór de inklinking; d: de situatie na de inklinking van het veen. Bron: Sluis, P. van der, G.G.L. Steur & I. Ovaa, 1965.

Vanaf de 15^e eeuw ontstonden zandplaten aan de noordzijde van de eilanden, zoals de Kwade Hoek bij Goedereede en de Slijkplaat bij Middelharnis. Na de afsluiting van de Grevelingen in 1971 vielen enkele platen en slikken droog, zoals de Slikken van Flakkee en de zandplaten Aardbeieneiland en Hompelvoet.

9.4 Bewonings- en ontginningsgeschiedenis

9.4.1 Prehistorie en Romeinse Tijd

Het zuidwestelijk zeekleigebied waartoe de Zuid-Hollandse eilanden behoren, was tijdens de Bronstijd en IJzertijd zeer dun bevolkt. Slechts in het duingebied van Goeree en Voorne zijn vondsten gedaan uit die tijd, bijvoorbeeld bij Ouddorp.

Rond 50 voor Christus veroverde Julius Caesar Gallië tot aan de Rijn, en kwamen de Zuid-Hollandse eilanden bij het Romeinse Rijk. Door Romeinse historici werd het gebied destijds omschreven als een vrijwel onbewoonbare natte wildernis. Tussen circa 75 en 270 na Christus raakte het gebied relatief dicht bevolkt, met name in de kuststrook (Goeree en Voorne), en werden delen van het achterliggende veen ontwaterd en ontgraven. Archeologisch onderzoek in 1958-59 toonde aan dat ten noorden van Goedereede een nederzetting heeft gelegen, die in deze periode bewoond is geweest. Ook bij Ouddorp zijn Romeinse vondsten gedaan.

Als gevolg van de veenontginningen tijdens de Romeinse periode klonk de bodem in. Dit, in combinatie met een grote overstromingsactiviteit van de zee, resulteerde omstreeks 270 na Christus in het einde van de Romeins-inheemse bewoning in het deltagebied. In deze tijd dat de bevolking wegtrok, schreef een Romein: "Dit gebied is bijna geen land, zozeer is het met water doordrenkt, dat de bodem niet alleen waar zij duidelijk drassig is meegeeft en de voeten opzuigt, maar ook waar ze iets vaster schijnt te zijn, door voetstappen in beweging wordt gezet."

9.4.2 Middeleeuwen en Nieuwe tijd

In de periode van 300 tot 600 zijn door de zee gaten geslagen in de strandwallen en werd het gebied overstroomd waarbij een flinke laag klei is afgezet. Het toenmalige landschap kan vergeleken worden met het huidige waddengebied, met kreken en geulen, zandplaten en hoog opgeslibde delen. Na deze periode van overstromingen werd het gebied langzaam door de mens in gebruik genomen. Men zocht de hoge

plekken in het landschap op om te gaan wonen, verbouwde bij de boerderij akkerbouwgewassen en liet het vee op de uitgestrekte schorren grazen. Omstreeks het jaar 1000 was het landschap van de Zuid-Hollandse eilanden nog onbedijkt en woonde men op de hoge plekken in het landschap: op de kreekruggen en op opgeworpen terpen. De oudste dorpen, de kerkringdorpen Oostvoorne en Ouddorp, vertonen gelijkenis met terpdorpen in Noord-Nederland. De oudste ontginningsgebieden, die sindsdien niet meer langdurig overstroomd zijn, worden 'oudland' genoemd, in tegenstelling tot later bedijkte kwelders (het nieuwanland). Tot dit oudland behoorden de gebieden rond de nederzettingen Ouddorp, Oostvoorne en Geervliet. De kreekruggen werden gebruikt als bouwland en boomgaard, de laaggelegen poelgebieden waren in gebruik als hooi- en weiland. Ook de lage delen in de binnenduinstrand werden als weiland gebruikt: hier lagen de gemeenschappelijk gebruikte vroongronden. Het huidige Overflakkee was destijds nog een uitgestrekt onontgonnen veen- en kwelderlandschap.

Moertering

In de poelgebieden en andere gebieden waar zich veen in de ondergrond bevond, heeft in de Late Middeleeuwen op grote schaal moertering plaatsgevonden: veenwinning ten behoeve van zoutproductie. Zoutwinning was in de Middeleeuwen een belangrijke economische activiteit in het kustgebied. De vorm waarin het gebeurde was bijzonder. Waar elders in het Europese kustgebied zout gewonnen wordt door zeewater in zoutpannen te laten verdampen, werd in het zuidwestelijk zeeleigebied zout gewonnen met behulp van veen. Op plaatsen waar zeewater in contact kwam met veen nam het veen een deel van het zout op en werd het lonend om dit zoute veen te gaan gebruiken voor de zoutwinning. Het veen werd daartoe vergraven, gedroogd, nog enkele malen met zeewater overgoten en gedroogd, tot het verzadigd van zout was. Daarna werd het veen verbrand en werd het zout uit de as gewonnen. In onze streken was dit de enige zoutbron die beschikbaar was. En aangezien er een omvangrijke bevolking van zout moest worden voorzien had de zoutwinning grote landschappelijke gevolgen. Vaak bleef na de moertering een hobbelig landschap achter (hollebollige percelen) doordat men de moeite niet nam om het land goed te egaliseren. In de jaren '60 van de vorige eeuw kon men bij Herkingen de oude moerputten nog herkennen. Tevens kon door het vergraven van de zoute veenlagen de zee verder het land binnen dringen. Tal van overstromingsrampen op de Zuid-Hollandse eilanden zijn dan ook het gevolg van zoutwinning. Zo werden de desastreuze verwoestingen als gevolg van de St.-Elisabethsvloed van 1421 grotendeels toegeschreven aan de intensieve moerteringsactiviteiten.

Waterstaat

Achter de duinen en strandwallen van Goeree en Voorne lag in de Vroege Middeleeuwen een landschap van diverse kleine en grote eilanden die van elkaar gescheiden werden door kreken en geulen. Vanaf de 7^e eeuw werd op de hogere eilanden gewoond. Algemeen wordt aangenomen dat vanaf rond 1000 na Chr. in het zuidwestelijke zeeleigebied de eerste dijken zijn aangelegd om de dorpsgebieden te beschermen tegen overstromingen. Aanvankelijk ging het nog om lokale dijkes, maar in de 12^e eeuw was de bedijking zover voortgeschreden dat er overal doorgaande dijkingen waren ontstaan, die het land in principe permanent droog konden houden. Voorbeelden van dergelijke oude ringpolders zijn Geervliet, Oud-Rockanje, Oostvoorne, Biert en Oudeland van Diepenhorst (nu: Polder Oudeland). De polder Oostvoorne werd in de 11^e eeuw gesticht aan de rand van de duinen. De rond 1200 aangelegde polders Zwartewaal, Abbenbroek en Heenvliet werden in de 14^e eeuw bij dit deel van het eiland Voorne getrokken nadat de kreken Strype en Goote werden afgedamd. Op het eiland Putten werd in 1305 de Ring van Putten aangelegd, een ringdijk rond de oudlandpolders van Geervliet, Biert en Simonshaven, en de nieuwanlandpolders Spijkenisse, Brabant en Vriesland.

Reconstructie kaart van Voorne-Putten in de 15^e eeuw.

De oudlandpolders kennen een kleinschaligere en onregelmatigere verkaveling dan de jongere nieuwlandpolders ontstaan door het bedijken van op- en aanwassen. Vanaf de 13^e eeuw veranderde namelijk het karakter van de dijk aanleg in het zuidwestelijke zeeleigebied van defensief naar offensief. De oudste dijken werden aangelegd om reeds bewoond gebied te beschermen. De nieuwe, offensieve bedijking was bedoeld om nieuw land op de zee te winnen. Het nieuw ingedijkte land, dat nieuwland werd genoemd, bestond uit platen en schorren, welke zowel in de vorm van opwassen als aanwassen voorkwamen. Een opwas is een plaat of een schor die midden in het water ontstaat. Een aanwas is een nieuw stuk land direct langs de kust van de eilanden. In de nieuwlandpolders komen geen kreekruggen voor. Door de bedijking nam het beschikbare landbouwareaal beduidend toe en was men ook in staat om het bodemgebruik te intensiveren.

Op Goeree-Overflakkee liggen tal van dergelijke nieuwlandpolders. Op Goeree vinden we de polders Oude Nieuwland (14^e eeuw), Nieuwenoord (14^e eeuw), West-Nieuwlandsche Polder (eind 15^e eeuw) en Springertpolder (19^e eeuw). Overflakkee bestaat zelfs geheel uit nieuwland: de bedijking van de opwas Dirksland in 1416 vormde het begin van Overflakkee. Kort erop volgden de bedijkingen van de polders Oud Herkingen (1420), Oude-Tonge (1438), Middelharnis (1465), Sommelsdijk (1465) en Ooltgensplaat (1483). Aan het einde van de 15e eeuw waren de polders van Overflakkee aan elkaar gegroeid tot één eiland. In de 18e en 19e eeuw werd Overflakkee verder uitgebreid met ingepolderde aanwassen, zoals de Westplaatpolder en de Oostplaatpolder ten noorden van Middelharnis. De eilanden Goeree en Overflakkee werden met elkaar verbonden toe de Eendrachtspolder werd ingepolderd.

9.5 Specifieke thema's

Schurvelingen

Op Goeree, in de binnenduinrand, vinden we een bijzondere vorm van perceelscheidingen, namelijk de schurvelingen. Dit zijn begroeide wallen die zijn aangelegd als perceelsscheiding en komen voor op met zand overstoven kleigronden, waardoor het schurvelingengebied hoger ligt dan het omringende polderland. Omstreeks 1350 is een aanvang gemaakt met de ontginning van het zandgebied. Er werden smalle akkertjes aangelegd, die van elkaar werden gescheiden door greppels. Een aantal akkertjes die in bezit waren van één eigenaar vormde samen een zogenaamde "haaygemete" of "haemete". De verschillende haaygemeten werden omgrensd door wallen van ongeveer 1 meter hoogte met aan weerszijden greppels.

Deze wallen en greppels worden samen schurvelingen genoemd. Schurvelingen deden diens als perceelscheiding en – dankzij de begroeiing op de wallen – als veekering.

Schurveling bij Ouddorp, Goeree

Waarschijnlijk dienden ze ook om verstuiving van zand en bodemdeeltjes te voorkomen. De wallichamen waren beplant met wilg of eik, maar ook met doornstruiken als braam, meidoorn en duindoorn. Langs de vochtige greppels werden meestal elzen geplant voor hakhout. In aanleg verschillen schurvelingen niet van de houtwallen die we in Hoog-Nederland kunnen aantreffen. Hun latere ontwikkeling doet ze daarvan afwijken. Vanaf omstreeks 1800 werden de droge haaygemeten namelijk uitgemijnd (afgegraven) om dicht bij het zoete grondwater te komen en zodoende het producerend vermogen van de gronden te verhogen. Het vrijkomende zand werd in brede wallen over de bestaande schurvelingen gedeponeerd. Men bleef deze ruggen schurvelingen noemen, maar ook wel hoagten (Goeree) en diekjes en elzemeten (op het Zeeuwse Schouwen). We vinden nog schurvelingen in de polders Oudeland en het Oude Nieuwland van Goeree.

Defensie

Op enkele plaatsen in de regio hebben "vliedbergen" of werven gelegen: 5-12 meter hoge omgrachte heuvels waar in de 12e en 13e eeuw versterkingen hebben gestaan: mottekastelen (chateaux à motte). Op de Zuid-Hollandse eilanden vinden we nog restanten van het 12e eeuwse mottekasteel van Oostvoorne en de vliedberg van het 13e-eeuwse kasteel Spreeuwenberg te Ouddorp. Het mottekasteel van Oostvoorne werd in de tweede helft van de 12e eeuw aangelegd. Het kasteel kwam in 1373 in bezit van de graaf van Holland en in de 15^e eeuw had Jacoba van Beieren het goed in leen. In 1552 werd de burcht grotendeels afgebroken. De restanten zijn in de 20^e eeuw gerestaureerd, de grachten werden geschoond en een nieuwe toegangsbrug werd aangebracht. Bij Heenvliet ligt de ruïne van Kasteel Ravesteyn uit het midden van de 13^e eeuw.

Gedurende de Middeleeuwen is het stadje Brielle versterkt met een gracht, wallen en poorten. In de 17^e eeuw kregen Brielle en marinehaven Hellevoetsluis hun huidige verdedigingswerken (zie beneden), maar ook buiten de steden werden militaire werken gebouwd. Bij Stad aan 't Haringvliet verrees in 1621 een redoute met schietgaten, en ten zuidoosten van Ouddorp werd in 1665 een omgrachte en gebastioneerde schans aangelegd.

In de 18^e eeuw werd tussen de vestingen Brielle en Hellevoetsluis een linie aangelegd waarbij de polderdijken als linedijk fungeerden. Ten noordoosten van Oostvoorne werd in 1782 de kustbatterij Quack aangelegd en een kogelgloeioven gebouwd. In deze oven werden kogels verhit en vervolgens naar vijandelijke schepen afgevuurd om deze in brand te steken. Te Ooltgensplaat werd in 1811 Fort Prins Frederik met redoutes gebouwd.

Bij de Vestingwet van 1874 werd De Stelling van de Monden der Maas en het Haringvliet ingesteld ter controle en verdediging van deze belangrijke waterwegen. Hierbij werden met name oudere verdedigingswerken gebruikt zoals de vestingen Brielle en Hellevoetsluis en de daar tussenliggende linedijk, maar ook werden nieuwe forten aangelegd. In 1884 kwamen de forten Penserdijk en Noorddijk tot stand. Ten oosten van de linie kon het gebied onder water gezet, geïnundeerd, worden. Helaas is de linie niet meer als een samenhangend geheel te ervaren, doch de bewaarde forten, batterijen en vestingen zijn afzonderlijk nog goed herkenbaar.

Tussen 1942 en 1945 werd door het Duitse leger een verdedigingslinie aangelegd langs de westkust van Europa: de Atlantikwall. Bij Ouddorp, Oostvoorne en Rockanje resteren nog bunkers die uit deze periode stammen.

Buitenplaatsen

Sinds de 18^e eeuw zijn in de binnenduinrand verschillende buitenplaatsen aangelegd, met name in de omgeving van Oostvoorne en Rockanje. Hier vinden we de buitens Koosygt (1702), Mildenburg (vóór 1726), Kranenhout (18^e eeuw), Olaertsdwyn (1910), Reigersnest (1918-21) en Strypemonde (1920, 1937-38). Oorspronkelijk was Koosygt een boerderij, genaamd naar de nabij gelegen (thans verdwenen) eendenkooi. Aan de oostzijde van het huis ligt een park, bestaande uit een gazon en een bos met kronkelpaden, en een moes- en bloementuin. Waarschijnlijk is deze parkaanleg te danken aan Theodore baron Collot d'Escury, die Koosygt tussen 1892 en 1932 bewoonde. Toen Mildenburg in 1736 werd gekocht door Diederik van Leyden was het al een deftige buitenplaats. Diederik's zoon Helenus Willem werd eigenaar in 1765 en voerde toen verbeteringen uit aan het huis en liet het huidige park aanleggen. Het park omvatte onder meer een sterrenbos, een zichtlaan met dubbele rij van eiken, een waterpartij en een doolhof (gebaseerd op dat van Versailles). Onderdelen hiervan zijn nog zichtbaar in het terrein. Het huis is in 1947 gesloopt. Het landgoed Kranenhout is in de 18^e eeuw voortgekomen uit een boerderij met herenkamer. In 1761 werd ter plaatse van de boerderij een eenvoudig herenhuis gebouwd, dat echter na publieke verkoop in 1893 werd gesloopt. Opmerkelijk is het grote hakhoutbos, doorsneden met lanen en kronkelpaden: een idyllische combinatie van functionaliteit en schoonheid. In de 20^e eeuw zijn drie buitenplaatsen gesticht door Rotterdamse zakenmensen: Olaertsdwyn (met tuin in gemengde stijl door L.A. Springer) door cargadoor en reder W. Smith, Strypemonde (een jachthuis met landschapspark) door cargadoor J. van Hoey Smith en 't Reigersnest (op het landgoed Mildenburg) door assuradeur I.M. Hudig.

Steden en dorpen

De oudste nederzettingen in de regio zijn de kerkringdorpen, bijvoorbeeld Nieuw-Helvoet, Oostvoorne, Oudendoorn en Ouddorp. Bij Oudendoorn is deze ring zelfs omgracht. Kerkringdorpen bestaan uit een op een centraal gelegen kerkhof gebouwde kerk, met een ring van bebouwing er omheen.

In de nieuwlandpolders verrezen nieuwe dorpen langs wegen en dijken. We vinden hier dijkdorpen en voorstraatdorpen. Dijkdorpen worden gekenmerkt door een lineaire bebouwing langs de dijk, bijvoorbeeld Herkingen (1483), Nieuwenhoorn (1367), Tinte (19^e eeuw), Rockanje (c. 1200), Spijkenisse (12^e eeuw), Hekelingen en Zwartewaal (1180). Vanaf de 13^e eeuw werd een speciaal type nederzetting gebouwd: het voorstraatsdorp. Het waren vooral de grotere polders waarin deze dorpen ontstonden. De bebouwing werd neergezet aan de voorstraat, die meestal loodrecht op de dijk werd aangelegd. Eventuele dorpsuitbreidingen werden gerealiseerd door parallel aan de voorstraat een of twee achterstraten te leggen. De voorstraatsdorpen vervulden een verzorgende functie; ze waren overwegend niet-agrarisch van karakter. De boerderijen lagen buiten de dorpen, temidden van het bijbehorende land. Een bijzondere vorm van voorstraatsdorpen hebben aan de polderzijde van de voorstraat een kerk waar omheen een kerkring is ontstaan. Met name in de 15^e eeuw zijn dergelijke voorstraatsdorpen met kerkring of ringstraatsdorpen ontstaan: Dirksland (1415), Middelharnis (1465), Nieuwe-Tonge (1461), Ooltgensplaat (1481), Oude-Tonge (1438) en Sommelsdijk (1465). Andere, jongere voorstraatsdorpen als Den Bommel (1526), Stad aan 't Haringvliet (1527), Stellendam (1751) en Melissant (1480) zijn eenvoudiger van opzet.

Van de Vroege Middeleeuwen tot in de 16^e eeuw was de diepe geul de Bernisse een belangrijke vaarroute tussen Holland en Vlaanderen en ontstonden hier kleine, welvarende havenstadjes als Heenvliet en Geervliet. Ook de dorpen Abbenbroek, Simonshaven en Zuidland bezaten een haven.

De stad Brielle of Den Briel is ontstaan op de oostelijke dijk van de polder Groot Oosterland bij de monding van de geul de Goote. Brielle werd in 1257 voor het eerst vermeld. Gedurende de Middeleeuwen ontwikkelde de dijk zich tot de langgerekte as Nobelstraat-Voorstraat, waaraan in de loop der tijd twee kernen met een kerk groeiden (in het noorden Maarland en in het zuiden Brielle). De kreek de Goote, ten oosten van de dijk, werd als haven gebruikt. De Heer van Voorne schonk Brielle in 1308 stadsrechten en in 1338 het recht tot het aanleggen van een versterking (gracht en stadspoorten). Later werden rondom het stadje aarden wallen opgeworpen. Gedurende de 15^e eeuw kwam Brielle tot zijn grootste bloei dankzij de succesvolle haringvisserij. Op 1 april 1572 veroverden de Geuzen (in naam van Oranje) de stad, waarmee de Spaanse bezetters voor het eerst hun gezag in een Nederlandse stad verloren. Vervolgens werden de middeleeuwse stadsmuren vervangen door een moderne vesting. In de 17^e eeuw werd het wederom vernieuwd naar ontwerp van de vestingbouwers Willem Paen, werkzaam voor de Staten van Holland, en Menno van Coehoorn, in dienst van de stadhouder en de Staten-Generaal. Tot 1713 zijn de vestingwerken meerdere malen vernieuwd en vervangen; in dat jaar kwam de vesting tot voltooiing. Sinds 1975 is Brielle een beschermd gezicht.

Hellevoetsluis is tussen 1604 en 1619 ontstaan als vesting en oorlogshaven aan de zuidrand van Holland. Begin 19^e eeuw is de vesting drastisch gemoderniseerd en uitgebreid met een droogdok en een marinewerf. De stad kwam tot bloei na de aanleg van een koopvaardijhaven aan het Kanaal door Voorne (1827-29). Dit kanaal was gegraven nadat de monding van de Brielse Maas was verzand en vormde een verbinding tussen Rotterdam en de Noordzee. Echter, al snel bleek het kanaal te smal en werd sindsdien voornamelijk als trekvaart gebruikt. In kader van De Stelling van de Monden der Maas en het Haringvliet werd Hellevoetsluis in 1880-82 opnieuw versterkt. De ontwikkeling van de stad stagneerde begin 20^e eeuw nadat de machinistenschool naar Dordrecht werd verplaatst (1917) en de marinewerf werd gesloten (1923). Tijdens de Tweede Wereldoorlog sloopten de Duitse bezetters de bebouwing aan de westkant van de haven. Sinds 1975, toen Hellevoetsluis werd aangewezen tot groeikern, zijn diverse uitbreidingswijken tot stand gekomen aan de noord- en oostzijde van de stad. Net als Brielle is Hellevoetsluis een beschermd gezicht.

Strandrecreatie

Vanaf de vroege 20^e eeuw werden de duinen van Goeree en Voorne populair bij een breder publiek (de gegoede burgerij). Na de bouw van een aanlegsteiger in 1902 ontwikkelde Oostvoorne zich tot badplaats. In 1918-22 werd hier een kustboulevard aangelegd. In Ouddorp werd een hotel-restaurant gebouwd (1915) en verrezen diverse andere vakantievoorzieningen sinds de Eerste Wereldoorlog. Ook in Rockanje treffen we voorbeelden aan van strandrecreatie. In 1916 kwam hier het Badhotel Bad Walestein en in 1930 werden diverse recreatiewoningen gebouwd. Na de Tweede Wereldoorlog kwam de recreatie in de duingebieden van de eilanden tot grote bloei, ditmaal in de vorm van massatoerisme. In 1947 werd door de gemeenten Rotterdam en Oostvoorne gezamenlijk een bungalowpark (Kruiningergors) opgezet aan de Brielse Maas. Door de aanleg van een dam ter hoogte van Oostvoorne in 1951 veranderde de Brielse Maas in het Brielse Meer.

9.6 Historisch-geografische elementen en structuren

De cultuurhistorische elementen en structuren in het huidige landschap waaronder de historisch geografische elementen en structuren zijn voor het gebied te ordenen naar te onderscheiden landschapsvormende functies. Onderstaand is per relevante functie een aantal kenmerkende elementen en structuren vermeld.

Landbouw

- Verschil tussen oudland en nieuwland
- Schurvelingen, bijv. bij Ouddorp
- Boerderij 'Carabas' met boerentuin (18^e eeuw, 1927) te Rockanje

Bosbouw

- Geen items.

Wonen

- Beschermde stads- en dorpsgezichten: Brielle, Hellevoetsluis, Middelharnis
- Steden: Brielle, Geervliet, Goedereede, Heenvliet
- Vestingstad Hellevoetsluis (16^e eeuw)
- Voorstraatdorpen (*met kerkring): Den Bommel (1526), Dirksland (1415 *), Melissant (1480), Middelharnis (1465 *), Nieuwe-Tonge (1461 *), Ooltgensplaat (1481 *), Oude-Tonge (1438 *), Sommelsdijk (1465 *), Stad aan 't Haringvliet (1527), Stellendam (1751)
- Dijkdorpen: Herkingen (1483), Nieuwenhoorn (1367), Tiinte (19^e eeuw), Rockanje (c. 1200), Spijkenisse (12^e eeuw), Hekelingen, Zwartewaal (1180)
- Kerkringdorpen: Nieuw-Helvoet, Oostvoorne, Ouddorp
- Havendorpen : Abbenbroek (1206), Zuidland (1416), Simonshaven (begin 14^e eeuw)
- Villa's 'Santa Rosa' (1915) en 'Molendijk 20' (1920) te Rockanje

Jacht en visserij

- Ambachtsherenhuis te Abbenbroek (Vóór 1600; sinds 1768 als jachthuis)
- Visbank te Herkingen (eerste helft 17^e eeuw)

Waterstaat

- Zeedijken en binnendijken
- Voormalig poldergemaal te Middelharnis (1913)
- Keersluis in havenkanaal te Ooltgensplaat (c. 1900)
- Brouwersdam (1963-1972) ten zuiden van Ouddorp
- Keersluis in havenkanaal te Oude-Tonge (1917)
- Vierambachtenboezem te Spijkenisse (1563-66)
- Gemaal 'De Leeuw van Putten' te Spijkenisse (1881)
- Statendam tussen Goeree en Overflakkee (1751)
- Haringvlietdam met schutsluis en uitwateringsluis te Stellendam (1957-71)

Defensie

- Ruïne Kasteel Ravesteyn te Heenvliet (midden 13^e eeuw)
- Fort Noorddijk (1883-84)
- Fort Prins Frederik met redoutes (1811) te Ooltgensplaat
- Ruïne mottekasteel te Oostvoorne (2^e helft 12^e eeuw)
- Voormalige batterij Quack te Oostvoorne (1782) met kogelgloeioven (1782)
- Vliedberg van 13^e-eeuwse kasteel Spreeuwenberg te Ouddorp
- 17^e-eeuwse schans te Ouddorp
- Redoute te Stad aan 't Haringvliet (1621; in 1901 polderkamer)
- Atlantikwall (1942-43): bunkers te Ouddorp, Oostvoorne, Rockanje

Delfstofwinning

- Moerneringslandschap bij Herkingen

Bedrijvigheid

- Windmolen 'De Hoop' te Abbenbroek (1842)
- Windmolen 'De Dankbaarheid' te Herkingen (1841)
- Pakhuizen te Middelharnis (19^e eeuw)
- Windmolen 'De Oranjeboom' te Nieuwe-Tonge (1768)
- Windmolen 'Zeezicht' te Nieuwenhoorn (1717)
- Korenmolen te Achthuizen
- Weegbrug te Ooltgensplaat (1939)
- Windmolen te Oostvoorne (1821)
- Windmolens 'De Hoop' (1845) en 'De Zwaan' (1846) te Ouddorp
- Voormalige cichoreifabriek 'Ceres' (1902-02) met opslagschuur (1920) te Ouddorp
- Windmolen 'De Korenbloem' te Oude-Tonge (1748)
- Windmolen te Rockanje (1718)
- Windmolen 'De Korenbloem' te Sommelsdijk (1705)
- Voormalig pakhuis te Sommelsdijk (1744)
- Windmolen 'Nooit Gedacht' te Spijkenisse (1844)
- Windmolen 'De Korenaar' te Stad aan 't Haringvliet (1746)
- Windmolen 'De Arend' te Zuidland (1844)
- Voormalige zeilmakerij te Zwartewaal (2^e helft 18^e eeuw)

Verkeer

- Toldam (1602) met tolhek (1756) te Heenvliet
- Brug over verbindingskanaal tussen Middelharnis en Sommelsdijk (1898)
- Vuurbaken de Stenen Baak te Oostvoorne (1630) en fundamenten van voorganger uit 1360
- Vuurtoren 'Westhoofd' (1948-50) met dienstwoningen (1911-12) te Ouddorp
- Haven met spuikom te Oude-Tonge
- Restanten voormalige trambrug over Oude Maas te Spijkenisse (1900-03)

Bestuur

- Voormalig ambachtsherenhuis te Abbenbroek (Vóór 1600; sinds 1768 als jachthuis)
- Voormalig ambachtsherenhuis te Heenvliet (c. 1540)
- Voormalige raadhuisen te Heenvliet (c. 1500), Herkingen (1898), Melissant (1480), Middelharnis (1639-40), Nieuwe-Tonge (1927), Ooltgensplaat (1617-18), Oostvoorne (1909), Ouddorp (1904), Oude-Tonge (1610, 1893), Rockanje (1938-39), Spijkenisse (twee raadhuisen 1886; 1957), Hekelingen (1908), Stad aan 't Haringvliet (1845), Zuidland (1878), Simonshaven (1875), Zwartewaal (c. 1870)
- Voormalig raad- en polderhuis te Nieuwenhoorn (1832-34)
- vm Kantongerecht te Sommelsdijk (1859-60)
- Grenspaal tussen provincies Zeeland en Zuid-Holland te Sommelsdijk (1782)

Religie

- Huis Overburch, kapittelhuis te Oostvoorne (1456)
- Voormalige R.K. schuilkerk te Sommelsdijk (1812)

Recreatie/sport

- Muziektent te Abbenbroek (1930)
- Muziektent te Middelharnis (1925)
- Kustboulevard (1918-22) en bungalowpark te Oostvoorne (1947)
- Hotel-restaurant te Ouddorp (1915) en andere vakantievoorzieningen sinds WO I
- Badhotel Bad Walestein te Rockanje (1916)
- Recreatiewoningen te Rockanje (c. 1930)
- St.-Jorisdoelen (onderkomen schutterij) te Sommelsdijk (1768)
- Herberg 'Wapen van Stellendam' (1781-82) te Stellendam
- Tuinkoepels te Zuidland: Stationsweg 7 (c. 1800), Raadhuisstraat 25 (1770)

Landgoederen en buitenplaatsen

- Buitenplaatsen te Rockanje: Olaertsdwyn (1910), Strypemonde (1920, 1937-38)
- Buitenplaatsen te Oostvoorne: Mildenburg (vóór 1726), Reigersnest (1918-21), herenboerderij Koosigt (1702), Kranenhout

Zorg, onderwijs en cultuur

- Voormalig tuberculose-huisje in chaletstijl (1911) te Oostvoorne
- Voormalig weeshuis te Sommelsdijk (1874)
- Hofje 'Fundatie van Jacob Bane' te Sommelsdijk (1771)

Energievoorziening

- Geen items

9.7 Literatuur

- Baan, J. de, 1977. De ontstaansgeschiedenis van Spijkenisse. Spijkenisse.
- Baan, J. de, 1981. Rond het begin van Spijkenisse.
- Gouw, J.L. van der, 1967. De ring van Putten; onderzoekingen over een hoogheemraadschap in het deltagebied. 's-Gravenhage.
- Graaf, H. v.d., 1958. Rockanje; wording en groei. Rotterdam.
- Hart, G. 't, 1949. Historische beschrijving der Vrije en Hoge Heerlijkheid van Heenvliet. Met inventaris en registerlijst van het huisarchief der Vrijheren van Heenvliet. Den Helder.
- Hoek, C., 1979. De heren van Voorne en hun heerlijkheid. In: Van Westvoorne tot St. Adolfsland. Oostvoorne.
- Hoog, S. de, 1948. Zuidland, dorp uit het niet; historische beschrijving der Gemeente Zuidland; een boekje van voorheen en thans. z.pl.
- Hovy, L., 1977. Ooltgensplaat, een ambachtsheerlijkheid tijdens de republiek. Amsterdam.

- Jong, D.L. de, 1943. Voorne. Geschied- en aardrijkskundige aantekeningen betreffende de oudste bedijkingen van het Westelijk gedeelte van het eiland Voorne. Tijdschrift K.N.A.G. LX: 301-333, 457-481.
- Jong, D.L. de, 1957. Hellevoeterland binnen en buiten den Nieuwenhoorn; de opkomst van de Voornse gemeenten Oudenhoorn, Nieuwenhoorn, Nieuw-Helvoet en Hellevoetsluis. Zuid-Hollandse Studiën VII. Brielle.
- Klok, J., 1939. Voorne en Putten. Utrecht.
- Rosenberg, H.P.R., 1965. Middelharnis en Sommeisdijk. Bulletin K.N.O.B. 64: 93-96.
- Stenvert, R., Ch. Kolman, S. van Ginkel-Meester, E. Stades-Vischer & S. Broekhoven, 2004. Monumenten in Nederland: Zuid-Holland (Zeist, RDMZ; Zwolle, Waanders Uitgevers)
- Teixeira de Mattos, L.E, 1906-1961. De waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland. (14 delen)
- Vereniging de Motte, 1979. Van Westvoorne tot St. Adolfsland; Historische verkenningen op Goeree-Overflakkee. z.pl.
- Verseput, J., 1950. Het ontstaan van Goeree-Overflakkee. Zuid-Hollandse Studiën I: 68-82.
- Verseput, J., 1953. Middelharnis, een eilandgemeente. z.pl.
- Vervoorn, 1896. beschrijving van het eiland Goedereede en Overflakkee, zijne wording en zijn voortbestaan tot op heden. 2e druk. Sommelsdijk.
- Zwan, A. van, 1978. Ringdijkdorpen - een ontstaansgeschiedenis. De Motte 1978: 55-84.